

KORUNK

EMBERI CÉLOK PROGRAMJA •
A GAZDASÁG ÉS A POLITIKA
KÖLCSÖNHATÁSA • EGYÉN ÉS
TÁRSADALOM A GRUNDRISSÉ-
BAN • A NEMZEDÉKI LÉT DI-
MENZIÓI • A KODÁLY-MÓDSZER
NEMZETKÖZI TÉRHÓDÍTÁSA •
DÉRY TIBOR: A HOMOKÓRA MA-
DARAI • ORVOSTUDOMÁNY ÉS
JELENKOR • HORVÁTH ISTVÁN
VERSEI • A BARCASÁGI CSÁN-
GÓK MÚLTJÁBÓL • AZ AVANT-
GARDE ÉRTELMEZÉSE . . . .

1974 110

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata

* * * 1850 I

- ADRIAN MARINO • Kolozsvár-Napoca városában, ma II
SZTRANYICZKI GÁBOR • Emberi célok programja 1045
GEORGE TOMUȚA • A gazdaság és a politika kölcsönhatása pártunk értelmezésében 1048
ROTH ENDRE • Egyén és társadalom a Grundrissében 1052
ADAM SCHAFF • Az ideológia hasznáról II. (Kapusy Antal fordítása) 1058
ARADI JÓZSEF • Népeségügyelet — 1974 1061
DEMÉNY DEZSŐ • A nemzedéki lét dimenziói 1063
SZABÓ CSABA • A Kodály-módszer nemzetközi térhódítása 1070
CSEKE PÉTER • A költő és a torony 1075
HORVATH ISTVÁN • Míg az áradat közepébe, Ennyi maradt (versek) 1078
DÉRY TIBOR • A homokóra madarai 1079
KANTOR LAJOS • Az avantgarde értelmezése 1083
SULYOK VINCE • Munch expresszionizmusa 1087
TEOFIL RĂCHITEANU • Fekete hattyú (vers, Soltész József fordítása) 1091
* * * Orvostudomány és jelenkor 1092

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

- IMREH ISTVÁN • Arad, 1849. október 6. 1102
VOGEL SANDOR • A Barcaság múltjából 1103

SZEMLE

- ROBOTOS IMRE • A kortársak szemével 1112
JORDÁKY LAJOS • Könyv a közös múltból 1113
TONK SANDOR • Művelődéstörténeti módszerek — művelődéstörténeti feladatok 1116

LÁTOHATÁR

Era socialistă, Les Temps Modernes, Magyar Filozófiai Szemle, Zeitschrift für Kulturaustausch, Il Nuovo Cimento

SZERKESZTŐK—OLVASÓK

ILLUSZTRÁCIÓK

Baász Imre, Bölöni Vilmos, Fülöp Antal Andor, Halmi Miklós, Sajgó Fodor Erzsébet, Szakács Béla

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940)

Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Rác Győző
Szerkesztőségi főtájtár: Ritoók János
Szerkesztőség: Kolozsvár, Mécok útja 3. — Telefon: 1 60 30
Postacím: Cluj, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

Milyen város Kolozsvár-Napoca? — kérjük. Ha a múlt felől közelítjük meg a kérdést, akkor a hajdani municipiummá válás szakaszjelző fontosságát emelhetjük ki. Ez az egykori „előreléptetés” azt igazolta, hogy ezen a tájon — miként az 1850. évforduló alkalmából tartott ünnepi nagygyűlésen elhangzott főtítkári beszéd megállapította —: „már az akkori időkben fejlett civilizáció létezett...“ Ez a civilizáció sok mindent átvészelt: népvándorlást és pestisjárványt, tűzvészeket és városverető ostromokat. És volt Kolozsvár fejedelmi székhely, főváros, de volt forradalmi központ is, emlékezzünk csak az innen fölsistergett 1437-es parasztfelkelésre, Budai Nagy Antalra és a román Virágosberekre Jánosra vagy az itt kivégzett Dózsa-vitéz Mészáros Lőrincre és Baba Novacra, Mihai Viteazul alvezérére, az 1848-as eseményekre, a jobbágyfölszabadítás kihirdetésére.

Noha Váradhoz, Brassóhoz, Temesvárhoz képest a város később lépett az iparosodás útjára (évtizedeken át amolyan arisztokrata-félszéknek számított), a modern kor osztályharcaiból derekasan kivette részét, lett légyen szó akár az első világháború végén kirobbant forradalmi eseményekről, a húszas évek elejének nagy sztrájkjairól, az 1933-as Grivica indította megmozdulásokról, avagy a Horthy-korszakkal szemben tanúsított ellenállásról, amikor a hős Józsa Béla életét kakastollas csendőrök oltották ki. De említésreméltó tény az is, hogy 1944. augusztusa nyomán itt gyors erjedés, politikai fejlődés következett be, s amikor közeltek a fölszabadító román—szovjet seregek, a város lakossága, élén a kommunistákkal, megszerveződött, s el tudta érni, hogy itt nem került sor sem pusztító ostromra, katasztrófális kiürítésre; a fölfegyverzett munkásság megvédté a közüzemek, gyárak, intézmények java részét a robbanástól, fosztogatástól, s ennek köszönhetően alig pár nappal a fölszabadulás után az ipar már termelt.

Méltán mondotta a város múltjára vonatkozóan Nicolae Ceausescu elvtárs:

„Ha visszatekintünk Kolozsvár múltjára, elmondhatjuk, hogy a városnak — akárcsak egyébként hazánknak általában — sokat kellett szenvednie a történelem viszontagságaitól, de minden esetben újjászületett, egyre szebb, egyre büszkébb lett, akárcsak a poraiból újjáéledt legendás Fönix-madár.“

Hajdani egyoldalúságát azonban csak a szocialista korszakban tudta valóban fölszámolni; az elmúlt három évtized során vált az egykori művelődési központ — a kultúra további fejlesztése mellett — ipari gócponttá is. E tudatos ipartelepítési politikának köszönhető, hogy a város termelése ma is, a párt XI. kongresszusa köszöntéséért folytatott versengésben is helytáll. „Nagyon örvendtem, hogy egész sor vállalat négy év alatt teljesítette az ötéves tervet, hogy más vállalatok négy és fél évnél rövidebb idő alatt valósítják meg“ — mondotta pártunk főtítkára.

A város sokoldalú fejlődésének biztosítása átfogó elgondolás, országos törekvés helyi megvalósulása, és arra irányul, hogy minden tájegység — beleértve a vegyes lakosságúakat is — sokirányú kibontakozást érjen el, mert többek között ez az alapja „nemzetiségre való tekintet nélkül az összes állampolgárok reális jogegyenlősége biztosításának. Véleményünk szerint nem lehet jogegyenlőségről beszélni, ha nincs biztosítva a legfontosabb egyenlőség, a munkához való jog, ha nincsenek biztosítva az egyenlő föltételek a tanuláshoz...“

E fontos igazság hangoztatása méltó folytatása a város és környéke tradícióinak. Annak a tradíciónak, amelynek szellemében egyazon iskolában tanult Mikes Kelemen és Gheorghe Lazár, Avram Iancu és Jósika Miklós; e város szomszédságában — a Kolozs megyei Tordán — mondták ki a világon elsőnek a lelkiismereti szabadságot, itt védte az 1920-as évek kommunistaellenes monstre perében a jórészt magyar vádlottakat a román kommunista Lucrețiu Pătrășcanu.

De ugyancsak a város örökségéhez, Hell Miksa, Bolyai, Racoviță, Bariț tudományos hagyatékához hiven hangzott el a következő, jövőt illető kijelentés is: „Nagy figyelmet fordítunk az oktatás, a tudomány és a kultúra fejlesztésére, mert abból indulunk ki, hogy a világ leghaladóbb társadalmát csak minden egyes kor legfejlettebb tudományos és műszaki vívmányai alapján lehet megteremteni.“

Ma, amikor az egész ország a párt XI. kongresszusára készül, s jelentős teljesítmények, eredmények bizonyítják e készülődés intenzitását, komolyságát, ma, amikor a pártprogram fényében körvonalazást nyert hazánk emberöltőnyi jövője, az ünneplő ősi municipium bizton tekint a holnap elé. Jelene szép, főemelő, történelme során még nem volt ilyen nagy, ennyire sokoldalú, fejlett és gazdag, jövője pedig — az eddigi számottevő sikerek alapján — még többet ígér, még szélesebb körű kibontakozást a sokoldalúan fejlett szocialista társadalomban, s a kommunista építés számunkra is belátható hajnalán.

KORUNK

Kolozsvár-Napoca városában, ma

Mintegy tíz éve figyelem közelebről Kolozsvár művelődési és irodalmi életét, s beilleszkedésem ebbe a környezetbe — vagy hogy úgy mondjam: alkalmazkodásom — nem fosztott meg sem élelátásomtól, sem bizonyos „kritikai” szellemtől. Teljes tárgyilagossággal mondhatom, hogy ítéletem kedvező, mindössze talán e kedvező ítélet indoklásában különbözöm másoktól. Természetesen csak a magam nevében beszélhetek. Hadd vázoljam fel tehát néhány benyomásomat, személyes vélekedésemet, amelyeket nem befolyásol az ünnep hangulata.

Nagyon hamar és nagy elégtétellel vettem észre, hogy Kolozsváron — lehet dolgozni. Kevesebb a mindenféle kapkodó felszólítás, könnyebb az alkotó elmélyülés, mint másutt. Telefonálgatásokban, meghívásokban, végtelen beszélgetésekben persze Kolozsváron is része van az embernek, de itt viszonylag könnyebben megvalósítható a felszólítások és válaszok egyensúlya; az ember, ha akarja, sok hasznos időt megtakaríthat a másutt oly gyakori zajos, izgatott, természetlen idővesztegetésből, s ebben nagy segítségére van az emberi megértés, a fejlett valóság- és arányérzék. Kevés dolgot sikerült megvalósítanom, mindenestre sokkal kevesebbet, mint szerettem volna; amit azonban megírtam s közreadtam, az mind Kolozsváron jött létre. Nagyon valószínű, hogy itt maradok mindvégig. Tulajdonképpen nem is látok, nem is álmodok ennél jobb — kényelmesebb és gyakorlatibb — megoldást a magam számára.

Hol a „központ” és hol a „vidék”? Számomra e fogalmak elsősorban szellemi, gondolati és erkölcsi tartalmat hordoznak. Ha elnézem a „központ” különféle, olykor szórakoztató spektakulumait, semmilyen kisebbrendűségi érzésem sincsen, s egyáltalán nem bánom, hogy „vidéken” élek. Sajnálatos tény, de beszűkült látóhatárú, kicsinyes, apró helyi ügyekbe bonyolódott, helyi hierarchiáktól begyuladt „vidéki” bárhol lehet az ember. Személyes tapasztalat alapján állíthatom, hogy a jelenlét hazánk szellemi központjaiban Kolozsváron élve is lehetséges — sőt olykor e jelenlét hatékonyabb, termékenyebb lehet, mint ha máshonnan indulna ki.

És még valami kedvemre való: itt, bizonyos nem újkeletű egyensúlyérzéknek köszönhetően, ami ezeken a tájakon hagyományos, a „központ” jó néhány hamis irodalmi értéke nem vergődött vajmi nagy tekintélyre, és irodalmi hierarchiája sem vált irányadóvá. Kolozsvár-Napoca városában, ma — nyugodtan merem állítani — van annyi tehetség, annyi szellemi erő, hogy bármely hazai kulturális központtal egyenlő eséllyel állja a versenyt, és bár e dialógus résztvevői olykor nem mind kedvemre valók (ami egyébként nem kötelező), a lényeg az, hogy kialakultak az egészséges erőviszonyok, és áll a nemes verseny. Országunk szellemi energiája oszthatatlan közös teljesítmények eredője, ám ebben az oszthatatlan egészben a kolozsváriaknak tulajdonítható rész egyre nagyobb és egyre jelentősebb. Mindez, úgy hiszem, a józanabb értékrend-megállapítás révén vált lehetségessé. Ha visszapillantok a tíz évvel ezelőtt elfogadott irodalmi értékrendre, s összevetem a sokkal realisabb maival, a haladás azonnal szembeütök. Öröndetes ez a folyamat és visszafordíthatatlan, akárcsak a társadalmunk életében végbement más folyamatok.

Ez a jól látható és tiszteletreméltó jelenség részéről különösen azoknak a fiatal értelmiségieknek a körében figyelhető meg, akiknek az érdeklődése közel áll az enyémhez. Ha másutt a valóságos irodalmi értékrend különféle okokból még bizonytalan vagy éppen ki sem alakult (hány „központi” fiatal költőnk, prózaírónk és kritikuskunk ismeri el őszintén, legjobb meggyőződése szerint, más nemzedékbeli pályatársai objektív magasabbrendűségét?) — itt megvan a hajlam a valóságos értékrend érzékelésére s a törekvés a megőrzésére. Nem óhajtok kalandos statisztikába bonyolódni, táblázatokat felállítani. De az teljesen világos számomra, hogy a kolozsvári fiatalok legjobbjai — ők azok, akik most számítanak, s akik fejlődni fognak — a valóságos értékrend elismerésének, tiszteletének és a szellemi munka fegyelmezett, szigorú stílusának alkotó légkörében élnek. Kolozsvár-Napoca városát bizonyos komolyság, bizonyos szerénység jellemzi. Itt a felfuvalkodottság kevésbé érvényesül, mint másutt. És ha a pálya még talán rövidebb is, az igazi futónak győznie kell; az aprócska, tényleg „vidéki” bárdok kihulltak a versenyből.

Adrian Marino

Emberi célok programja

Attól a perctől kezdve, hogy tudata filozófiai önreflexióvá tágult, az ember szüntelenül keresi-kutatja tulajdon lényegiségének nyugtalanító titkát. Közel két ezredévek kellett elteltie ahhoz, hogy emberi természetének kimunkálásában és tárgyi kivetítésében olyan fokra jusson el, amelyen saját történelmi gyakorlata, társadalmi létmódja kínált reális kulcsot az egykori rejtélyhez. Mindaddig, amíg a munka nem társadalmiasult objektíve közvetlen és általános emberi létfeltétellé, a filozófia sem mondhatta ki azt az egyszerű alapigazságot, hogy „Az élettevékenység fajtájában rejlik egy species egész jellege, nembeli jellege, és a szabad tudatos tevékenység az ember nembeli jellege“ (Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. 49—50.).

Ha a céltudatos, szabad tevékenység emberi mivoltunk megkülönböztető jelge, akkor társadalmi létmódunknak, történelmi fejlődésünknek ugyancsak a célirányosság, az értelmet hordozó tevékenység kölcsönözhet valóban emberi jelleget. Éppen az ebből adódó követelmény szempontjából lehet és kell pártunk programtervezetének jelentőségét felmérni és megérteni. Ez a program, amelyet pártunk XI. kongresszusa hivatott megvitatni és elfogadni, korántsem egyszerűen arról, hogy elgondolkodjunk a társadalmi-emberi cél szerepén, értelmén. Ellenkezőleg. Midőn a társadalmi céltudatosság, célirányosság követelményeiről, az értelmes élet feltételeinek megteremtéséről szólnak, tulajdonképpen ennek az egész létünk, társadalmi jövőnk szempontjából alapvető dokumentumnak igazi mondanivalóját, legmélyebb értelmét idézzük.

Vico zseniális meglátását értelmezve, Marx az emberi történelem és a természet története közötti különbséget abban jelölte meg, hogy az előbbit csináltuk, az utóbbit nem. (Marx—Engels *Művei* 23. 347.) Csak hogy az ember kétféleképpen csinálhatja a történelmet: úgy is, hogy a tevékenység céljai és következményei között szakadék tátong; de úgy is, hogy a társadalmi következmények mindinkább megfelelnek a céloknak. Történelmüket mindig is maguk az emberek csinálták, de mind ez ideig olyan körülmények között, amelyek kizárták vagy legalábbis a minimálisra csökkentették célok és következmények összhangját. Mint ahogy igaz az, hogy az emberiség egész eddigi története osztályharcok története, éppen annyira igaz az is, hogy ezt az évezredek küzdelmet a progresszív, a forradalmi erők társadalompolitikailag jogosult célok, egy igazabb társadalmi rendet ideológiailag előlegező eszmények jegyében vívták meg. Am a történelmileg éretlen társadalmi-gazdasági feltételek következtében a célok és programok emberi tartalma egyfelől és tudományos jellege másfelől szükségképpen fordított arányban kellett hogy álljon egymással: minél nemesebben emberi kívánt lenni az eszme a társadalmi gyakorlattal való szembesülésében, annál inkább utópisztikusabbnak bizonyult.

A társadalmi haladást szorgalmazó emberi célok és következményeik reális összhangjának objektív lehetősége csakis az osztálytársadalmilag tudatosan megszervezett kollektív tevékenység talaján jöhet létre. Az a történelmi cél, amelyet pártunk programja már címében megfogalmaz, valóban tudományos, hiszen objektív társadalmi tendenciát fejez ki: a mind teljesebb és sokoldalúbb társadalmiasulás objektíve jövőt hordozó folyamat, maga a jelenben munkálkodó jövő, amely mintegy lépésről lépésre életre hívja a munka gazdasági felszabadításának tényleges előfeltételeit, és feloldja, történelmileg túlhaladottá teszi az emberi létnek a közvetlen egyéni munkától való egyenes függését. Ezért, mihelyt a szocialista viszonyok átfogták a társadalom egészét, a valóban emberi társadalom létrehozása többé már nem egyszerűen „utópia“, azaz nem pusztán valamely „kívánatos jövő“, hanem a gazdasági, társadalompolitikai és erkölcsi szempontból egyaránt egyedül racionális cél.

Össztársadalmi, illetve történelmi célmeghatározás nélkül nincs és nem is lehet szó valóban tudományos programról. A jövő egyáltalán nem valami önmagában elvont tartam, amely közömbös a benne lezajló társadalmi mozgással szemben. Ellenkezőleg, az maga e mozgás függvénye. Számunkra a jövő egészen mást jelent, mint a prognosztika ama polgári képviselői számára, akik — és e szemléletben a tőkés termelési mód természeti jellege, elidegenült volta jut kifejezésre — a társadalmi mozgást tevékenységüktől függetlenül lejátszódoó, valaminő meteorológiai folyamatnak tekintik. Ama társadalmi viszonyok számára, amelyek

a múlt, a holt munka uralmát testesítik meg a jelen, az eleven tevékenység felett, a jövő valóban nem lehet más, csak idegen és ellenséges. De mi társadalmi tulajdonba vettük a dologi eszközöket, éppen azért, hogy úrrá lehessünk a múlton, hogy áttörhessük a társadalmi lét jelenbezártságát, hogy forradalmi módon a jövőbe hatolhassunk. Ezt az össztársadalmi, forradalmi döntést, ezt a kollektív akaratot nyugtázza pártunk programja. Ezért a mi terminológiánkban a jövő kifejezés korántsem valamiféle külső, rejtélyes esetlegességet jelent, amelyről legfeljebb valószínűségi számítások alapján szerezhetünk némi tudomást. *Mi a jövőn ésszerű terve haladó egymásutánjában kibontakozó forradalmi, kollektív cselekvésünk meghatározó dimenzióját értjük.* Mi tudatában vagyunk annak — ezt dokumentálja pártunk programja —, hogy ezt a jövőt mint célt nekünk magunknak kell kimunkálnunk. Saját tevékenységünkkel kell azt a történelmi formát megteremtőnk, amely lehetővé teszi valóban emberi uralmunkat tulajdon társadalmi viszonyaink felett.

A tőkés viszonyok nem rendelkeznek és nem is rendelkezhetnek a történelmi jövő dimenziójával, hiszen a magántulajdon természeténél fogva zárt rendszer, a társadalmi mozgás lényege viszont éppen a nyitottság, a szüntelen minőségi mássá-levés, az állandó önmeghaladás. Ezt a lényegét csak a céltudatos forradalmi gyakorlat hordozhatja és érvényesítheti. A maga teljességében csak a szocialista viszonyok talaján bontakozhat ki, mivel e viszonyok feltétele éppen a forradalmi önmeghaladás. Ezért társadalmi struktúránk jellemzése pártunk programjában egyszersmind a jövő fejlődési irányának tudományos meghatározása, ami nem más, mint a jelen állapot pozitív kritikája a történelmi cél álláspontjáról. A kritikai, forradalmi hozzáállás egyáltalán nem mellékes vagy másodlagos jegy, hanem éppen a program meghatározó alapvonása. A jövőre-orientáltság, a társadalmi jelennek a távlati cél irányából és álláspontjáról történő, természetesen kritikai értelmezése és értékelése a kommunista pártosság, elvszerűség alapkövetelményéből fakad. Ez az irányultság egyben eleget tesz a tudományosság korszerű kritériumának, amely előírja a valóság megragadását a maga rendszer-mozgásában, idődimenzióiban. Csak elvszerűség és tudományosság, a kritikai és pártos szellem ilyen szerves illeszkedése, egysége óvhat meg mind a szcientizmustól, mind pedig az önkényes értékeléstől. Am ezen túlmenően pártunk programjában az elvszerűséget és objektivitást kölcsönös egységükben érvényesítő kritikai látásmód valóságos gyakorlati funkciót tölt be. Közvetlenül hozzájárul a tudományos jövőformálás feladatához, s a folyamat mind tudatosabb kibontakozását szavatolja.

A program mint történelmi célmeghatározó dokumentum több, sokkal több a jövőkép pusztá előrevetítésénél. Több már csak azért is, mivel a jövő tudatosítása maga is társadalmi jelenünk hiteles felmérésének, társadalmi tevékenységünk forradalmi jellegű és igényű önmeghatározásának nélkülözhetetlen előfeltétele. Ha a jövő társadalmi jelenünk meghatározó dimenziója, akkor éppen a célá tudatosított jövő kínálja azt a koordinátarendszert, amelyből cselekvésünk mindenkori „archimedesi pontját” kiszámíthatjuk és meghatározhatjuk. De a megismerő funkcióján túl a célmeghatározás számunkra valóságos cselekvésmozzanat, döntő lépés tényleges társadalmi-történelmi szubjektummá történő önformálódásunk útján.

Mint ahogy igaz az, hogy a szocializmus nem létezhet az össztársadalmi tevékenység tudományos tervezése nélkül, épp annyira igaz az is, hogy nincs és nem is lehetséges valóban tudományos tervezés programszerű célmeghatározás nélkül. Bármennyire paradoxonnak hangzik is, az igazság mégiscsak az, hogy úgy lehet a jelenből a jövőt tervezni, ha magát ezt a jelent a jövő felől megtervezük. Az egymást követő tervidőszakok a történelmi cél révén kapják meg igazi értelmüket, és ötvöződnék társadalmat formáló tudatos folyamatá; minden egyes terv megannyi lépcsőfok az önmagát teremtő értelmes élet történelmi emelkedőjén. Nem igaz, hogy a jövő felőli tervezés a jelen feláldozása. Ez csak olyan társadalomra érvényes, ahol jelen és jövő ellenségesen áll szemben egymással. A jelent a jövő felől tervezni nem más, mint úgy gazdálkodni a történelmi ma időtöbbletével, hogy az a célá kitűzött emberi társadalom tényleges előlege legyen.

Mindaddig, amíg a társadalom a többletidőt csupán elvont mennyiség, holt munka alakjában termeli, a gazdaság növekedése nem szolgálja és nem is szolgálhatja a termelő szubjektum gazdagodását. A szocializmus nem azért sokszorozza meg a társadalmi idő termelésének ütemét, hogy azt öncélúan felhalmozza, vagy éppen haszontalan holt munka gyanánt eltékozzolja. Mi már tudjuk, hogy az ember csak akkor lehet úrrá a maga termelte időn, ha többletmunkájával már nem a múltat, hanem a tényleges jövőt gyarapítja. Márpedig azzal, hogy a szabad

emberi társadalom megteremtésének célja révén a társadalmi összetevékenység történelmi irányt, emberi értelmet kapott, a társadalmi idővel való gazdálkodás reális tudománygyakorlattá léphet elő.

Mihelyt a jelent a jövő jegyében tervezzük és szervezzük, cél és eszköz mind sokoldalúbb, mind teljesebb összhangja alapvető követelményé, egyszersmind a társadalmi gyakorlat egészét meghatározó elvvé lép elő. Hiszen a történelmi célhoz méltó eszközök kimunkálása maga is szerves alkotórésze a távlati célmegvalósító tevékenységnek. Szabad emberi társadalmat csakis olyan gyakorlat teremthet, amely maga is a humanizmus jegyében bontakozik ki, és amely minden eszközében a szocialista humanizmus követelményét érvényesíti.

Pártunk programjában a jelen megtervezése és normatív meghatározása a jövő álláspontjáról egyet jelent azoknak az alapelveknek a világos megfogalmazásával, amelyek társadalmi létünket, tevékenységünket az értelmes élet követelményei szerint egybehangolják és irányítják. Cselekvésünk távlati követelményeit illetően a program csupán az általános irányvonalat szabja meg, irányelveit fekteti le. Mindezzel történelmi jövőnket körvonalazza, de egy pillanattig sem jövedöl. Össztársadalmi tevékenységünk messzi távlatú meghatározásában is hiteles, tudományos program kíván lenni, amely biztos vezérfonalat kínál egy olyan, valóban emberi cél irányította történelmi cselekvés számára, amely tudja magáról, hogy rendszeres kritikai önszembesülés nélkül, tulajdon törvényszerűségeinek mind sokoldalúbb, mind teljesebb ismerete nélkül, szüntelen önkorrekción és öntökéletesítés nélkül nem teljesítheti a maga elé tűzött távlati célt. Ez a kritikai, forradalmi tudatosság nyer világos megfogalmazást a program zárórészének abban a követelményében, amely kimondja: „A párt kongresszusainak, a Központi Bizottságnak minden esetben az illető fejlődési szakasszal összhangban kell megszabniuk a program irányvonalainak valóra váltását célzó politikai, ideológiai és szervezési intézkedéseket.“

Sztranyiczki Gábor

Fülop Antal Andor:
Krizantémok
birskörtékkel — 1972

A gazdaság és a politika kölcsönhatása pártunk értelmezésében

A mélyreható, forradalmi jellegű társadalmi változások, amelyek napjainkban nálunk és nemzetközi téren végbemennek, szükségszerűvé teszik, hogy újra átgondoljunk sok tételt, elképzelést, kiegészítsük és alkotó módon továbbfejlesszük a különböző társadalmi jelenségek és folyamatok megközelítésének módszereit; olyanokat is, amelyek a marxizmus—leninizmus szellemében nemrég még teljes mértékben tisztázottaknak tűntek. Am e gondolkodási mód forradalmi lényegéhez hozzátartozik az elmélet és a kor valóságának állandó szembesítése, érvényességének időbeli meghatározása, ami méltó következetességgel nyilvánul meg Nicolae Ceaușescu elvtárs vezette pártunk politikájában. Ugy véljük, a marxista—leninista gondolkodási módnak többek között ez a sajátossága biztosít központi helyet korunk filozófiai és társadalompolitikai áramlatai között.

Amikor olyan fogalmakat boncolgatunk, mint a gazdaság és a politikum, illetőleg e kettő kölcsönhatása napjainkban, mindenekelőtt — ha röviden is — utalnunk kell ezek új arányaira és az új arányok hazai, valamint nemzetközi vonatkozásaira. Persze, ezt a témát egyetlen cikkben nem lehet kimeríteni; itt csupán néhány vetületének megvilágítására törekszünk. Így eleve lemondunk a gazdaság és a politika megfogalmazása keletkezésének taglalásáról és arról is, hogy megkérdőjelezzük a társadalom e két területének egymáshoz való viszonyát megvilágító marxi—lenini tételeket. Ellenkezőleg: hangsúlyozni kívánjuk, hogy napjaink társadalmában — a szocialista és nem szocialista, a fejlett és a fejlődő országokban, valamint a nemzetközi kapcsolatokban — végbemenő folyamatok a tények erejével bizonyítják az ide vonatkozó marxi—lenini elmélet igazát, tudományos megalapozottságát.

Egyébként a gazdaság és a politika szerves kapcsolata s lényegbevágó kölcsönhatása — miként a történelmi és dialektikus materializmus megvilágította — különösen (bár nem kizárólagosan) a jelenkori társadalmakban juttatja előtérbe a társadalom jellegzetességeit az anyagi világhoz fűződő kapcsolatában. A társadalom kettős szerepére utalunk. A társadalom nem csupán saját tevékenységének alanyaként jelentkezik, hanem fejlődésének tárgyaként is. Más szóval a társadalom nemcsak mint alany, mint működő erő mutatkozik meg, hanem mint tárgy vagy terület is, amely tevékenysége nyomán változást szenved, a maga sajátos életét éli önfejlesztésének belső törvényei szerint. A gazdaságnak és a politikának a társadalmi rendszer egészéhez való viszonyítása útján érthetővé válik a gazdaság meghatározó szerepe a társadalom belső felépítésében és — közvetve vagy közvetlenül — minden életmegnyilvánulásában, ideértve a politikumot is. Az osztályszerkezet közvetítése révén azonban a politikum — bár a gazdaság határozza meg — fontos szabályozóként emelkedik meghatározója fölé. Jelentős vezető feladatkört tölt be, s így a társadalom e két tevékenységi területének viszonya kölcsönös. Lenin szavaival: „A politika a gazdaság koncentrált kifejezése“, tehát „a politikának feltétlenül elsőbbsége van a gazdasággal szemben“.

Nyilvánvaló, hogy a politikum elsőbbsége a gazdasággal szemben végső soron semmilyen formában sem teszi kérdésessé ez utóbbi meghatározó szerepét. A politikum elsődlegesége csupán felépítményi jellegéből ered; fő eszköz (kiváltképp intézményesített formájában) az illető társadalmi osztályok vagy csoportok gazdasági céljainak és érdekeinek szolgálatában.

A gazdaság és a politikum hatóköre napjainkban folytonosan s egyre gyorsuló ütemben bővül. A világ több országában lezajlott szocialista forradalom, a gyarmati rendszer felbomlása nyomán megjelent új államok sora, a jelenkori tudományos—műszaki forradalom, minden következményével együtt, valamint az erőviszonyok megváltozása a nemzetközi életben — új vonásokkal gazdagította a két fogalom közötti viszonyt, jelentősen növelve a politikum szerepét.

Nem szorul bizonygatásra, hogy a politikum a szocialista forradalomban és a szocializmus építésében elsődleges szerepet tölt be. Elég, ha arra utalunk, hogy az új társadalom tudatos megvalósításának művét vezető marxi—lenini párt fő

eszközének ebben az értelemben a szocialista államot tekinthetjük. Hazánk esetében például lehetetlen fel nem ismernünk, hogy a mélyreható változások, a főbb termelőeszközök államosítása, a szocialista iparosítás, a mezőgazdaság szövetkeztetése, a szocialista kereskedelem és szállítási megszervezése — röviden: az új termelőmód, az új, egységes és virágzó szocialista gazdaság megteremtése — elképzelhetetlen lett volna a párt, valamint a munkásosztály és szövetségesei állama nélkül. Ha nem teljesítenék a társadalmi fejlődést, a szocialista forradalom és építés objektív törvényeiből fakadó feladataikat, az erre hivatott politikai intézmények létének nem volna értelme. Megfigyelhetjük azonban, hogy együttműködésük révén a változások nem csupán a nemzetgazdaságban, hanem a társadalom minden más területén is végbementek — a gazdasági átalakulások alapján —, s ez egyaránt bizonyítja a gazdaság meghatározó szerepét és a politikum növekvő jelentőségét az egész társadalomban. Ilyen értelemben hangsúlyozta az RKP főtitkára, Nicolae Ceaușescu elvtárs: „Az ország iparosítása és általában a szocialista alkotómunka sikere igazolja pártunk politikáját, amely népünk vitális érdekeit fejezi ki, és kidomborítja a párt óriási szerepét a nemzet sorsának irányításában a szocialista és kommunista civilizáció útján, annak a történelmi rendeltetésnek a szellemében, amelyet a munkásosztály és az egész nép ruházott reá. Ugyszintén az ipar gyorsuló fejlődése azt bizonyítja, hogy szocialista államunk fontos szerepet tölt be a társadalmi élet szervezésében, és sikerrel teljesíti a szocialista Románia műszaki-anyagi alapjai megteremtésében reá háruló feladatokat.“

Ismeretes, hogy a politikum és a gazdaság szerepe a szocializmusban sem mindig azonos, hanem — a megoldásra váró feladatok változásától és bővülésétől függően — szakaszonként változik. A kommunizmus felé vezető úton a több oldalról ható objektív és szubjektív tényezők közrejátszása folytán törvényszerűen növekszik a párt vezető szerepe, és bővülnek a szocialista államra háruló feladatok. Ezért pártunk mindent elkövet, hogy a társadalmi fejlődés egész folyamata s ezen belül elsősorban a nemzetgazdaság tervszerű irányítása állandóan tökéletesedjék; továbbá szükséges a vezetés és tervezés tudományának kidolgozása a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtése érdekében. A társadalom-vezetés módjának merőben újszerű tisztázását, a politikum szerepének növekedését — amint azt Nicolae Ceaușescu elvtárs kimutatta — a következők határozzák meg: „Korunk társadalmának forradalmi átalakulásai, az országunkban végbement átalakulásokat is beleértve, a nagy változások a nemzetközi életben és a hatalmas tudományos-műszaki világorradalom gyökeres mutációkat idéző elő a dolgozó széles tömegeinek gondolkodásában, erőteljesen kihat az emberiség egész gazdasági-társadalmi fejlődésére.“

A párt és az állam legfelső vezetőségének az RKP X. kongresszusa, valamint az 1972. júliusi Országos Konferencia határozatai alapján foganatosított intézkedései híven tükrözik a korszerű követelményeknek megfelelő, a lehető legjobb szervezési formák és módszerek kialakítására irányuló törekvéseket. Ezeknek, a történelmi helyzet megkövetelte intézkedéseknek a szintézisét nyújtják az RKP KB bővített ülésén ez év júliusában elfogadott dokumentumok, amelyek a párt XI. kongresszusának küszöbén az egész népet mozgósítják. A párt programtervezete, valamint a szocialista Románia 1976—1980 közötti gazdasági-társadalmi fejlődésére vonatkozó irányelvtervezet, továbbá az ország 1990-ig történő fejlődésének távlati terve világos kifejezője a politikum és a gazdaság új dimenzióinak, és annak is, hogy e két fogalom, illetőleg tevékenységi terület elválaszthatatlan egymástól, amint azt az RKP főtitkára, Nicolae Ceaușescu elvtárs e plenáris ülés konklúzióiban hangoztatta: „E dokumentumok nagyszerűen körvonalazzák hazánk ragyogó jövőjét, világos akcioprogrammal fegyverzik fel a pártot és a népet a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtésére és Romániának a kommunista építés útján való haladására.“

A napjainkban végbemenő mélyreható változások nem csupán a szocialista építés körülményei között juttatják kifejezésre a gazdaság és a politikum kölcsönhatásának új aspektusait, hanem a fejlett kapitalista országokban, továbbá a „harmadik világ“ országaiban és az egész nemzetközi életben is. Ilyen vonatkozásban jelenleg a fejlett tőkés országok legfőbb jellemvonását az állammonopolista kapitalizmus létezésében és uralmában látjuk. Nem kevésbé azokban a próbálkozásokban is, amelyek integrációs politikával igyekeznek enyhíteni a kapitalista országok egyenlőtlen és urászzerű fejlődése törvényének hatását. A kapitalista állam már rég nem a burzsoázia szabályainak betartására vigyázó egyszerű bíró (vagy „házőrző kutya“) szerepét tölti be a gazdasági életben, mint Marx korában, amikor a gazdaságot még a politikától függetlenül lehetett vizsgálni. Napjainkban a kapitalista állam közvetlenül vesz részt az újrateremtésben,

sőt tevékenysége az utóbbinak előfeltétele. Az állami beavatkozás intézményesedett, kibővült a gazdasági vonatkozású törvényhozás köre, szakosodott az államgépezet mint a gazdasági stratégia eszköze stb. Ilyenformán „az állam a gazdasági élet állandó tényezőjévé válik”, és egyre inkább a jelenkori kapitalista gazdaság túlélésének és fejlődésének „sine qua non” feltételévé emelkedik.

Az állammonopolista kapitalizmus anélkül, hogy képes volna megoldani a kapitalista társadalom alapvető ellentéteit, a rendelkezésre álló eszközökkel igyekszik enyhíteni antagonizmusait; feloldani a „diszfunkciókat” s e társadalom sajátos belső ellentéteit. Minden országban más-más formát öltve, az állammonopolista kapitalizmus a tőkés gazdasági életben az állami szektor szerepét játssza, részt vesz a nemzeti jövedelem újraelosztásában, biztosítja az állami megrendelések növekedését, igyekszik államilag szabályozni a gazdasági folyamatokat, egyre erőteljesebben avatkozik be a munkakonfliktusokba.

A politikum és a gazdaság egybefonódása a jelenkori tőkés társadalomban világosan megmutatkozik az olyan — végső fokon ugyancsak gazdasági érdeket szolgáló — integrációs szervezetekben, mint amilyen az Európai Gazdasági Közösség. Hogy ez mennyire így van, jól bizonyítja a következő tény: az annyira áhitott nyugat-európai „politikai unió” létrejöttének is feltétele, hogy a partnereknek sikerül-e általa megoldaniuk vagy legalább enyhíteniük gazdasági és pénzügyi gondjaikat, összeegyeztetniük heterogén nemzetgazdaságaikat, érdekeiket és abeli képességeiket, hogy problémáikat e közösségen kívül oldják meg.

Az imperialista gyarmati rendszer összeomlása nyomán számos független állam született és indult el a fejlődés útján. Ebben a forradalmi folyamatban is megfigyelhetjük a politikum szerepének bővülését s elsődlegességének hangsúlyozódását a gazdasággal szemben, anélkül azonban, hogy ez utóbbitól függetlenül lehetne. A politikai önállóság, amelyet ezek a népek elnyertek, távolról sem elegendő és valóságos mindaddig, amíg a gazdasági függetlenséggel ki nem egészül, s nem azon alapszik. Már csak azért sem, mert a jelenkori tudományos-műszaki forradalom következtében egyre mélyül a szakadék a fejlett kapitalista országok (a volt gyarmattartók) és a csak nemrég felszabadultak között. A megoldás szintén politikai természetűnek tűnik: közös antiimperialista front kialakítása, szoros együttműködés a szocialista országokkal, továbbá a gazdasági és társadalmi haladás érdekében a békés együttműködéshez szükséges légkör megteremtése olyan nemzetközi politikai intézmények segítségével, mint az ENSZ.

Ez év tavaszán az ENSZ rendkívüli közgyűlésén 77 el nem kötelezett ország közös határozati javaslatot nyújtott be, amelynek célja éppen az új jellegű nemzetközi gazdasági kapcsolatok kialakítása és állandósítása. Ehhez azonban mindenképp előttré arra van szükség, hogy a nemzetközi politikai viszonyokban teljes mértékben érvényesüljön az országok önállóságának, a népek nemzeti függetlenségének és az államok egyenlőségének elve — tekintet nélkül azok társadalmi berendezkedésére —, továbbá, hogy az erópolitika helyét a tárgyalásokon kialakuló méltányos, kölcsönösen hasznos együttműködés vegye át. Ilyen irányú törekvés jutott érvényre az Interparlamentáris Unió ez év májusában Bukarestben megtartott ülésén is, amelyet országunk elnöke, Nicolae Ceaușescu nyitott meg. A politika napjainkban betöltött szerepéről és helyéről szólva hangsúlyozta: „Az élet beigazolja, hogy az országok előtt álló kérdések megoldásának egyetlen útja a politikai út a teljes egyenlőség elvei alapján, a minden egyes nemzet jogos érdekei iránt tanúsított megértés és tisztelet szellemében folytatott tárgyalások.”

Az a törekvés, amely a nemzetközi gazdasági életben újfajta kapcsolatok kiépítésére és állandósítására irányul, szükségessé teszi minden állam részvételét a jobb és igazságosabb világ megteremtésében. „Egyetlen kérdést sem, s a legkevésbé a gazdasági kapcsolatok ügyét ma már nem oldhatja meg néhány állam. A gyors gazdasági-társadalmi haladást és függetlenséget biztosítani óhajtó fejlődő országoknak, a kis és közepes országoknak egyre tevékenyen részt kell venniük az összes problémák megoldásában. Ettől függ maga a nemzetek közötti enyhülés és bizalom megerősödése, a világbéke sorsa” — mondotta ugyanebben a beszédében Nicolae Ceaușescu elvtárs.

Ilyen szempontból névze a dolgokat, a demokratikus-népi forradalom kezdetei óta eltelt három évtized során a hazánkban végbement átalakulások, valamint Románia Szocialista Köztársaság egész békepolitikája a politikum és a gazdaság dialektikus egységét igazolja, mint emez egység hiteles megnyilvánulása. A jelenkori világ realitásai ugyanakkor minden téren igazolják pártunk s annak főtítkára, Nicolae Ceaușescu elvtárs ama értékelését, miszerint a politika szerepe olyan mértékben bővül, amilyen mértékben a gazdasági feladatok kiterjednek és bonyolultabbá válnak. Ez jut kifejezésre az RKP 1972. júliusi Országos Konferenciája hatá-

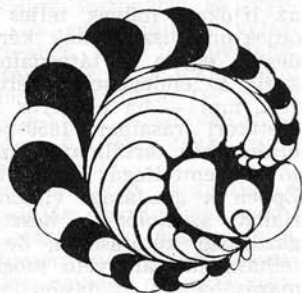
rozatában, amely „...elégedetten állapítja meg, hogy az 1967. évi Országos Konferencián és a X. kongresszuson elfogadott határozatok megvalósításának eredményeként lényegesen javult az egész társadalom vezetése, a központi és a helyi állami szervek tevékenysége, bővült a szocialista demokrácia, fokozódott a tömegek részvétele az államügyek vezetésében. Egyre erőteljesebben nyilvánult meg a párt vezető szerepe valamennyi tevékenység területén, növekedett az állam szerepe a gazdasági-társadalmi tevékenység minden szektorának egységes vezetésében.“

A párt és szocialista államunk szerepének bővülését a kommunizmus felé vezető úton a szocialista gazdaság fejlődési törvényei, valamint e gazdaság s a társadalom más területei szükségleteinek és optimális fejlődési lehetőségeinek világos, reális mérlegelése követeli meg. Ugyanakkor megköveteli ezt országunk s a többi szocialista ország egyre erőteljesebb részvétele a nemzetközi munkamegosztásban az örendelkezési jog, a nemzeti függetlenség és az államok közötti egyenlőség elve alapján.

Pártunk vezetőségének az állam szerepével és ennek távlatával kapcsolatos értékelése — mint láttuk — a nemzeti függetlenségüket csak nemrég elnyert népek életében is igazolódik. Gazdasági fejlődésük — amely a társadalom más területeinek fejlődését is elősegíti — a politikai tényező rugalmasságától, hatóképességétől függ; nevezetesen attól, hogy sikerül-e egyesíteniük és mozgósítaniuk a belső társadalmi erőket a gazdasági-társadalmi fejlődés, természeti kincseik védelme s kiaknázása, az emberi képességek értékesítése végett. Tekintettel azonban arra, hogy ilyen törekvések napjainkban csak a nemzetközi együttműködés útján és külső tényezők segítségével vezethetnek sikerre, világosan körvonalazódik a politika elsődlegessége a gazdasággal szemben — éppen ez utóbbi lehető minél gyorsabb fejlődése érdekében. Az állam és általában a politikai tényező szerepének ilyen módosulása — a nagy átalakulások, így a tudományos-műszaki forradalom következtében is — a fejlett kapitalista, valamint szocialista országokban s a „harmadik világ“-ban egyaránt szükségszerűvé teszi, hogy a nemzetközi életben is érvényesüljön a politikum új hatóköre, elősegítve az államok közötti új jellegű kapcsolatok állandósulását az ENSZ Alapokmányában kifejtett elvek tiszteletben tartásával. Így válna lehetővé a széles körű és méltányos együttműködés az államok között, és megvalósulhatna — Kurt Waldheim ENSZ-főtítkár szavaival elve — „az új korszak a nemzetközi kapcsolatok terén“.

A világban végbement változások és a fejlődési távlatok szigorúan tudományos elemzéséből kiindulva, azok a történelmi jelentőségű dokumentumok, amelyek véglegesítésére és elfogadására az RKP XI. kongresszusa hivatott, különleges figyelmet szentelnek mind a gazdasági, mind a társadalmi-politikai fejlődésnek. Ismeretes, hogy pártunk fő célja egész népünk anyagi jólétének és szellemi fejlődésének biztosítása, s ezt szolgálja olyan kedvező nemzetközi légkör kialakulását célzó külpolitikánk, amely minden nép számára haladást, tartós békét biztosít. Elmondhatjuk tehát — Nicolae Ceaușescu elvtárs elemző beszéde alapján —, hogy a program általános marxista—leninista tudományos orientációt nyújt pártunk és népünk számára mind a hazai, mind a nemzetközi tevékenység terén. A program megállapítja a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtése és Romániának a kommunizmus útján való előrehaladása általános vonalát, hazánknak a nemzetközi életben, az emberiség új alapokon való átalakításáért, egy igazságosabb és jobb világ teremtéséért, az összes népek közötti béke és együttműködés világáért vívott harcban való aktív részvétele általános vonalát.

Ez a dokumentum, valamint az RKP-nak az új társadalom megteremtésére irányuló egész tevékenysége híven tükrözi a politikum és a gazdaság közötti belső kapcsolatok új dimenzióit a hazai és nemzetközi életben végbement átalakulások viszonylatában.

Egyén és társadalom a Grundrissében

Marx *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* című műve a marxi elméleti hagyaték körüli vitákban az egyik legtöbbet emlegetett munka, amely meggyőzően bizonyítja a marxi gondolkodás erejét, időszerűségét. A románul is, magyarul is először 1972-ben megjelent szövegek mindeddig nálunk aránylag keveset forogtak közkezen; újdonságuk, eddigi hozzáférhetlenségük önmagában is indokolja a velük való tüzetesebb foglalkozást.

Az ifjúkori Kéziratok és A tőke között

A *Grundrisse* — a nemzetközi irodalomban többnyire ezen a címen szerepel — posztumusz mű, az 1857—1859-es időszakban keletkezett kéziratokat tartalmazza. Első kiadására sok évvel a szerző halála után, 1939—1941-ben került sor *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie (Rohentwurf)* címen. Évtizedekig tehát a marxista tudományosság, a jelenkor eszmetörténete nem tudott róla; ma viszont marxisták és nem marxisták általánosan elfogadott tényként tartják számon elméleti és eszmetörténeti fontosságát.

A *Grundrisséba* foglalt kéziratok az 1859-ben megjelent *Adalékok a politikai gazdaságtan bírálatához* című könyv előmunkálataihoz tartoztak, de előkészítik és bizonyos szempontból előrevetítik szerzőjük főművét, *A tőkét* is. Sokszor emlegetik a *Grundrissét* közgazdasági tárgyú kéziratokként; valóban gazdasági kérdésekkel foglalkoznak, mégsem csupán gazdasági jellegűek, mint ahogyan maga *A tőke* sem csupán politikai gazdaságtani, hanem — s nem kevésbé — filozófiai és szociológiai munka is. Sőt, véleményem szerint a *Grundrisse* filozófiai és szociológiai jelentősége nagyobb, mint kifejezetten gazdasági fontossága, hiszen a szerző gazdasági nézeteit utóbb rendszeresen és átfogóan kifejtette, míg szociológiai nézeteit nem fejtette ki önálló, rendszeres formában.

Ezek a kéziratok betekintést engednek Marx tudományos műhelyébe, s ez a mai marxista gondolkodás egyik fontos feladatához visz közelebb, nevezetesen ahhoz, hogy egy sor fontos és vitatott kérdésben megállapítsuk a szerző autentikus véleményét, eredeti elgondolását. Így például a *Grundrisse* hathatós érveket szolgáltat az olyan nézetek ellen, amelyeket például Althusser vagy — vele ellenkező előjellel — más szerzők vallanak, miszerint Marx ifjúkori és érettkori művei az ifjú Marx humanizmusa és a késői Marx tudományos nézőpontja, az antropológikus-etikus orientációjú és a kizárólag politikai gazdaságtannal foglalkozó Marx között „cezúra” lenne, ellentét állna fenn. Marx életművének bármilyen periodizálását fogadnánk is el, a *Grundrisse* mindenképpen az érett Marx műve. Althusser szerint a marxi életműben az „episztemológiai cezúra” az 1845-ös esztendőre tehető; az 1844-es keltezésű *Gazdasági-filozófiai kéziratokat* Althusser a nem tudományos korszakba utalja. Az althusseri korszakolás szerint Marx munkásságának „tudományos” időszaka is szakaszolható, mégpedig 1845-től 1857-ig az „érés”, 1857-től kezdődően pedig a teljes érettség szakaszára. Még így is, a *Grundrisse* a teljes érettség szakaszához tartozik, ahhoz, amelyben Althusser szerint Marx már teljesen szembefordult ifjúkori önmagával. A *Grundrissében* azonban explicité jelen van az ifjúkori művek teljes antropológiai-humanista problematikája: szubjektum és objektum viszonyának kérdéseit, az emberi szubjektivitás objektívalódásának kérdéseit, egyén és társadalom viszonyának kérdéseit boncolgatja. Tüzetesen foglalkozik az elidegenedés kérdésével, és ismételten használja az „elidegenedés” kifejezést, ami — ha bizonyos szerzőknek hinni lehetne — elő sem fordult többé Marx érettkori írásaiban. 1859-ben kiadott könyve, az *Adalékok a politikai gazdaságtan bírálatához* tartalmazza azt a híres előszót, amelyet a materialista társadalom- és történelemfelfogás legkikristályosodottabb megfogalmazásaként tartunk számon. Éppen a gazdasági viszonyok meghatározó szerepének felismerésére épülő materialista szociológiája készítette Marxot arra, hogy egyre mélyebben merüljön közgazdasági kutatásaiba, de ezeknek a kutatásoknak az eredményeit újra és újra felhasználta alapvető szociológiai felfogásának pontosabb és árnyaltabb megfogalmazásában. A gazdasági tanulmányaiban elmélyülő Marx nem szűnt meg humanista

filozófus és szociológus lenni. Úgy vélem, joggal állapítja meg Karel Kosík *A konkrét dialektikája* című művében (1961), hogy *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* fontos kapocs az 1844-es kéziratok és A tőke között; a marx-i gondolat leitmotívumai mindhárom műben azonosak. Hozzátehetjük ehhez: a *Grundrisse szociológiai közvetítés* az ifjúkori kéziratok antropológiai és A tőke gazdaságtani kérdésfeltevése között.

A szociológia — az antropológia és a közgazdaságtan között

Az alapvető szociológiai kérdés, amelyet a *Grundrisse* tárgyalt, az *egyén és társadalom viszonya*. A konkrét ember az egyén, létének közvetlen közege pedig a társadalom.

Marx *Bevezetése* így kezdődik:

„Vizsgáljuk tárgyát mindenekelőtt az anyagi termelés. A társadalomban termelő egyének — ennél fogva az egyének társadalmilag meghatározott termelése természetesen a kiindulópont.“ (Marx—Engels *Művei* 46/I. Budapest, 1972. 11.)

A társadalmi termelés egyének társadalmilag meghatározott tevékenységének eredménye, akik maguk is társadalmi produktumok. Minden, ami a társadalomban történik, emberi tevékenység, tehát az egyének tevékenységének az eredménye, ez majdnem magától értetődik; az alapvető szociológiai kérdés — amelyet Marx oldott meg — abban áll, hogyan lehetséges, hogy bár az emberek — az egyének — mindent tudatosan tesznek, mégsem fogják fel tudatukban, és főleg nem uralják tudatosan azokat a társadalmi realitásokat, amelyek között élnek, és amelyeket saját (kollektív) tevékenységük hoz létre. Az emberek tudatos lények, és e minőségükben cselekszenek, mégsem tudatuk határozza meg létüket, hanem társadalmi létük határozza meg tudatukat. Az egyén és a társadalom közötti kapcsolat kérdése tehát a szociológiai gondolkodás legfontosabb kérdései közé tartozik. Marx az egyéni lét társadalmi feltételeit tanulmányozza; miután 1844-ben azt írta, hogy „az ember nem valami elvont, a világon kívül kuksoló lény. Az ember az ember világa, az állam, a társadalom“ (Marx—Engels *Művei* 1. Budapest, 1957. 378.), azokban a kéziratokban, amelyekkel itt konkrétan foglalkozunk, fogalmazza meg gondolatait az ember függőségéről közvetlen életközegétől, az emberi társadalomtól: „Minél mélyebben visszamegyünk a történelemben, annál inkább jelenik meg az egyén, ennél fogva a termelő egyén is, önállótlannak, egy nagyobb egészhez tartozónak...“ (Marx—Engels *Művei* 46/I. 12.) Itt már közelebbről foglalkozik Marx az elsődleges emberi tevékenység — az anyagi javak termelése — társadalmi feltételeivel, felveti azt a kérdést, ura-e, és milyen mértékben ura az egyén munkája — léte — társadalmi feltételeinek. Az a kérdés, hogy mennyire ura az egyén saját tevékenysége társadalmi feltételeinek és társadalmi következményeinek, nem egyéb, mint az elidegenedés, illetve az elidegenedés leküzdésének nagy problémája. Ez szintén része a szociológiai problematika központi magvának; a Marx kidolgozta elidegenedésmélelet materialista társadalom- és történelemfelfogásának lényegéhez tartozik.

Az egyén a társadalomban

„Az ember a szó legszorosabb értelmében *zoon politikon*, nemcsak társas állat, hanem olyan állat, amely csak a társadalomban tud egyedülállóvá válni.“ (Uo.) Az egyedülállóvá válás azt jelenti, hogy az egyének egymástól különbözőek lesznek, amennyiben különböző készségeiket, képességeiket megvalósítják, kifejlesztik. Az egyedülállóvá válás körülményeit a társadalom nyújtja. Amint azt Marx a *Grundrisse*-ben több ízben kifejti, a legfejlettebb társadalmi viszonyok, az egyének közötti legösszetettebb kapcsolatok azok, amelyek az egyedülállóvá válást nem csupán lehetővé teszik, hanem a legnagyobb mértékben meg is követelik. Más szóval: minél magasabb a társadalom rendszerszerű fejlődésének a foka, annál kedvezőbb körülményeket teremt tagjai, az egyének fejlődése számára. De ennek a fordítottja is igaz: a rendszerszerű fejlődés magasabb foka megkívánja az egyének differenciálódását; a társadalmi fejlődés minden új lépcsőfoka egyre több egyéntől megköveteli egyénisége hangsúlyozottabb kialakulását.

Egyén és társadalom kapcsolatát Marx egyidőben két síkon tárgyalja: a szociológiai tudományosság és az axiológiai humanizmus síkján. Szociológiai szempontból Marx következetesen hangsúlyozza az egyén függőségét a társadalomtól, létének és cselekvésének tőle független társadalmi körülményeitől. Ebből következik, hogy az elidegenedés leküzdése és az egyén teljes emberi megvalósulása

csupán meghatározott társadalmi feltételek létrejötte alapján lehetséges; ezeket a feltételeket Marx a kapitalizmusról a kommunizmusra való áttérésben, az emberi együttélés kommunista megszervezésében jelöli meg. Következésképpen az egyén érdekeit — minden egyén emberi kiteljesedése érdekében — alá kell rendelni a társadalom általános és alapvető érdekében. Ugyanakkor Marx erőteljesen kiemeli azt a gondolatot, hogy az *egyén teljes emberi kifejlődése — minden egyéné, a társadalom egészének a szintjén — a társadalmi fejlődés tulajdonképpeni célja. Nem a társadalom fejlődése az öncél az egyének számára, hanem az egyének fejlődésének kell a társadalom céljává válnia — ez a humanista Marx álláspontja.* Az axiológiai nézőpont viszonylagosan önálló a szociológiaival szemben; utóbbi magyaráz, értelmez, feltárja az eszközöket, előbbi tűzi ki a célt. Marx nem hagyta el alapvető ifjúkori humanista orientációját, most azonban érettebben, tudományosan alapozza meg.

Az elidegenedés fokai

Az elidegenedés fogalma közismerten sokat szerepel a jelenkori filozófiai, szociológiai, lélektani és elmeélettani, esztétikai, etikai, antropológiai, axiológiai irodalomban. Sokféleképpen határozzák meg, sokféle értelemben használják ezt a fogalmat. Bennünket itt a kifejezésnek az az értelme foglalkoztat, amelyet Marx tulajdonított neki, ezért nem foglalkozunk sem a fogalom előtörténetével, sem utólagos „sorsával”. A *Német ideológiában* találjuk azt a marxi szöveget, amely — nézetem szerint — a legteljesebb és legszabatosabb meghatározásnak tekinthető. Íme: „A társadalmi hatalom, vagyis az a megszokozott termelőerő, amely a különböző egyéneknek a munka megosztásában megszabott együttműködése által létrejön, ezen egyének számára — minthogy az együttműködés maga nem önkéntes, hanem természetadta — nem mint saját, egyesült hatalmak jelenik meg, hanem mint idegen, rajtuk kívül álló erő, amelyről nem tudják, honnan és hova tart, amelyen tehát nem lehetnek úrrá, amely most ellenkezőleg, sajátos, az emberek akarásától és tevékenységétől független, sőt ezt az akarást és tevékenységet éppen irányító szakaszok és fejlődési fokok sorozatán megy át.” (Marx—Engels *Művei* 3. Budapest, 1960. 35.) Tehát az elidegenedés abban áll, hogy az egyének társadalmi tevékenységének egyes következményei: a) az egyének számára előreláthatatlanok; b) úgy jelennek meg előttük, mintha nem saját tevékenységük eredményei lennének, hanem külső, *idegen* erők; c) *kisiklanak ellenőrzésük alól*, nem uralják őket; d) éppenséggel ellenük fordulnak mint idegen és *ellenséges*, nyomasztó erők. Nota bene: az a) és b) vonatkozások, bár közvetlenebbül észlelhetők, a c) és d) vonatkozások következményei, nem pedig fordítva; más szóval a társadalmi tevékenység következményeinek előreláthatatlansága nem oka, hanem folyománya annak a ténynek, hogy ezek a következmények elidegenednek az egyénektől a társadalmi praxis síkján. A gyakorlati, valóságos elidegenedés elsődleges, meghatározó jellegű az elméleti elidegenedéssel szemben, az emberi lényeg elidegenedése meghatározott társadalmi viszonyokban okozza a tudati elidegenedést, nem pedig megfordítva. Ez kitér Marx minden fejtegetéséből; A *tőkében* tételesen is kifejti ezt: „A társadalmi életfolyamatnak, vagyis az anyagi termelési folyamatnak az alakja csak akkor veti le misztikus ködfátylát, amikor az majd mint szabadon társult emberek terméke ezek tudatos, tervszerű ellenőrzése alatt áll. Ehhez azonban a társadalom egy bizonyos anyagi alapja szükséges, vagyis egy csomó olyan anyagi létfeltétel, amelyek a maguk részéről ismét hosszú és gyötrelmes fejlődéstörténeti természetadta termékei.” (Marx Károly: *A tőke* I. Budapest, 1961. 83.)

A *Német ideológia* ifjúkori mű, 1845-ös keltezésű. De a *Grundriss*ben csak úgy, mint A *tőkében*, az elidegenedés fogalmát pontosan ugyanabban az értelemben használja Marx, mint az idézett szövegben; nem tér vissza az általános meghatározásra, de elmélyíti a jelenség részletekbe menő vizsgálatával, történelmi fejlődése fokainak és történelmi meghaladása feltételeinek az ábrázolásával.

A *Grundriss*e lapjain Marx három fokot jelöl meg az egyén és társadalom viszonyának alakulásában (a primitív, öskommunista társadalmat nem számítva): „Személyi függőségi viszonyok [...] az első társadalmi formák, amelyekben az emberi termelési tevékenység csak csekély és elszigetelt pontokon fejlődik. *Dologi* függőségre alapozott személyi függetlenség, ez a második nagy forma, amelyben először alakul ki az általános társadalmi anyagcserének, az egyetemes vonatkozásoknak, mindenoldalú szükségleteknek és egyetemes képességeknek egy rendszere. Szabad egyéniség, amely az egyének egyetemes fejlődésére és közösségi, társadalmi termelési tevékenységük mint társadalmi képességük alárendelésére alapozódik, ez a harmadik

fok. A második hozza létre a harmadiknak feltételeit.“ (Marx—Engels *Művei* 46/I. 75.) Az első fok: a kapitalizmus előtti antagonisztikus társadalmaké, amelyeket a rendi megosztás, a politikai és jogi egyenlőtlenség, a személyi függőség rendszere jellemez; ezeket a társadalmakat gazdaságuk természeti, zárt jellege, az egyszerű árutermelés határozza meg. A második fokot a tőkés társadalom képviseli, amelyben az árutermelés általánossá vált, amelyben a személyi függőségeket és a politikai-jogi egyenlőtlenséget a pénz által közvetített és az alapvető, gazdasági egyenlőtlenségekre épülő személytelen függőségek váltották fel. A harmadik fok: a kommunista társadalom, amely — az egész megelőző történelmi fejlődés eredményeként — meghaladja az egyének egymástól való függőségének mindkét formáját, mindkét szempontból szabadabbá teszi az egyéniség kifejlődését.

A Marx megjelölte első fok az elidegenedés sajátos formáját foglalja magában: e társadalmak tagjainak többsége számára saját társadalmi tevékenységük következményei azért jelennek meg idegen és ellenséges erőkként, mert a privilégiumokra és jogfosztottságra, politikai-jogi egyenlőtlenségre épített rendszer formálisan megtagadja tőlük a közéletben, a társadalom általános vezetésében és szervezésében való részvétel jogát és lehetőségét. Elvben a születés határozza meg az adott rendezés való tartozást; az egyén lehetősége arra, hogy a társadalmi rendszerben elfoglalt helyét megváltoztassa, vajmi csekély. A személyi függőségek rendszere gátolja ugyanakkor az egyének differenciálódását és kiteljesedését, magát a társadalmat szegényíti az emberi értékek ki nem érlelésével. Az antik társadalomra jellemző személyi függőségek körülményei között például, írja más lapon Marx, „az egyének nagyok jelenhetnek meg. De szó sem lehet itt sem az egyén, sem a társadalom szabad és teljes fejlődéséről...“ (I. m. 366.)

Marx, könnyen belátható okokból, legtöbbit a második fokkal, a tőkés társadalomban megnyilvánuló elidegenedéssel foglalkozik. Kifejti a munkás elidegenedését az általa végzett munka folyamatában és egyben munkájának termékeiben, valamint ezek következményeként, az egyének közötti — áru és pénz közvetítette — általános viszonyok rendszerében: „Minden termelés az egyén tárgyiasulása. De a pénzben (csereértékben) az egyén tárgyiasulása nem a természeti meghatározottságában való tárgyiasulása, hanem egy társadalmi meghatározásban (viszonyban) tételezettként való tárgyiasulása, amely meghatározás neki egyszerűs-mind külsőleges.“ (I. m. 134.) Másutt így ír: „A tevékenységek és termékek általános cseréje, ami minden egyes egyén számára életfeltétellé vált, kölcsönös összefüggésük, nekik maguknak idegenül, függetlenül, dologként jelenik meg. A csereértékben a személyek társadalmi vonatkozása a dolgok társadalmi viszonyulásává változott át; a személyi tehetség dologi tehetőséggé.“ (I. m. 74.) Az egyének közötti viszonyok úgy jelennek meg a felületen, mint dolgok közötti viszonyok, tehát mint ez egyének emberi lényegétől idegen viszonyok: „A pénznek teljes meghatározottságában pénzként való felfogását az teszi különösen nehézé [...], hogy itt egy társadalmi viszony, az egyének egy meghatározott vonatkozása egymásra, úgy jelenik meg, mint egy fém, egy kő, mint rajtuk kívüli, tisztán testi dolog...“ (I. m. 145.)

Nem lesz fölösleges hozzátennünk, hogy ezt az egész gondolatsort Marx egyszerűen és rendszeresen újra kifejti *A tőke* nevezetes, az áru fétisjellegével foglalkozó alfejezetében. Bár nem használja az *elidegenedés* szót, nemcsak az eszme, de a megfogalmazás is azonos a *Grundriss*ében találhatóval: „Az áruforma titokzatossága tehát egyszerűen abban áll, hogy az áruforma az emberek számára saját munkájuk társadalmi jellegét úgy tükrözi vissza, mint maguknak a munkatermékeknek tárgyi jellegét, mint ezeknek a dolgoknak társadalmi természeti tulajdonságait, tehát a termelőknek az összmunkához való társadalmi viszonyát is úgy, mint tárgyakkal rajtuk kívül létező társadalmi viszonyát. [...] Csak maguknak az embereknek meghatározott társadalmi viszonya az, ami itt szemükben dolgok viszonyának fantasztikus formáját ölti.“ (77.) A munkatermékek értéknagyságai „állandóan változnak, függetlenül a cserélők akaratától, tudatától és cselekvésétől. Az ő szemükben saját társadalmi mozgásuk dolgok mozgásának formáját ölti, amely mozgásnak ellenőrzése alatt állanak, ahelyett, hogy ők ellenőriznék.“ (79.) Mint a *Grundriss*ében, Marx *A tőke* lapjain is kifejti, hogy az elidegenedésnek ez a formája történelmileg a személyi függőségek rendszerének meghaladása után jött létre. (81—82.)

Ezzel vissza is térhetünk az 1857—1859-es kéziratokra. A második fokon, mutatja ki Marx, a személyi függőség alól felszabadult egyének függetleneknek *látszanak*, valójában most is függőségi viszonyban állanak, de objektívtált viszonyokban; „a dologi függőségi viszony nem egyéb, mint a látszólag független egyénekkel önállóan szembeleépő társadalmi vonatkozások, azaz a velük magukkal szemben önállósult kölcsönös termelési vonatkozások.“ (Marx—Engels *Művei* 46/I. 80—81.)

Az egyén emancipációjának lehetősége a tőkés rendszerben viszonylag nagyobb, mint az azt megelőző antagonisták rendszereiben; Marx azonban azt hangsúlyozza, hogy az új függőségi formát egyes egyének véletlenszerűen meghaladhatják, nem úgy az alárendelt emberek tömege; e tömeg számára az egyéniség megvalósulása csakis a tőkés rendszer történelmi meghaladása útján lehetséges.

A tőke és a bérmunka viszonyának keretében, állapítja meg Marx, létrejön „az elidegenedés végtelen formája”, a munkaeszközök feletti magántulajdonra épülő társadalmakra jellemző elidegenedés legmagasabb foka. Ez a fok készíti elő azokat az anyagi feltételeket, amelyek az egyének közötti viszonyok és a társadalom rendszerszerű felépítésének újszerű megszervezésével az elidegenedés meghaladását lehetővé teszik. „... az elidegenedés legvégtelenebb formája, amelyben [...] a munka, a termelő tevékenység a saját feltételeihez és a saját termékéhez megjeljen, szükségszerű átmeneti pont — és ezért magán-velőn, még csak fonák, fejtetőre állított formában már magában foglalja a *termelés valamennyi korlátolt előfeltételének* felbomlását, sőt létrehozza és előállítja a termelés feltétlen előfeltételeit, ennélfogva a teljes anyagi feltételeket az egyén termelőerőinek totális, egyetemes fejlődése számára...” (I. m. 392.)

Az elidegenedés meghaladása. Az egyének emberi fejlődése — öncél

Az egyén elidegenedése a munka folyamatában és annak termékeiben, valamint a többi egyénhez fűződő viszonyaiban — tehát elidegenedése közvetlen életközegében és nembeli tevékenységének alapvető területén — annak a *nembéli jellegnek* meg nem valósulását eredményezi, amelyet Marx ifjúkori, 1844-es kéziratában mint „szabad, tudatos tevékenység”-et határoz meg (*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest, 1970. 50.); ennek a nembéli jellegnek a meg nem valósulása elembertelenedéshez vezet, az egyén elidegenedéséhez önmaga emberi lényegétől.

Az elidegenedés történelmi meghaladása, az ember lényegi erőinek felszabadulása az elembertelenítő körülmények nyomása alól tehát az egyének közötti viszonyok humanizálását, a társadalom egész szervezetének a humanizálását jelenti, igényli. „... a kommunizmus már az ember reintegrációjának vagy magába való visszatérésének, az emberi önelidegenedés megszüntetésének tudja magát”. — írta Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratában*. (68.) Érettkori műveiben egyre hangsúlyosabban jelenik meg az a gondolat, hogy a kapitalizmusról a kommunizmusra való áttérés az egyetemes történelmi folyamat immanens szükségszerűsége. De minden lépésnél kitűnik ezekből a munkákból is, hogy Marx a kommunizmus felsőbbrendűségét az egyének közötti viszonyok újszerű megalapozásában látja, egy olyan rendszer kialakításában, amelyben a társadalom minden tagja teljesen megvalósíthatja emberi képességeit. Az a közismert megfogalmazás, amely szerint a kommunista viszonyok megvalósítása jelenti majd az emberiség történetének valódi kezdetét — miután az eddigi fejlődés csupán előtörténete volt —, azt a gondolatot foglalja magában, hogy a kommunista társadalom valósítja meg első ízben minden ember számára a teljes humanizálódás lehetőségét. Az ember társadalmi lény; a *tőkés*ben azt írja Marx, hogy a kommunista társadalom embere „társadalmiasult ember” lesz.

A *Grundriss*ban Marx ismételtelen hangsúlyozza, hogy az egyének közötti viszonyok — eldologiasodás általi — elidegenedése fonákjára fordítja a cél és az eszköz közötti természetes viszonyt, feláldozza az egyént egy rajta kívüli és tőle idegen cél érdekében, átalakítja célból eszközzé. Ezzel ellentétben a kommunista társadalomban az egyén — öncél; természetesen nem valamely elszigetelt egyén és nem is a kiváltságos egyén, hanem a társadalom minden egyéne, minden tagja. Marx számos helyen beszél arról, hogy a kommunista társadalom érdekei egybeesnek az e társadalmat alkotó egyének összességének érdekeivel; többször tesz egyenlőségi jelet a „társadalom szükségletei” és a „társadalmilag fejlett emberek szükségletei” közé (A *tőke* 264.). Ennek az objektív egybeesésnek a megállapítása alapozza meg tudományosan a humanista eszményt.

„Az ember a maga minden oldalú lényegét mindenoldalúan sajátítja el, tehát mint totális ember” — olvassuk az ifjúkori kéziratokban (*Gazdasági-filozófiai kéziratok*, 71.). Ez a gondolat tér vissza részletesebben kifejtve a későbbi kéziratokban: maga a termelés, az egész társadalom fejlődése követelménye „a társadalmi ember összes tulajdonságainak kultúrája és ennek az embernek mint a lehető leginkább szükségletekben gazdagnak a termelése — a lehető leginkább totális és egyetemes társadalmi termékként való termelése”. (Marx—Engels *Művei* 46/I. 298.)

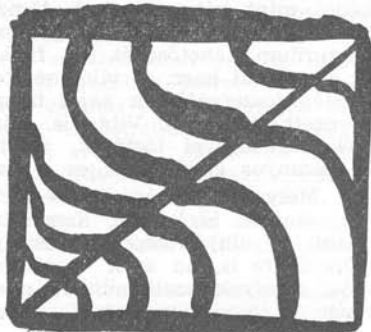

Az ember csupán hosszú és kanyargós történeti folyamat eredményeképpen válhat a társadalom totális és egyetemes termékévé. „Az egyetemesen fejlett egyének, akiknek társadalmi viszonyai saját, közösségi vonatkozásaikként egyben alá vannak vetve a saját közösségi ellenőrzésüknek, nem a természet, hanem a történelem termékei.“ (I.m. 78.) Nevezetesen, ösztársadalmi szinten, a kommunista társadalom terméke lesz, mivel a primitív társadalmakban az ember még az emberi viszonyok totalitása nélkül élt, az antagonista társadalmakban pedig *elidegenedett* a társadalmi viszonyok totalitásában. Figyeljük meg ugyanakkor az utóbbi idézetben, hogy Marx az ember totális megvalósulását olyan társadalmi viszonyok kialakulásától teszi függővé, amelyek az egyének kollektív ellenőrzésének vannak alávetve, tehát az elidegenedés történelmi meghaladásától.

Az a gondolat, hogy a társadalom szükségletei egybeesnek a társadalmilag fejlett emberek szükségleteivel, ragyogó megfogalmazásban jelenik meg újra a *Grundriss*ében, ahol Marx a társadalom gazdagságát az egyének alkotó készségeinek teljes kifejlődésével és megnyilvánulásával azonosítja: „...ha a korlátolt polgári formát lehántjuk, mi egyéb a gazdagság, mint az egyének szükségleteinek, képességeinek, élvezeteinek, termelőerőinek stb. az egyetemes cserében létrehozott egyetemessége? mint a természeti erők — mind az úgynevezett természetnek, mind az ember saját természetének az erői — feletti uralom teljes kifejlődése? mint az ember teremtő hajlamainak abszolút kimunkálása — aminek nincs más előfeltétele, mint a megelőző történelmi fejlődés —, amely a fejlődésnek ezt a totalitását, azaz minden emberi erőnek mint olyannak *előre adott* mércével fel nem mérhető fejlődését öncéllá teszi?“ (I.m. 367.)

Minden emberi erőnek öncélként való fejlesztése, kiteljesítése — íme, a legmagasabb humanista eszmény Marx megfogalmazásában. Megkíséreltük kimutatni, hogy ezt az eszményt Marx egyén és társadalom viszonyainak szociológiai vizsgálatával, az elidegenedés és annak meghaladása társadalmi feltételeinek a feltárással alapozta meg. Szabadjon még hozzáfűzni, hogy a *Grundriss*ébeli megfogalmazás ismét tökéletesen egybehangzik egy, *A tőkében* található szöveggel. Marx életműve egységesnek bizonyult: vitathatatlanul legérettebb és legnagyobb műve, *A tőke* a tudományosságának és a humanizmusnak ugyanazt a nemes ötvözetét mutatja, mint korábbi írásai. Íme, a szöveg: „A társadalom igazi gazdagsága és újratermelési folyamatának állandó bővítési lehetősége tehát nem a többletmunka tartamától, hanem annak termelékenységtől és azoknak a termelési feltételeknek többé vagy kevésbé gazdag tartalmától függ, amelyek között ez a munka végbemegy. A szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik a nyomor és a külső célszerűség diktálta munka. [...] Ezen a téren a szabadság csak azt jelentheti, hogy a társadalmassult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erő felhasználásával, az emberi természethez legméltóbb és legmegfelelőbb feltételek mellett hajtják végre. De ez még mindig a szükségszerűség birodalma. Ezen túl kezdődik az emberi erő kifejtés, amely öncél, a szabadság igazi birodalma, amely azonban csak a szükségszerűség e birodalmán mint alapján virágozhat ki.“ (*A tőke* III. 786.)

A társadalom haladása, a kommunista társadalom felépítése a feltétele az egyén teljes emberi megvalósításának az egész társadalom szintjén. A kommunizmus felé tartó haladás öncélja: minden egyént teljes megvalósulása. Ez Marx tanítása, amelyet a *Grundriss*e tartalmaz, s amelyet *A tőke* megerősít és továbbfejleszt.

Az ideológia hasznáról II.

Megalapozott-e az a Raymond Aron és Daniel Bell hirdette tétel, mely az ideológia alkonyát, az ideológia korszakának végét helyezi kilátásba? Véleményem szerint: nem. Napjainkban, éppen ellenkezőleg, az ideológia fokozott „igénybevételének” korszakát éljük.

E vitába bocsátkozva először is azt kell tisztázni, hogy milyen ideológiáról (vagyis az „ideológia” szó milyen értelmezéséről) beszélnek az „ideológia alkonyának” hívei. Kétségtől arra utal minden írásuk, hogy „ideológián” ők (a genetikus és strukturális meghatározást véve alapul) a „hamis tudatot” értik. A vitának ebben az esetben semmi értelme sincs: ezzel a kérdés ex definitione eldöntött. Ahhoz, hogy értelmes vitát folytathassunk, az általam javasolt funkcionális meghatározásból kell kiindulnunk. Ily módon semmit sem döntöttünk el előre és ex definitione, hanem csak leírjuk azt a társadalmi jelenséget, amely az „ideológia” elnevezést kapta.

Lássuk tehát, kialakulhat-e olyan helyzet, amikor az egyének és társadalmak életében funkciójukat vesztik mindazok a nézetek, amelyek választott értékrendszerek alapján irányítják az emberek társadalmi (csoportos vagy egyéni) cselekvését. Allítom, hogy ilyen helyzet nem állhat fenn mindaddig, amíg az emberek társadalmi cselekvése adott tény. A békés egymás mellett élés korában élünk, vagyis olyan korszakban, amikor a nemzetközi erők rendszere szükségessé teszi a lemondást a háborúról mint a nagyhatalmak közötti viszályok megoldási módjáról. A politikai koegzisztencia azonban nem azonos az *ideológiai koegzisztenciával*. A békés egymás mellett élés ugyanis a fenti értelemben *feltételezi, illetve magában foglalja* a békés koegzisztencia politikáját folytató államok ideológiai szembenállását vagy akár összetűzését is. Bizonyos körülmények között ugyanis az államok közötti viszonyban le lehet mondani az erőszak alkalmazásáról, illetve az objektív körülmények (főként a mai háborús haditechnika) ezt kényszerítővé is tehetik, de azért egyetlen állam sem mondhat le saját ideológiájáról „személyiségének” elvesztése, vagyis az adott típusú rendszerhez tartozással járó sajátos vonások megsemmisítése nélkül. Az ideológiai ellentétek és konfliktusok nemcsak olyan módon függenek össze a békés egymás mellett élés politikájával, hogy az utóbbi magában foglalja az előbbit, hogy konfliktusok nélkül el sem képzelhetnők a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élését. Inkább arról van szó, hogy a koegzisztencia növeli az ideológia szerepét és jelentőségét a társadalmak életében.

A hagyományos felfogásban az egyes államok törekvései és érdekei közötti ellentétek a külpolitikában „csapódnak le”, s szélsőséges formában háborúhoz vezetnek. Clausewitz ilyen értelemben nevezte a háborút „a külpolitika folytatásának más eszközökkel”. A „békés egymás mellett élés” ilyen értelemben nem erény, hanem szükségesség. Továbbra is vannak érdekellentétek és összetűzések: ami hatályon kívül helyeződött, vagy legalábbis rendkívül kockázatosá vált, az „a külpolitika folytatása más eszközökkel”. Naivitás lenne azt hinni, hogy az *érdekek* objektíven fennálló ellentéte megszűnik, illetve nem fejeződhet ki más-képp, mint háborúban. A tömegpusztítás korszerű technikája elzárja ugyan a háború mint a *politika* meghosszabbítása felé vezető utat, de nem a háború mint abszurdum lehetőségét. A fizikai értelemben vett háborúnak mintegy pótléka az *ideológiai* harc. A világméretben folyó ideológiai harc téje nemcsak a harci szintér főszereplőinek saját társadalma, hanem az egyre jelentősebbé váló, úgynevezett Harmadik Világ is. Mindenképpen jobb, ha a küzdelem szavak és eszmék segítségével történik, mintsem hogy atombombák igénybevételével folya, de bizonyos értelemben ez a harc élesebb és mindenképpen komolyabb.

Mély meggyőződésünk — írta ezzel kapcsolatban a fiatal Marx —, hogy nem a gyakorlati kísérletek, hanem a kommunisztikus eszmék elméleti kibontakozása jelenti a tulajdonképpeni veszélyt, mert a gyakorlati kísérletekre, még a tömegméretűekre is, ha azok veszélyessé válnak, agyúkkal lehet válaszolni. De az eszmék, amelyek szellemünket uralják és birtokukba vették érzéseinket, amelyek révén a lelkiismeretünk összeforrt az értelem ügyével — azok olyan kötelékek,

amelyeket nem lehet széttépní, hogy ne tépnék szét a szívünket is, azok demónok, amelyeket az ember csak úgy győzhet le, ha megadja magát nekik.

A mai világ ideológiai ellentétei csupán azt fejezik ki, hogy objektíven léteznek *különböző ideológiák*, vagyis a társadalmi fejlődés céljait szolgáló eltérő eszmerendszerek, valamint hogy a nemzetközi kapcsolatok adott rendszerében ezek a különbségek konfliktusokhoz és feszültségekhez vezetnek.

Az „igazi“, az ideológiai különbségek megszüntetése értelmében felfogott koegzisztencia egyenlő lenne a rendszerek közötti azon különbségek kiküszöbölésével, amelyek feltételei az eltérő ideológiáknak, s amelyeknek — sajátos módon — maguknak is ez utóbbiak a feltételei és támpontjai. Az egyrendszerű világ álma, amelyben eltűnnek a magántulajdon hívei és ellenzői közötti különbségek, a demokrácia értelmezésére vonatkozó nézeteknek a különbsége, a kolonializmus vagy neokolonializmus hívei és ellenzői közötti különbségek, valamint még jó néhány ilyenszerű „apróság“ — ez kétségtelenül szép és nemes álom. De az álmokat és a jövő előrelátását nem szabad összekeverni. Legalábbis nem a politikusnak, mert ezzel összekuszálhatja az amúgy sem világos képet, veszélybe sodorhatja a politikai realizmust. Vajon ebből az ideológiai összetűzések végzet-szerűségére kell következtetnünk? Vajon a békés egymás mellett élés politikája elkerülhetetlenül az ideológiai ellentétek kiéleződéséhez vezet a jelenlegi világban? Ilyen hamis sugallatok akkor támadnak, ha ex definitione úgy tekintjük, hogy az államok közötti viszonyban az igazi koegzisztencia az ideológiai ellentétek és különbségek kiküszöbölésén alapszik. Vagyis mintha el lehetne érni az államok közötti kapcsolatokban azt, amit az államokon belül. Ha elutasítjuk ezt a hamis tételt, és a jelenlegi nemzetközi helyzet ideológiai ellentmondásosságából indulunk ki, a békés egymás mellett élés politikája egyúttal annak a beismerése, hogy ideológiai téren a koegzisztencia nem valósítható meg. Ugyanakkor ilyen általános megfogalmazásban ez a tétel is tévútra vezethet, mivel elvonja a figyelmet a békés egymás mellett élés bonyolult ideológiai vonatkozásairól.

A „békés egymás mellett élést“ legkevésbé háromféleképpen értelmezhetjük. Az ún. „igazi“ koegzisztencia híveinek értelmezésében a békés egymás mellett élés *lemondás az ideológiai eltérésekről* s az ebből fakadó konfliktusokról. Ez azonban csak az egyik lehetséges álláspont. Nem szabad szem elől téveszteni az erre vonatkozó, többi lehetséges elképzelést sem.

A békés egymás mellett élés politikájának egyik ideológiai implikációja a *tolerancia*. Ilyen értelmezésben az „ideológiai koegzisztencia“ nem jelent lemondást a saját nézetekről, sem pedig a megvalósításukért folytatott küzdelemlről. Egy olyan kérdés merül itt fel, amely a maga valóságos mivoltában igen nagy fontosságú: a békés egymás mellett élés annak az elismerését is jelentheti, hogy senkinek sincs egyeduralma az igazság fölött. E tény elismeréséből fontos konzekvenciák származnak. Először is, az ellenfél nézeteinek megértésére irányuló szándékot feltételez. Egy álláspont helytelenségét nem lehet pusztán arra alapozni, hogy az az ellenfél álláspontja. Másodsor, egy olyan készséget feltételez, hogy az ellenfél álláspontjában is felfedezzük a reális kérdésfelvetést, még ha megoldásával nem is érthetünk egyet. Egy új kérdés felismerése tudományos szempontból gyakran nem kevésbé fontos és tette serkentő, izgalmas, mint annak részletekbe menő megoldása. Harmadszor, és végül, azt a hajlandóságot is feltételezi, hogy az ellenfél álláspontjában is felfedezzük az igazság töredékét, ha fellelhető efféle igazság. Mindez szerényen hangzik, de az ily módon felfogott toleranciának igen nagy jelentősége van az emberek közötti kommunikációban és abban, hogy megértsék egymást. A mi, feszült ideológiai ellentétekkel terhes korunkban a békés egymás mellett élés politikájának döntő szerepe van a tolerancia kialakulásában. És ebből adódik az „ideológiai koegzisztencia“ kifejezés harmadik értelmezése.

Jellemző, hogy éppen azok, akik ideológiai téren tagadják a koegzisztencia lehetőségét, ugyanakkor buzgó hívei a tudományos, kulturális és művészeti (például társadalomtudomány, irodalom stb.) téren való *együttműködésnek* és információcserének. Márpedig ez bizonyos ellentmondást rejt magában, mivel az együttműködés több, mint a koegzisztencia, mint a békés egymás mellett létezés. Aki a koegzisztencia ellen lép fel, és ezzel egyidőben az együttműködés aktív híve, önmagának mond ellent, még ha ezt talán nem veszi is észre. Az ellentmondás nyitja a szemantikai félreértés, melynek során az „ideológiai koegzisztencia“ kifejezés jelentését a lehetséges értelmezéseknek csupán egyikére korlátozzuk. Ez pedig lemondás a saját ideológiáért folytatott küzdelemlről, ami csak akkor lehetséges, ha lemondunk magáról az ideológiáról is. De hát miért kellene ilyen abszurd módon eljárunk?

A békés egymás mellett élés politikájának egyik jelentős következménye, hogy az alkotók személyes kapcsolatainak bővülését s ezáltal együttműködésüket

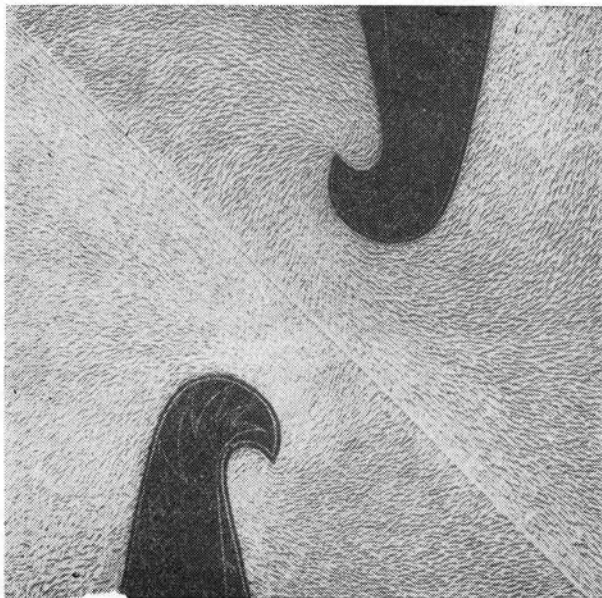
vonja maga után. Elég arra utalnunk, hogy a véleménycsere és az együttműködés egy bizonyos szinten túl a szembenálló feleket is meggyőzi arról, hogy a kölcsönös előítéleteket levetkőzve, nem remélt közelségbe kerülhetnek egymással. Bár a tudomány és művészet bizonyos területein az ideológia igen fontos szerepet játszik, a leginkább ideológiai jellegű tudományágak és művészeti területek is tartalmazhatnak adott történelmi szakaszokban szembenállásukban is közös elemeket. E banális tény felismerése és megértése, ennek gyakorlati alkalmazása kedvez a leginkább a toleranciának. A békés egymás mellett élés politikájának épp ezen a téren vannak felbecsülhetetlen érdemei.

A *dialogus* egyike a békés egymás mellett élés korszaka új, mondhatnám divatos kifejezéseinek. A dialógus szónak megvan a maga hagyományos és köznapi értelme. A dialógus — két személy beszélgetése. Mélyebb, minőségi értelmezésben: a különböző, akár ellentétes nézetek szembesülése. Napjainkban ez a szó politikai értelmet kapott: véleménycsere-t jelent olyan csoportok, illetve táborok között, amelyek eltérő ideológiát képviselnek, és mégis egymás megértésére törekszenek. A megértés azonban nem feltétlenül jelent általános egyetértést. A teljes egyetértés megvalósítása gyakran lehetetlen. Ily módon legfeljebb és legalább a dialógust folytató felek álláspontjának pontos megértéséről beszélhetünk, ami lehetővé teszi az esetleges érintkezési pontok felfedését a különböző ideológiai álláspontok között. Mert a dialógusnak ez a végső célja és értelme. Nincs tehát dialógus nézet-különbségek nélkül. Legalábbis nincs olyan értelemben vett dialógus, ahogy ezt a szót ma a politikai és ideológiai életben használják. De azok sem tévednek, akik azt vallják, hogy a dialógus — épp ebben az értelemben — csak ott lehetséges, ahol léteznek a vitafelek által elismert közös értékek. Ugyanis, mint ahogy nem lehet a szó jelzett értelmében vett dialógust folytatni teljes egyetértés esetén, éppúgy elképzelhetetlen a dialógus, amikor a szembenálláson kívül semmi sem fűzi egymáshoz a két felet.

E derülátó hangsúllyal próbálom érzékeltetni, hogy az „ideológia alkonyát” hirdető ideológia alapos elemzése véleményem szerint reális megoldást kínál erre az igen fontos kérdésre, amellyel korunknak szembe kell néznie.

Kapusy Antal fordítása

A *Kultura i spoleczenstwo* című folyóirat 1973. 2. számában megjelent tanulmány rövidített szövege.

Halmi Miklós: Kondor

Népeségügyelet — 1974

A világkonferenciák korát éljük. Emberi jogok, Teherán, 1968. Környezetvédelem, Stockholm, 1972. Népesedés, Bukarest, 1974. augusztus. Élelmezés, Róma, 1974. november. Mind szédületesebb az iram, amellyel az emberiség az együttes cselekvés lehetőségeit keresi. Ha sürget az idő, miért ez a ráérős elaprózása a világszintű tennivalóknak? Nem lehetne egyszerre, egy kalap alatt mindent eldönteni? És véglegesen?

Csak hogy a világkonferenciák kortársaiként is lehetünk rövidlátók. Sokan máig is azt hiszik, hogy a környezetvédelmi világrétekezet nyilván a környezetvédelemmel, a népesedési világkonferencia pedig nyilván a népesedéssel foglalkozott. Ez az optikai csalódás nem minden haszon nélkül való: egyrészt a világ koncentrált figyelmébe ajánlja az illető kérdést, másrészt hiányérzetet kelt. Íme, egy újabb terület, amelyet a tudomány még nem tárt fel eléggé, s ahol a problémák megoldásához nemzetközi összefogásra volna szükség.

A valóság azonban az, hogy nincs új világprobléma — ezeken az elsődleges politikai jellegű világkonferenciákon csak a diszciplináris súlypontot tolják mindig odább. A tudósok még megengedhetik maguknak, hogy egyetlen szakmai kérdésről Bukarestben. Nem lenne túlságosan nehéz dolga annak, aki a küszöbön álló (szintén kormány szintű!) élelmezési világkonferencia főbb vitaterületeit próbálná „előrejelezni”: népeségrobbanás, környezetszennyeződés, élelmiszerhiány, energiaforrások, gazdasági egyenlőtlenségek. A stockholmi és bukaresti tendenciák meghosszabbításában szinte biztosra vehető, hogy Rómában végképp lehetetlen lesz a kérdések egysíkú, csak technikai megközelítése. Még inkább nyilvánvalóvá válik, hogy a problémák rendszerében az „egyenlőtlenség-robbanás” (Mircea Malița megfogalmazása) foglalja el a központi helyet. A bukaresti népesedési világkonferencia eredményeinek hatása Rómán is túlgűrűzhet. Valószínűleg felerősödik az államok közti kapcsolatok új alapokra való helyezésének az az igénye, amelyet a Románia előterjesztette *Egy igazabb világért* című dokumentum tartalmaz.

Nem különálló kérdésekről van tehát szó, hanem egy és oszthatatlan világproblémáról, amelynek egyik eleméhez sem lehet úgy hozzáülni, hogy ez ne idézzen elő változást a rendszer egészében. Ezért szorult háttérbe Bukarestben az az álláspont, amely a demográfiai problémát elsősorban technikai kérdésként fogta fel, következképp egyenlőségjelet tett a népesedéspolitika és a születésszabályozás közé. „Ha valamely probléma a technikai megoldásával együtt merül fel, akkor az többé nem elsődlegesen technikai probléma” — írja tanulmányában Hasan Ozbekhan (*Társadalmi tervezés és szociológia*, 1973).

A demográfusok szemléletváltozására jellemző, hogy felismerték: a népesedési kérdés súlypontja a demográfián kívül van, csak demográfiai módszerekkel bármiféle megoldás elképzelhetetlen. Fontos felismerés az is, hogy a demográfiai kérdés rendszeréről nyert ismeret tulajdonképpen maga is része a rendszer dinamikájának. Ezek a felismerések persze nem szüntetik meg az információs paradoxont. Sorsdöntő helyzetben lehetlenné válik, hogy a helyzet teljes ismeretében cselekedjünk. Nincs univerzális megoldás, mégis össze kell hangolni a különböző országok népesedéspolitikáját. Akkor is, ha 148 megkérdezett országból 85 megfélelőnek tartja a népeségnövekedés ütemét, 42 túlzottnak és csak 21 elégtelennek. A pronatalista és antinatalista népesedéspolitikák ellentéte csak látszólag kibékíthetetlen, mindkét pólus a népesedési magatartást próbálja meg közelebb hozni a társadalom igényeihez. Meglepő, hogy számszerű megközelítés esetén az optimális növekedés együttthatója alig különbözik a látszólag oly eltérő nézetek felfogásában. Mindkét politika ugyanarra törekszik, csak más-más oldalról.

A népesedéspolitikusok szemléletváltozására jellemző, hogy egy globális népesedési stratégia érdekében (a konferencia ezt a félreértések elkerülése végett, a „globális” szó kétértelműségét kiküszöbölendő, a világ népesedési akciótervének nevezi) egyenesen egy világszervezet (ENSZ) segítségét veszik igénybe. A nemzetközi döntéshozatal hagyományos eszköze, a diplomáciai tárgyalássorozat csak a „legkisebb közös nevező” elérésére alkalmas. A világszervezet megléte nemcsak

magasabb szintű kompromisszum elérését teszi lehetővé, hanem a „kölcsonös érdekek növelését“ is, melynek során egyik tagállamnak sem kell a cél megvalósításáért áldozatot hoznia, mert kölcsönösen újraértékelhetik ütköző érdekeiket.

A bukaresti világkonferencia főleg a demográfiai tudathasadás áthidalásában lépett előre. A népességregbanással küszködő országok nagyobb megértéssel fogadták a Romániához hasonló európai országok gondjait: a népességsökkenés és az előregedés fenyegető árnyával szembeszegülő aktív népesedéspolitikai célkitűzéseket; a fejlett ipari országok képviselői pedig elismerték bizonyos helyzetekben a születésszabályozás, az állami családtervezési programok célszerűségét. A termékenységi magatartás „modernizálódását“ most már innen, Európából nézve sem úgy képzeljük el, hogy saját európai (vagy délkelet-európai) múltunkból szűrjük le a „modernség“ ismérveit, hogy aztán számon kérjük az indiai „járdalakótól“, miért nem tudja belátni, hogy három gyermeket szülni ésszerűbb, mint hetet. Az élet minőségi elemeinek hangsúlyozása nem takarhatja el azt a tényt, hogy a fejlődő országoknak nem elsősorban segélyprogramokra van szükségük, hanem méltányos gazdasági kapcsolatokra. Az új gazdasági rend lényegét valaki egy kínai közmondással világította meg: „Az éhezőnek ne egy halat ajándékozz, hanem engedd őt is halászni.“

Stockholmhoz képest észrevehetően háttérbe szorultak a neomalthusiánus és antimalthusiánus nézetek egyik ütközőpontját képező, a növekedés hatáiról, illetve a zérus-növekedésről szóló elméletek. Marginális témának számított a családtervezés és a szexualitás kérdése is.

A konferencia jellegénél fogva végül is inkább csak begyűjtötte mindazokat a tudományos eredményeket, amelyek a konferenciát előkészítő demográfiai kutatások nyomán születtek. Kifejezetten újat a modern népesedéspolitikai alapelveinek megfogalmazásában hozott.

Világossá vált, hogy a derű- vagy borúlátás hamis végleteibe csúszva mindkét fél ugyanazokból a tényekből merít érveket. Illetve inkább a becslés és előrebecslés módszertani gyengeségeit kihasználva húzza szét az értelmezési lehetőségek mezőnyét. A prognózis-módszerek nagykorúsodását szolgálhatja a demográfiai statisztika integrálódása a társadalomstatistikába, a népesedési és társadalmi mutatók egységes rendszere. Újabb módszertani felismerésnek számít, hogy egy ország népességszámának előrejelzésekor számolni kell a különböző vidékek és etnikumok „demográfiai tehetetlenségével“ (azaz népesedési hagyományával).

Hiányzanak a nagy, átfogó demográfiai elméletek, amelyek felfednék mi a népességregbanás oka a XIX. századi Európában, és mi a harmadik világban ma. Nem kapunk árnyalt elméleti magyarázatot arra, miért más a termékenységsökkenés oka Nyugat- és Kelet-Európában. A népesedési magatartás interdiszciplináris vizsgálatában új eredményekkel kecsegtet azonban az aspirációkra és az életmódra vonatkozó szociológiai elméletek felhasználása. Számunkra különösen tanulságos az a hipotézis, mely a születési arányszám csökkenését nem a termékenységi magatartás megváltozásával magyarázza, hanem a megnövekedett aspirációkkal. A modernizálódás a népesedési magatartás terén sem fordulhat szembe a hagyományokkal. Az egyke demográfiai ideálként sem hagyomány, inkább hagyományos küzdelem egy már kítűzött, de még el nem ért életformáért.

A modern népesedéspolitikai alapvető jegye az, hogy humánus. Csakis egyénes fejlesztési stratégia részeként képzelhető el: a társadalompolitika alrendszereként. Minden népesedéspolitikai alapegysége a különböző országok szuverén törvényeihez alkalmazkodó, az emberi jogok szellemében szabadon döntő család. Népesedéspolitikai céljait minden állam expliciten is kifejti. Eszközei: a jogi szabályozás, a gazdasági ösztönzés és a tudatformálás. Eszközei közül a jogszabályozás mindinkább háttérbe szorult, a megszorító jellegű intézkedések másodlagossá válnak (Ion Marinescu: *Politica demografică în cadrul strategiei unice a dezvoltării*. Revista economică, 1974. 11.). A népesedéspolitikai ellentmondásba kerülhet a társadalom- és gazdaságpolitika más elemeivel. A nők munkahelyi és közéleti honfoglalása, iskolai végzettségük emelkedő tendenciája a termékenység csökkenése irányába hat. Sürgősen tanulmányozni kell az ilyen típusú ellentmondások feloldásának lehetőségeit, javasolja Vladimir Trebici *Statutul social al femeii* című cikkében (*Vittorul social*, 1974. 3.).

A népességügyelet — előrelépés a planetáris gondolkodásmódnak nevezett rendszerszemlélet felé. Persze, lépéskényszer is egyben. Ez a nemzetközi jelzőrendszer és felelősségrendszer, mely a környezetvédelmi világkonferencián köveztelt *Föld-ügyelet* (Earthwatch) szerves része lehetne, rosszul működne azonban, ha csak bolygónk összklakosságának globális növekedési ütemére volna érzékeny. Normális működésének alapfeltétele a decentralizáltság: egyén, család, ország és világ aspirációinak egyeztetése és tiszteletben tartása.

A nemzedéki lét dimenziói

Történelemfilozófiai igazság, hogy a társadalmi haladás ellentétek harcában valósul meg. Eddigi történelmünkben az ellentétes társadalmi alakulatok sorában az osztályok bizonyultak alapvetőknek. Azonban minden társadalmi alakulat tagsága nemzedéki illetőségű, s a társadalmak története nemzedékek története is.

Közismert Gaál Gábornak a kézfogásokról szóló mikroremeklése, melyben a haladó értékek történelmi áramlását egymást váltó nemzedékek irodalmi nagyságai meghitt kézfogásával érzékelteti. A nemzedéki kézfogás ismétlődő mozdulataihoz gondoljuk hozzá a kis- és nagykörnyezetet, s a kép életszerűbb tartalmakkal bővül.

A nemzedékmozgás e fölfogása arra a hiedelemre csábíthat, hogy a történelem csak pozitív értékeket forgalmazó generációk egymásutánisága. A minta azonban nem formállogikai. Mozgástartalma sokrétű; az ellenértékek nemzedékszíntén is hatnak.

A generációk történelem- és társadalomformáló szerepe csak az újabb korban mutatkozott meg felerősödött jelleggel. S probléma lett nemcsak a köznapi és politikai életben, de téma az irodalom és művészetek számára, s törzsfogalom a történetírásban és -filozófiában. A jelenkori ifjúsági mozgalmak felviharzása a nemzedéki kérdés sokoldalú megközelítését váltotta ki. A szociológiát és társadalomlélektant, népesedéstudományt és néprajzot, fejlődéslelektant, élettant és bölcséleti embertant egyaránt foglalkoztatja. Ilyen összefüggésben a *nemzedékismeret* általában s a *nemzedéki önismeret* különleges tájékozódási eszköznek minősülhet. Igazságként épülhet be társadalmi terepismereteink rendszerébe, s egyéni és közösségi érdekalakzataink vonalán az alkalmazkodási, nevelési, politikai és termelési stratégiák sikerét fokozhatja.

Nemzedéki tudatelemek — nemzedékábrázolás

A nemzedéki lét történelmi és kortársi vonulataiban egyaránt változatos. Tudati vetületei a biológikum s a mindenkori társadalmi gyakorlat függvényei. Mozgását a köznapi gondolkozás és a hagyományok, a folklór s az irodalom is tükrözi. A gyermeki, felnőtt vagy öregkori állapot, a nagytársadalmi eszmehordozó csoporttagság, rendszer- és korfordulók részessége az együttes élmény s a hasonló lelki hangszereltség folytán elkerülhetetlenül nemzedéki vonatkozásokat eredményez. Tartalmi és formai tekintetben színezik a munkát, a viselkedés indítékait, az információk felvételét, feldolgozását és alkalmazását, a tagság érzélem- és törekvésrendszerét s a társadalmi alakzatok hatalmi szerkezetét. Képszerűen vagy dramatizáltan, versben és prózában minden nép irodalma és művészete őrzi a nemzedékek cselekedeteinek emlékét. Nemcsak a fiatalok és öregek között feszülő ellentétek változataiban (Fáy András: *A Béklyei ház*; Turgenyev: *Apák és fiúk*; Galsworthy: *Forsythe Saga*; Roger Martin du Gard: *A Thibault család*; Móricz Zsigmond: *Légy jó mindhalálig*; J. D. Salinger: *A zabhegyező*), de a történelem nagy arénáin eposzi méretű generációs küzdelmek freskóiban a humanizmus, az újjászületés, a felvilágosodás, a polgári és proletárforradalmak dinamikáját nemzedéki szinten ábrázoló művekben is Homérosztól Tolsztojig vagy Kós Károlyig, Villontól József Attiláig, Szophoklésztől Németh Lászlóig. Testközeliségű történelmünkben generációk párbeszéde hangzik ki a kortárs írók alkotásából; irodalmi eszközökkel nemzetiségünk nemzedékszíntű ember- és társadalomábrázolása felé nyitnak utat. Nagy István *A legmagasabb hőfokon*-jának Bucsi Károly az osztályharcban edzett munkásosztályunk egyik nagy nemzedékének ideáltípusa. Tar Károly *Köszönöm, jól vagyok* című kisregénye a szemellenzős s a való élet-től elszakadt idős és az öntörvényűségére ráeszmélt ifjúmunkás közötti távolságot érzékelteti. Ervényesül nemzedéki jelleg a legtöbb költőnél, drámaírónál és kritikusrál: életérzésben, élményanyagban, hangulatban, látás- és gondolkozásmódban, magatartásban és értékrendben. Újabb irodalmunkban talán a *Forrás*-nemzedék az a fórum, ahol a nemzedéki eszméltetés és elkötelezettség a kozmikum, szülőföldiség, egyediség és társadalmiság dimenzióiban az esztétikai építkezés rendkívül gazdag változataival üzen.

A nemzedékek változatos életének különböző jellegű ábrázolása visszatérő összefüggésre utal: a mindenkori generációk szoros kapcsolatára az alapvető értékekkel, a humánnummal. Lett légyen szó politikai, művelődési vagy más csoportcélók megvalósításán munkálkodó nemzedékről, az ellentét vagy együttműködés viszonyában mozgó nemzedékdinamikáról, a tét mindig a humánnum, annak építé- tése vagy bontása. Ez természetes is. A humánnum bizonyos megszorítással a kultúrával egyenlő, a kultúra pedig akár az áthagyományozás, akár a beszűkülés vagy továbbfejlődés állapotában, nemzedékekhez kötött.

Mi is a nemzedék?

Többoldalú valóság és kifejezés, melyet egymástól eltérő értelemben használ az élettan, a statisztika, a népesedéstudomány vagy a művelődéstörténet. Jelentésszintjei a köz- és tudományos gondolkodás számára a társadalmi-gazdasági előrehaladással párhuzamosan tudatosultak. Jelenti a biológikum rétegeiben ható élet- ritmust az elődök és utódok láncolatában, az élet szakaszos állapotait; egyazon időpontban született, élettani, lélektani és társadalmi szempontból sajátos felada- tokra programált életkorok többé-kevésbé öntörvényű csoportjait. A fogalom ilyen értelmű változatával dolgozik a demográfia, a fejlődéslélektan, joggyakorlat, azon- ban az így értelmezett nemzedék élettani építkezését nem szövi át minden eset- ben megfelelő lélektani és társadalmi viselkedés. Ugyanis van eset, amikor pél- dául az öreg ember fiatalos, és a fiatal öreges. — A nemzedékeknek azonban más létrétegei is kialakultak. Kulturologiai értelmezésben az a valós szerep kap hangsúlyt, amelyet az egymást követő nemzedékek az értékek, szokások és maga- tartások történelmi szintű forgalmazásában töltenek be. Ezen a fokon beszélünk kultúrafeltevő és -megőrző nemzedékről s a nemzedékek átörökítő szerepéről szü- lők és gyermekek, nevelők és tanulók viszonylatában. A kifejezés kronológiai von- natkozást is hordoz: a nemzedéknyi időtartamot, 25—30 évet. A nemzedéki lét élettani alapon épül ugyan, de történelmi szinten pszichoszociológiai térben min- tázódik, s értéktani-ideológiai, társadalompolitikai és pedagógiai dimenziókat hor- doz. Más szóval: a nemzedékek szerkezeti és működési mikéntje okozat, de ok is lehet, nemcsak alakított, de alakító is. Alakulásának ezen a fokon az alkotó be- tagolódás és kitagolódás vonalán a nemzedék nagytársadalmi, osztály- vagy nem- zeti érdekeltsgű töltést vesz fel, s a tagság sajátos átélés- és gondolkodásmódja talaján dinamikai hatásaiban történelemformáló jelleget ölthet. Ezen a szinten beszélünk társadalmak és osztályok, népek, nemzetek és nemzetiségek történetében új korszakot teremtő történelmi nemzedékekről. Ilyen értelemben a nemzedékiség a múlt, jelen és jövő generációira történő vonatkoztatás dinamikus rendszere. Illetve: a történelmi idő egyfajta érzékelése a nemzedéki tagság csoporttudati szintjén. Érzékelése és alkotó megvalósítása is ugyanekkor a gazdasági-civilizató- rikus-művelődési mélyáramok függvényében ható egyéni és csoportterdekalakzatok s a társadalmi-történelmi kihívások közötti közlésváltási sávban megfogalmazódott feladatoknak.

A nemzedék kifejezés jelentéstani többarcúsága éppen abban mutatkozik meg, hogy a létrétegek mindegyikét tükrözi: azt az amorf és nyitott rendszerű társa- dalmi alakulatot, mely megközelítően egynemű korcsoportot foglal magában, s tag- jaiban társadalmi, történelmi értékű közös élmény alapján hasonló pszichoszocio- lógiai tartalmakat működtet; a társadalmi-történelmi helyzetekből kiszűrt érte- sülések olyan feldolgozásaként és tárgyasulásoként, ami művelődés-szemantikai és -szemiotikai alakzatok rendszereként a gondolkodás, érzés és törekvés, a beszéd, írás és viselkedés, cselekedet és teljesítmény, tettek és alkotások értékfogyasztó, -hordozó és -teremtő dimenzióiban válik valóra.

A szocialista gazdasági-társadalmi szerkezet és a nemzetiségi állapot szö- vegkörnyezetében társadalmunk számos nemzedéktársadalmi jelenség tudomány- közi feldolgozását igényli. Mindenekelőtt a *nemzedéki lét*dimenziók elhatárolása és többszempontú elemzése sürgető. *Szerkezeti dimenzió*ként: a létszám korcso- portok szerint (számbeliség), a település (térbeliség) és történelmi szakasz (időbe- liség), továbbá: státus, rétegzettség, elvárás és távlat. *Működési dimenzió*ként pe- dig: a tagság személyiségszintje, illetve a képzettség, szerepkör, élmény és közér- zet, eszméltségi fok és életmód, érdek-, érték- s eszményrend; betagoltság (in- tegráltság), szervezethez és intézményesültség, hatalomrészese- és élele- rő; nemkülönb a nemzedéki kötelekszerveződés keletkezési és kialakulási mechaniz- musa az egyedi és személyközi szinttől a csoportközim át a nagytársadalmi alak- zatokig; a történetiségeket nemzedéki fokon indító összefüggések; a történetiség

megvalósításának, a kultúra hordozásának, művelésének és teremtésének, hatalmi alakzatok kiépülésének vagy leépülésének törvényszerűségei.

A nemzedéktudomány, illetve nemzedékszociológia és egyéb ágazati tudomány központi feladata éppen az, hogy adott társadalom nemzedékalakzatainak létdimenzióit szerkezeti és működési egységben ragadja meg, s a fennálló konkrét kérdéskörök keretén belül a dimenziók állapotát egyediségükben, felettes és alárendszerek függvényeképpen érzékeltesse. Ilyen kérdéskörök: az ifjúkor meghosszabbodása s biológiai érésidejének csökkenése; az öregkor időtartamnövekedése; az együttélő nemzedékek közötti közlésváltás (kommunikáció) változatai; a belépő ifjú nemzedék, a közép- s a kilépő idős nemzedék betagoltsága; vándorlás és rétegmozgás nemzedéken belül és nemzedékek között; nemzedéki utánpótlás és váltás; létszámbeli, egészségügyi és településadatok, munkaterület; teljesítmény és viselkedés, izlés, közérzet és életmód jel- és jelentésrendszere; összehasonlító nemzedéktörténet; nem- és etnikumközi nemzedékmozgás.

Kérdésalakulás

A nemzedéki kérdés erőteljes jelentkezése a társadalmi gyakorlatban az újkori társadalmak dinamikai állapotával függ össze: a nemzedékek társadalmi betagolódásával, a nemzedékváltással s nem utolsósorban a társadalmak népeség-ség- és rétegmozgásával.

A primitív és rendi társadalmakban a kiscsoportok és nagytársadalmi alakulatok szintjén a nemzedéki viszonyulásokat a termelési és hatalmi alakzatok változatlanlansága folytán közösséggel kialakult hagyományos szokások, elvárások, körülhatárolt nemzedéki szereprendszerek állandósították. Az ifjú generáció általában a szülők nyomdokait követte, s a felmerült ellentétek a család kereteit ritkán lépték túl. A polgári-tökés viszonyok fellazítják a rendi kötelekeket, a társadalmi rétegzettség nyitottabbá válik. Tökés-, illetve munkásosztály alakul ki, s erősödik az értelmiség. Új szereprendszerek s ezzel egyidőben a nemzedékek felé új elvárások, társadalmi feladatok, kihívások fogalmazódnak meg. Ilyen körülmények közt nemzedéki jelleget ölt számos törekvés és megmozdulás, összefonódva a társadalmi és nemzeti felszabadulásért folytatott küzdelmekkel.

A nemzedéki problémának, kis- és nagytársadalmi betagoltsággal, több formája alakult ki. Legrégebbi, de napjainkban is jelenvaló az egyéni felszabadulási folyamatként jelentkező nemzedékközi feszültség a családon belül. E változatnál az ellentét hévét ma már sok körülmény csökkenti; az életkorral szemben a státusok mindinkább közömbösebbek, a tudomány termelési tényezővé válásával a rutin veszít súlyából, s a családi szerepkörök szűkülésével a szülői tekintély gyengül.

Ezzel egyidőben növekedő mértékben tör magának utat egy másik változat családon kívüli éllel. Legfőbb kiváltója a tudományos-műszaki forradalom civilizatorikus következményei folytán előállott új nemzedéki tagolódás s a nemzedéki szerepkör lefutási idejének megváltozása.

Minden generáció társadalmilag meghatározott szereprendszer révén az ismeret- és viselkedési készlet elsajátítása folytán tagolódik a társadalmi alakzatokba. A tudományos-műszaki forradalom s az információöozön azonban egymást követő s az eddiginél rövidebb időközökben újabb szereprendszereket hoz létre, s a társadalom ezekkel kapcsolatos készség-, ismeret- és viselkedéskészletet vár el. A nemzedékek arra kényszerülnek, hogy mindegyre korszerűsítsék ismereteiket, másrészt éppen a korszerű értesülések felvétele és alkalmazása tekintetében a belépő nemzedékeknél fáziselőny, az idősebb nemzedékeknél viszont fáziskésés áll elő. Következésképpen: egyéni és társadalmi síkon tartalmatlanná válhatnak intézmények, hagyományok és eszmények, s egyéni és nemzedékméretű kiesés vagy szerepszűkülés léphet fel.

A kortárs nemzedéki állapotok geneziséhez tartozik: két világháború, a faszizmus uralma és bukása, szocialista eszmék és rendszerek előretörése, gyarmati népek és nemzetiségek felszabadító mozgalma, fiatal évjáratok számbeli növekedése, paraszti tömegek átrétegződése, az ifjúság és a nők világméretű szervezkedése s nem utolsósorban hatalmi alakzatok anyagi és szellemi manipulációi. Ilyen környezetben szükségképpen formálódik árnyaltan a nemzedéki dinamika: a nemzedékek közötti egyensúly és beállítottság, élményvilág és közérzet, hangulat és életkedv, távlat- és értékrend.

Más szóval: a nemzedékközi feszültség, ellentét és együttműködés, a nemzedéki vagy nemzedékközi mozgás és közlésváltás nem meríti ki a nemzedéktársadalom problémalehetőségeit. A kérdés a nemzedék és a hatalmi alakzatok, tör-

ténelmi határhelyzetek, intézmények, mechanizmusok, társadalmi erőmezők viszonylatában is jelentkezhettek. Ilyen jellegű összefüggésekbe tagolódnak összem-beri, nemzeti, nemzetiségi, osztály, állam vagy népi síkon tevékenységük műszaki-tudományos, politikai-ideológiai, művészeti és irodalmi vonatkozásaival a történelmi korszakokat és rendszereket elutasító, előkészítő vagy átváltó nemzedékek. Ilyen természetű összefüggések alapján értelmezhetők a nemzedéktársadalmi jelenségek olyan változatai is, mint: a beatnikék, a dühöngők s a hippik, vagy újabban az „ellenkultúra“ és „nonkonformizmus“ táborához tartozó s az „új erkölcsöt“ követő „Jézus népe“, „virágos gyermekek“ vagy a kollektív „magánboldogságot“ és „magánüdvösséget“ gyakorló kommunák mozgalma.

Problémavizsgálat

A nemzedékismeret köznapi vagy irodalmi válfajának van ugyan tájékoztató értéke, de nem helyettesítheti a történettudomány és szociológia, a lélektan, demográfia és gerontológia, statisztika és pedagógia vagy a társadalmi jelentés tan és jeltan ilyen irányú vizsgálódásait.

Hérodotosztól az annaleseken, genealógiákon és emlékiratokon át Hegelig, Spenglerig, P. Sorokinig vagy Toynbee-ig, a történetírás és történetfilozófia is dolgozik a nemzedék fogalmával az események sűrítése, rendszerezése, tagolása és értelmezése végett. A kérdéskör történettudományi és történetfilozófiai irodalmának polgári vonatkozásban első összefoglaló értékelése François Mentré érdeme (*Les générations sociales*, 1920). Marx már 1846-ban Anyenkovhoz intézett levelében szól arról a szerepről, amelyet az egymást váltó nemzedékek töltenek be az egyetemes társadalomtörténeti fejlődéstényezők rendszerében. Régebbi materialista és népi ihletésű történetírásunktól és társadalomrajzunktól sem idegen a nemzedékábrázolás (Szabó Ervin, Kiss Lajos). Napjaink történet- és társadalomtudományai között pedig egyre több a nemzedékmonográfia művelője (Lukácsy Sándor, Spira György, G. E. Marica, Csatáry Dániel).

A polgári tudományosság régóta, különböző területeken és szinten, változatos módokkal, különféle megközelítésben, nagy erőbevetéssel, gyakorlati és elméleti célból foglalkozik a kérdéssel. Gondolunk egyrészt a jelenség újabkori felfedezőire és továbbfejlesztőire (A. Comte, J. Dromel, G. Rümelin, O. Lorenz, W. Dilthey), nemzedékélvű történelmi és művészettörténeti monográfiaírókra (G. Valois, Szekfű Gyula, W. Pinder, M. Rintala), csoportlélektani, csoportszociológiai, kommunikáció-elméleti és rendszerszemléleti megközelítésekre (Farkas Geiza, R. Maunier, L. Rosenmayr, M. Sherif, C. W. Sherif), fejlődés-, személyiség- és társadalomlélektani, népesedéstudományi és gerontológiai hozzájárulásokra (Fr. Giese, C. Tibbitts, S. N. Eisenstadt), s mindenekelőtt a kérdés első szociológiai központi elemzőjére (Mannheim Károly: *A nemzedéki probléma. Ifjúságszociológia*, 1969) és mérlegelőire (L. von Wiese, Dékány István, M. Julian). Valóságú, társadalombíráló és nevelő szándékkal külön sort alkotnak H. Schelsky, D. Riesman vagy H. E. Salisbury ifjúságtárgyú állapotrajzai. Nem kevésbé értékes konkrét szociológiai tényeket (és közel 400 szakkönyvészeti forrást) ismertet az a kollektív munka (*Les conflits des générations*. Paris, 1963), mely a félégyarmati afrikai területeken és Franciaországban értelmiség, munkás- és paraszti környezetben méri fel a nemzedékek közötti kapcsolatok állását. Vagy azok a statisztikai és szociológiai művek (S. M. Miller: *Comparative Social Mobility*. 1960.; S. M. Lipset—R. Bendix: *Social Mobility in Industrial Society*. 1959), melyek államok társadalmaira kiterjedően az inter- és intragenerációs szerkezeti változások irányait elemzik.

A probléma polgári vizsgálódásaira nagyrészt az ifjúság történelmi és társadalmi hivatásának, szerepkörének túlértékelése jellemző. A nemzedéktársadalmi jelenségek fontosságát s ennek keretében az ifjúság szerepét sokan az osztályelvű társadalomszemlélet ellensúlyozása érdekében hangoztatják. E nemzedékszemlélet osztályfunkcióira már a két világháború közötti szocialista közírásunk rámutatott (Kovács Ferenc: *A generációs mozgalmak értelme*. Korunk, 1932. 2.). A misztikusan felnagyító nemzedékélvűség azonban ott bujkál a polgári világ mai közírásában és társadalomszemléletében is. Így Marcuse a világszerte fellángolt főiskolai harcok idején leghatékonyabb forradalmi tényezőnek az egyetemi ifjúságot tekintette. A Társadalomtudományok Nemzetközi Enciklopédiája (New York, 1968) „nemzedék“ címszavának értelmezője (M. Julian) pedig Ortega y Gasset elit-elméletének szellemében a nemzedékben véli felfedezni a történelem fő mozgatóját.

Az ifjúság megtévesztő szerepfokozásán és eszmei ködösítésén túl azonban a polgári vizsgálódások tömkelegében nem tévesztendő szem elől a sokszempontú megközelítés folyamán feltárt nemzedéktársadalmi tapasztalati anyag hasznosíthatósága.

Nemzedéktársadalmi valóságunk szocialista önismeretünk egyik alapvető forrása és vonatkozási kerete. Emberi és szocialista létünk olyan szerkezeti és működési elemeit hordozza, melyeknek különböző szintű, terjedelmű és célzatú ismerete a hatékony önzérlést, társadalmi tervezést és vezetést segíti elő. A szint szaktudományokat jelent: statisztikát, demográfiát, élettant vagy szociológiát, amelyek kutatóeszközeivel a tárgyterületet vesszük birtokba. Jelenti továbbá a nemzedékiség adott strukturáltsági fokának ismeretét al- és felettes rendszerek együttesében, családi, osztály-, foglalkozási, nemzeti, nemzetiségi vagy társadalmi rendszerek vetületében. De jelentheti az egyes szaktudományok keretén belül a problémaérzékenységet s a témáismeret mélységét is. Az ismeret terjedelme és célzata pedig a nemzedékiség szerkezeti és működési alakzatainak számbeli állaga szerint, illetve az elméleti, bírálati vagy gyakorlati hasznosíthatósági elem súlyaránya függvényében alakul.

A szocialista tudományosság szociológiai igényű érdeklődése a nemzedéki kérdés iránt csak a legutóbbi időben élénkült meg. Társadalmi összefüggéseiben történő tárgyalását a legtöbb régebbi materialista szemléletű szociológia mellőzte (Z. Baumann, J. Szczepeński, Balogh József, M. Constantinescu, J. Natansohn). Kivételet kevés szociológus képvisel. Éppen ezért helyénvaló az a bírálati megállapítás (Kulcsár Kálmán: *A népesség nem és kor szerinti megoszlásának szociológiai tartalma. Az ember és környezete. 1969*), mely szerint hasznos önismereti szerepe ellenére a nemzedéktársadalmi jelenségek szociológiai kimunkálása eléggé elhanyagolt. Ennek magyarázata egyrészt az, hogy a szocialista társadalom sajátos felépítettségénél és működésénél fogva a nemzedékek között nem az ellentétet, hanem az együttműködést sugallja. Egyébként is: a szocialista állam megkülönböztetett gondoskodást tanúsít a fiatal és az idősebb nemzedék iránt. Úgy tűnik, mintha eddig mindkét körülmény a tudomány szintjén a problémátlanítás irányában hatott volna.

Tévedés volna mindebből arra következtetni, hogy viszonyaink között nincsenek mérlegelendő nemzedéktársadalmi kérdések, vagy hogy azok peremjellegűek. A nemzedékalakzatok és -folyamatok jelentősége társadalmunkban is növekedőben van. Az osztályok kapcsolata ugyanis nálunk már nem olyan töltettel határozza meg a fejlődést, mint az előző társadalmakban. S jóllehet a nemzedékek viszonylatában, régi értelemben, ellentétekről nem, inkább különbségekről lehet beszélni, mégis az együttműködő és egymást váltó nemzedékek társadalmi betagozódása, egyensúlyi állapota, kultúrahordozó és -továbbfejlesztő szerepe, illetve érték-szintje a társadalmi alakulatok sorában mindinkább fontosnak mutatkozik.

Ezt bizonyítja szocialista tudományos és közírásunkban a nemzedéki kérdés egyre gyakoribb jelenléte. A legígéretesebbek azok a kutatások, amelyek kellő problémaérzékenységgel a nemzedéki lét dimenzióinak rendjében a nemzedékiség szerkezeti és működési tényezőit metodológiailag és tárgyterületileg megfelelő szinten, mélységben és terjedelemben, al- és felettes rendszerek együttesében, jól átgondolt elméleti vagy gyakorlati hasznosíthatóság célzatával tárják fel. Ideológiai vetületek terepén igazít el V. Pecsényevnek a nemzedékek forradalmi egységéről szóló írása (*Béke és Szocializmus, 1974. 3.*). A tanulmány fejlett szocialista társadalmakra vonatkoztatottan s az osztálytudat formálódásának szemszögéből vizsgálódva a nemzedékek közötti eltérések számbavétele mellett alapvetőnek a szocialista társadalom építésébe bekapcsolt generációk forradalmi egységét megalapozó, egybehangzó nemzedéki adottságok és sajátágok tanulmányozását tartja.

A szocialista szemléletű hazai szociológiai és egyéb vizsgálódások a nemzedékiség tekintetében kevés kivétellel (Venczel József: *A csákgorbói kutatás köréből. Korunk, 1971. 7.*; — *Demográfiai gondok a társadalomkutatásban. Korunk, 1971. 9.*; H. Cazacu: *Mobilitate socială. 1974*) elmosódó arcelűek. Ez nem jelenti azt, hogy a forrásokban elfekvő eszméi és tényanyag alapján ne lehetne meg-ejteni nemzedékeink létdimenzióinak átfogó elemzését, vagy jellemezni nemzedék-ként minősülő adott társadalmi csoportokat. Gondolunk mindenekelőtt a párt- és ifjúságszervezeti dokumentumokra; a szocializmus jegyében bontakozó társadalmunk munkás-, paraszt és értelmiségi nemzedékei körében a párttörténeti, statisztikai, gazdaságtudományi, etnográfiai és ifjúságtudományi intézetek, akadémiák és egyetemek munkaközösségei feltárta ilyen jellegű kutatásokra (*Dezvoltarea conștiinței socialiste în R.P.R. 1961*; *Profilul spiritual al clasei muncitoare. 1964*; *Tineretul rural. 1968*; *Tineretul industrial, 1968*; Vl. Trebici: *Populația României și creșterea economică. 1971*); közírásunk — régebbi és mai —, tanulmány-, me-

moár- és szépirodalmunk teljesítményeire. Szakavatott kutatókra találtak történeti, irodalmi, nyelvtudományi, művelődési, politikai, pedagógiai, pszichoszociológiai, demográfiai és statisztikai vonatkozások (Antal Árpád, Bakó Béla, Balogh Edgár, M. Constantinescu, Benkó Samu, Bányai László, Csehi Gyula, Csetri Elek, Dancsuly András, Demény Lajos, Gaál Gábor, Gáll Ernő, Hajós József, Jancsó Elemér, Jordáky Lajos, Kántor Lajos, Méliusz József, Mikó Imre, Stanciu Stoian, Szabó T. Attila, Tóth Sándor, Al. Tánase, V. Trebici, Zörgö Benjámín); erkölcsi és világnézeti kérdések, nemzedékcsoportok szakmai és ideológiai beilleszkedési tendenciái (Albert Ferenc, I. Aluaş, N. Bellu, Fábíán Ernő, Gh. Chepeş, Kallós Miklós, Roth Endre, V. Popescu); a család és nagytársadalmi csoportok nemzedékközi kapcsolatai (A. Tucicov-Bogdan, Bretter György, C. Ştefănescu); a nemzedéken belüli és nemzedékek közötti mobilitás (H. Cazacu, Venczel József); az idős nemzedékek helyzete (Kapusy Antal, D. Postelnicu, V. Săhleanu); elvi és eszmei kérdések egész sora (J. Jakoczi, R. Ciurea, Rácz Győző, F. Mahler).

A testvéri szocialista mozgalmak és társadalmak tudományos és közírói főrumai részéről a nemzedéktársadalmi jelenségek és problémák felvetése, feltérképezése és értelmezése nagy felületen, széles nyitással, újszerű kutatási eljárásokkal indult (G. Amendola, E. Fischer, Hegedűs András, Sükösd Mihály, Rényi Péter), s többé-kevésbé hasonló elméleti és gyakorlati eredményekkel járt. Szociálpszichológiai (szempárákkal végezte többek között konkrét életmódvizsgálatait V. B. Olsanszkij *Személyiség és társadalmi érték. Szovjet szociológia ma.* 1971). Az altruizmus, egoizmus és szélsőséges individualizmus tengelyén nyolc életforma vonzási terében járul elénk a szovjet dolgozók lelki arcéle. Kutatásai nemzedék jellegűek is, amennyiben leletei nagy valószínűséggel a háború után felnőtt évfjártatok tömegére vonatkozathatók. A szocialista eszmeiségű szaktudományosság életkérdése a szabadulás az impresszionizmustól s mindenfajta téveszmétől és ráolvasástól. Ugyancsak életkérdés az alászállás az üres spekulációk régióiból a valóóságos tények világába. Ezt sikerült megvalósítania Varga Károlynak a háború után felnőtt szocialista ifjú nemzedék egyik rétege axiológiai dimenzióját illető empirikus értékvizsgálataiban (*Magyar egyetemi hallgatók életfelfogása.* 1965), rétegződésvizsgálataiban Ferge Zsuzsának (*Társadalmunk rétegződése.* 1969) s szociometriai elemzéseikben Mérei Ferencnek (*Közösségek rejtett hálózata.* 1971), Pataki Ferencnek és Hunyady Györgynek (*A csoportkohézió.* 1972). Nemzedéki vonatkozásainál fogva témákhöz Varga eredményei állnak közelebb. A vizsgálat szabatosan meghatározott operacionalizált fogalmi rendszer (modell) alapján nagyméretű (Morris, Mead, Choynowsky, Varga és mások által irányított, hűsz nemzet értékrendszerének összehasonlítására vonatkozó) kutatás keretében rögzíti egy nemzedékhez tartozó társadalmi csoport életfelfogásának spektrumát, heurisztikus tekintetben pedig tisztázza a szociológia és lélektan értékét s az illusztrálást alkalmazó irodalmi és publicisztikai impresszionizmus szerepkörét a társadalmi csoport „személyiségi” sajátosságainak megállapításában.

A szocialista eszmerendszer vonzásába került dolgozó társadalmak nemzedékeinek egymást felerősítő munkájával és harcaival ezt az eszmerendszert állami, társadalmi, nemzeti és nemzetiségi méretekben juttatták uralomra. A nemzedéktársadalmi kutatások jelentősége állami, nemzeti és nemzetiségi szinten éppen az, hogy azokban — a tudományos és egyéb megközelítések ténybázisán — szocialista önismeretünk hitelesítése céljából nemzedékek láncolataiban tétetik mérlegre a szocialista értékrend tárgyiasulása, s az értékek felvételének, feldolgozásának és művelésének méretei, alkotó fejlesztésének, forgalmazásának és megőrzésének dimenziói. Múltunk és jelenünk megméretéséről van szó, a gazdálkodás egyik változatáról mindenkor nemzedékeink pozitív erőtartalekaival. A ma és a holnap célzerűbb építése vonalán.

Betagolódás, haladás, személyiség, tipológia

A nemzedékek társadalmi-történelmi szerepének értelmét az integrálódás, haladás és személyiség hármass tengelyrendszerében írhatjuk körül.

A nemzedék méretű betagolódás beépülést jelent osztársadalmi fokon ható feladatrendszerekbe, adott értékrend vonzásában, az azokat elsajátító folyamatok s az azokkal történő azonosulás formáiban.

Minden nemzedék annyit ér, amennyit az emberségből felismer, átérez, tagjaiban és összességében személyes ügyvé avat és megvalósít a meggyőződés, elkötelezettség és elhivatottság szintjén az igazságosság erőterében egyéni és közösségi érdekalakzatai védelmében, harcban az értékromboló erőkkal a nemzedéki köteleksszövődés keretei között. Az emberség és embertelenség történelmi alakzatait a

nemzedékek az eszméltség s az egyéni és csoportszemélyiség eltérő nivóján az életritmus változásainak alávetetten hordozzák mind a fogalom életkori, művelődéstudományi, mind pedig pszichoszociológiai vagy történetfilozófiai értelmében.

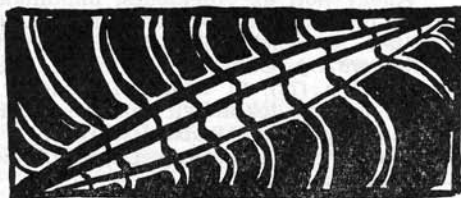
A beilleszkedést illetően nem elégséges a feladat- és értékrend pusztá ismerete s a feladat- és értéktudat valamelyes kialakultsága. Döntő egyéni és nemzedéki tekintetben a személyiséggé válás a személyiség- és társadalomlélektan, a szociológia és a politológia törvényei szerint. A nemzedéki teljesítmény a nagytársadalmi háttér s a nemzedék személyi adottságai révén meghatározott. A dolgok logikája veti fel ezen a ponton a nemzedéki tagság lelki alkatának típuskérdését, azt, hogy adott nemzedék egyedei egyéni és csoportalakulati szinten milyen viselkedés, magatartás, ismeret, ideológia, közösségtudat és teljesítmény alakzatával van jelen saját maga és csoportja történetiségének feladathelyzeteiben.

A dolgok logikája veti fel a nemzedékek esetleges haladó szerepét is. A haladás jelenthet betagolódást egy felettes értékűsítő rendszerbe, de jelenthet kiszakadást, kitörést egy elsődleges feladat- és értékrendből egy magasabb rendű értékszint irányába a társadalmi igazságosság kiterjedtebb és hatékonyabb hatalmi támogatása révén; vagy az elsődleges értékrend további felerősödését is egyéni és társadalmi méretekben.

A társadalmi rendszerek s a társadalmi dinamika szakaszainak jellegétől függően a nemzedékek eltérő módon válnak érdekeltté a történelmi helyzetek kihívásaival szemben, sajátos érdekalakzati arcúval és erőbevetéssel vállalnak szerepet a haladó forradalmi és felszabadító mozgalmakban. A részvétel kérdésében az egyidőben élő nemzedékek tekintetében kizárólagosság nem érvényesül ugyan, de enyhe igenlő értelmű eltolódás mutatkozik az ifjú nemzedékek javára. A társadalmi rendszereket illetően pedig az ellentétes osztályokra tagolt társadalmak esetében össztársadalmi érvényű értékrend híján kevesebb az esély az össznemzedéki integrálódásra.

A társadalmi mozgás szerephelyzeteit és feladatait hordozó nemzedékek sokfajta arcúle körvonalazódhatnak a mindenkori valóság szöveggörnyezetében: információgazdagság és -szegénység, nyomor és bőség, egészség, deviancia és betegség, biztonság és fenyegetettség, rend és zűrzavar, szabadság és elnyomás, önrendelkezés és kiszolgáltatottság, éberség és közömbösség határai között. A harcos és hős nemzedék, a kezdeményező, bátor, önfeláldozó, áldozati, megfélemlített vagy forradalmi, alkotó, fogyasztó vagy elősködő, alkalmazkodó, kiszolgáltatott, megvert, kisémmizett és sok másféle nemzedék mind ilyen változat. Alakulásuk különböző töltetű típusképző tényező kölcsönhatásától függ. Többek között attól az elmélettől és szemlélettől, melynek modellje szerint helyzete tudatában a nemzedék önmagát vezérli a korszerűen méretezett emberség talaján fogant társadalmi igazságosság harcában a mindenkori világhállapot függvényében.

Az általános világhelyzetbe ágyazottan a dolgozó emberiség népek és népcsoportok szintjén korunk civilizatórikus forradalmára hangoltan a társadalmi igazságosság jegyében feltörő újfajta érzékenység talaján rendezti vitás ügyeit nemzedékek legjobbjainak megidézésével, kézfogásaik végtelen láncolatában. A szociológia ágazati tudományaival egyetemben éppen napjainkban jutott el abba a szakaszba, hogy bizonyíthatja indokolatlanságát a társadalmi, nemzeti és nemzetiségi jogfosztás minden fajtájának, s leleplezheti az új típusú elnyomásalakzatok legkörnyfontabb változatait is. A társadalmi és nemzeti felszabadulásért küzdő népek és népcsoportok nemzedékeinek kézfogásában a történelem legnagyobb emberi hatalma: az igazság üzen. Az igazság, amely a valóságban leledzik, s szárnyakat adott minden időkben. A valóságban, melynek a mindenkori nemzedékek is részesei. A valóságot azonban meg kell szólaltatni. A tudomány nyelvén is. Hogy erősítse igazságaink hatalmát.

A Kodály-módszer nemzetközi térhódítása

Mielőtt megkísérelnénk összefoglalni az első Kodály-szimpozionon (Oakland, Kalifornia, 1973. augusztus 1—15.)* elhangzott előadások alapján a Kodály-módszer nemzetközi elterjedésének tapasztalatait, válaszolni szeretnénk egy kérdésre, amely zavarba hozhatná korunk zenetörténelmének legkiválóbb ismerőit is: mikor és hol kezdődött a Kodály Zoltán nevével fémjelzett zenepedagógiai rendszer külföldi alkalmazása? A választ két körülmény nehezíti. A Kodály-módszer ugyanis a nemzetközi zenepedagógia eredményeire épült, azok felhasználásával vált egységes, hatékony, korszerű rendszerre. Eősze László — Kodály életművének kiváló ismerője — hívta fel a figyelmet (*Kodály Zoltán élete képekben és dokumentumokban*. Budapest, 1971) például arra, hogy a módszer sarkalatos tézisé, mely szerint „az általános emberit minden nép csak nemzeti sajátosságain át közelítheti meg“, már 1771-ben kimondta Eximeno spanyol zenekutató, és ő sem programot adott, csak regisztrált, mert akkorra az olasz, német és francia zene magától értetődő természetességgel megvalósult. Hasonlóan nemzetközi eredetű a Kodály-pedagógia megannyi összetevője: a relatív szolmizáció Arezzói Guidó, Rousseau, Curwen, Weber, Chevė, Jöde és Hundoegger, az ún. ritmusszolmizáció Chevė, a ritmikus mozgásgyakorlat Dalcroze nevéhez fűződik. Nemzetközi alkalmazására csak akkor kerülhetett sor, amikor a különböző elemek új, egységes rendszerre álltak össze, és az a hazai gyakorlatban eredményesnek bizonyult. Ez a folyamat kb. 30—35 évvel ezelőtt zajlott le Kodály személyes irányításával. A zenepedagógiai rendszer kidolgozásában részt vettek a legkiválóbb magyar pedagógusok: Bárdos Lajos, Kishonti Barna, Kerényi György, Ádám Jenő, Molnár Antal, Rajeczki Benjámín, Szőnyi Erzsébet és mások.

Az otthoni eredmények nyomán a rendszer lépésről lépésre terjedt el külföldön. Kodály rangos világfórumokon tartott előadásai és pedagógiai műveinek fokozódó népszerűsége (pl. a 333 olvasógyakorlat, vagy az olyan szöveges kompozíciók, mint a Bicíniumok, amelyek angol fordításban egyre szélesebb körben váltak ismertté) megannyi állomása a módszer térhódításának. Nemzetközi jelentőségű pedagógiai munkásságának elismeréseként Kodály Zoltánt (1964-ben az UNESCO keretében működő Zenei Nevelés Nemzetközi Tanácsa (ISME) konferenciáján tiszteletbeli elnökké választották. Ezen a konferencián fogalmazták meg először a Kodály-módszer nemzetközi alkalmazásának igényét is.

A következő két esztendőben Kodály az Egyesült Államokba és Kanadába látogatott. 1966-ban a Zenei Nevelés Nemzetközi Tanácsa konferenciáján — Szőnyi Erzsébettel együtt — és a kaliforniai Stanford-egyetemen nagyhatású előadást tartott pedagógiai kérdésekről, melynek nyomán az amerikai kormány ösztöndíjakat küldött a Liszt Ferenc Zeneakadémiára a módszer tanulmányozására. Hasonló érdeklődés mutatkozott a kanadai és a japán zenetanárok részéről is. 1969-ben a Liszt Ferenc Zeneakadémia amerikai és japán hallgatóiból verbuválódott a bostoni és tokiói Kodály-intézet tanári kara. Az ISME 1970-ben tartott moszkvai konferenciáján minden tagállamnak bevezetésre ajánlotta a Kodály-pedagógiát.

Bevezető kérdésünkre egy mondatban tehát így válaszolhatnánk: a Kodály-módszer nemzetközi adaptációját az ISME javasolta 1970-es konferenciáján, de külföldi térhódítása sokkal előbb megkezdődött. Fontos szerepe volt a módszer népszerűsítésében a Liszt Ferenc Zeneakadémia a világ majd minden országába széttrajzott növendékeinek.

Ahogy nőtt az érdeklődés, mindinkább szükségesebbé vált a különböző országokban megjelent írárok számbavétele. Az első listák Amerikában és Kanadában készültek. A legátfogóbb a kanadai Pierre Perron munkája (*The Kodály Method. A Bibliography*. Oakland, California, August 1973). 118 írást jelöl meg, a legtöbb angol nyelvű (73), 21 német, 13 magyar, 9 francia, 6 orosz stb. A kiadók között találjuk a nagy tekintélyű Boosey and Hawkest és a legjelentősebb folyóiratokat, az *Oesterreichische Musikzeitschriftet*, a *Tempót*, a *Melost*, az *International Music Educator*t, az *American Choral Review*-t, a *Szovjetszkaja Muzikát*. A szerzők

* A szerző az oaklandi Holy Names College vendégeként részt vett a szimpozionon.

között H. H. Stuckenschmidtet, Szabolcsi Bencét, Bercy M. Youngot és számos ismert zenetudóst.

Bár a jelen tanulmány nem tárgyalja a hazai adaptáció kérdését, mégis indokoltnak tartottuk kísérletet tenni a Kodály-módszer bibliográfiájának összeállítására.

Mindenekelőtt azokat a tanulmányokat kell kiemelnünk, amelyek teljes egészükben a módszert népszerűsítik: Szenik Ilona *Kodály-módszer* című tanulmányát, amely román nyelven 1970-ben jelent meg a G. Dima Zeneművészeti Főiskola belső kiadványaként, magyarul a *Művelődés* 1971. 7. száma közölte, és Szász Károly hasonló című tanulmányát, amely az *Arkos — 1971* című kiadványban látott napvilágot. Ide tartozónak véljük továbbá Delly Szabó Géza *A prima vista* gyakorlati könyvét (a relatív szolmizáció alkalmazásával íródott, 1945-ben jelent meg Kolozsváron), Szenik Ilona Szolfézs-példatárát (a 60-as évek elején jelent meg Marosvásárhelyen) és Szász Károly *Zeneelméletét* (Marosvásárhely, 1963). Természetesen ide soroljuk a zenei anyanyelv kérdéseivel foglalkozó írásokat: a sort Nagy István kezdi (*Zenei anyanyelvünk. Művészeti Útmutató: a Magyar Népi Szövetség Országos Közművelődési Bizottsága adta ki Kolozsváron, 1947-ben*), Jagamas János (*Adatok a romániai magyar népzene-dialektus kérdéséhez*. Studia memoriae Belae Bartók sacra. Budapest, 1956.; *A romániai magyar népzene-kutatás egyes kérdései*. Korunk, 1957. 9.; *A magyar népzene és műzene kapcsolatáról*. *Arkos — 1971*), Angi István (*Zenei gondolkodás — zenei anyanyelv*. Igaz Szó, 1970. 6.; *A zenei anyanyelv esztétikájából*. *Arkos — 1971*) követi. Meg kell említenünk azokat a buzdító szép sorokat, melyeket *A zenei anyanyelvről* címmel Sütő András írt a *Művelődés* 1967. 6. számában.

Helyet kapnak a bibliográfiában: 1. Kodály műveinek hazai kiadványai (lásd Benkő András: *Kodály művei Romániában*. *Művelődés*, 1972. 11.); 2. *Népdalkiadványaink*; 3. Az óvónők részére készült kiadványok közül: Péterfy Emília, Selmecezi Marcella, Maxim Éva: *Vers, ének, játék, mese az óvodában*. Bukarest, 1971.; Selmecezi Marcella két gyűjteménye: *Csigabiga palota*. 1971. és *Szedem szép virágom*. 1972.; 4. Márkos Albert: *Zeneiskola I—V.* című írásai (*Művelődés*, 1968. 10., 11. és 1969. 4., 6., 10.); 5. Almási István: *Népdalgyűjtés és zenei nevelés* című tanulmánya (*Arkos — 1971*) és 6. Doru Popovici Kodály gyermekkarait elemző írása: *Polifonia în corurile pentru copii de Kodály Zoltán* (*Muzica*, 1973. 4.).

A hazai adaptálás kérdéseit tárgyalja — egyebek között — e sorok frójának az Igaz Szó 1970-es Bartók-számában közölt *Hatékony zeneoktatásért* című tanulmánya, valamint Koch Mária: *Hatékonyabb anyanyelvű zeneoktatásért* (*Előre*, 1971. május 23.), Simon Dezső: *Párbeszéd az alkotóval* (*Utunk*, 1972. december 15.) című írásai.

A román pedagógusok elismerő sorait találhatjuk a következő cikkekben: Barabás István interjúja Victor Giuleanuval (*Korszerűbb zenei nevelésért*. *Előre*, 1972. június 15.) és D. Botez nyilatkozata (*A Hét*, 1973. október 17.).

A hazai bibliográfia összeállításakor emlékeztetnünk kell arra, hogy az első, relatív szolmizáció alapján készült tankönyv Erdélyben 1879-ben jelent meg Déván, címe *Vezérkönyv a népiskolai énektanításhoz*. Szerzője Sándor Domokos (Szász Károly közlése. *Arkos — 1971*); a módszer sok elemét tartalmazták Domokos Pál Péternek és Kotsis Ceciliának a két világháború között kiadott tankönyvei, valamint a 60-as évek elején és az 1972—73-ban kiadott magyar nyelvű III., IV., V., VI. osztályos tankönyvek és tantervek.

A dokumentációk áttekintése után először azt kell megvizsgálnunk, milyen feladatokat igényel a zenepedagógiai rendszer kiépítése az „anyanyelvtől az általános zenekultúráig” útmutatás alapján, Kodály szellemében.

Azokban az országokban, ahol az abszolút hangmagasság jelölésére Arezzói Guidó szolmizációs szótagjait használták, ott el kell dönteni, hogy áttérnek-e az ábécés nevekre, és a szolmizációs szótagokkal a jövőben a relatív magasságot jelölik (Franciaországban ezt a megoldást választották), vagy a relatív szolmizálásra más, az adaptáló nép nyelvének természete szerinti szótagokat alkotnak. (Ekként jártak el a Szovjetunió néhány köztársaságában. Azokban az országokban, ahol az abszolút hangmagasság jelölésére az ábécé betűit használták — mint például az angol és német nyelvtérületen —, a relatív szolmizáció bevezetése természetesen kevesebb gondtal jár.)

Ezzel párhuzamosan meg kell határozni — sok-sok összegyűjtött népi gyermekdal és gyermekjáték, valamint népdal alapján —, hogy melyek a honosítást végző nép zenéjének legjellegzetesebb hangközkapcsolatai, hangsorai és ritmikai sajátosságai. A gyermek- és népdalok mellett vizsgálni kell a beszéd lejtését és ritmusát. Mindezek ismeretében el kell dönteni, melyik legyen az első megtaní-

tandó hangköz és logikus rendben a további hangközök, hangközkapcsolatok, ritmikai elemek. A zenei anyanyelv alapjainak elsajátítását követően (kb. két-három iskolai év anyaga) meg kell határozni, hogy milyen fokozatokban ismerje meg a gyermek a környező népek zenéjét és az egyetemes zenekultúrát.

Ezek után lássunk egy-két példát. Milyen munkát végez a tokiói Kodály-intézet?

Igazgatónöje, Hani Kyoko művelt, szigorú asszony. Anyanyelvi fokon ismeri Kodály anyanyelvét. Műfordítóként is jelentős. Magasra állította a mércét: a tanterület tagja az lehet, aki — miután elvégzett egy japán zenei főiskolát és tudományos fokozatot szerzett — két éven át tanult a Liszt Ferenc Akadémián.

A relatív szolmizáció bevezetése nem okozott gondot. Annál több nehézség adódott a külföldi kritikátlan utánzásából, elsősorban az Amerikából beáramló értéktelen dalok általános pedagógiai alkalmazása miatt. Fokozta a nehézségeket a japán zenei folklórtudomány viszonylagos elmaradottsága: az első, tudományos értékű gyűjtemények csak a két világháború között jelentek meg. Intézményes keretek között ma sem gyűjtik a népdalokat. Ebből a helyzetből adódóan kétféle harcot folytatnak: egyfelől igyekeznek tudományosan bizonyítani az átvett idegen dallamanyag egy részének értéktelenségét, másfelől a japán zenei folklór alkalmazásának célszerűségét a zeneoktatásban. Ennek érdekében szorgalmas fővilágosító munkát végeznek az édesanyák között. A zenei anyanyelv tanulmányozását követően úgy döntöttek, hogy az oktatást mi-re-dó hangokkal kezdik. A pentatóniának — a japán folklór sajátosságait figyelembe véve — fontos szerepet szántak.

Legfontosabb feladatuknak a pedagógusok átképzését tartják: évente mintegy ezer óvónő és tanító vesz részt az intézet tanfolyamain. Meg kell jegyezni, hogy Japánban néhány éve hozzákezdtek a Kodály-rendszer szerinti hangszeroktatás megszervezéséhez.

Azokkal a kérdésekkel, amelyeket az adaptálás az Egyesült Államokban felvet, az első Kodály-szimpozionon legkimerítőbben Lois Choksy, kiváló amerikai zene-tanár foglalkozott. Ezért elsősorban az ő megfigyeléseit ismertetjük.

A relatív szolmizáció bevezetése Amerikában semmiféle nehézséggel nem járt. A szimpozionon rendezett kiállításon olyan könyveket is láthattunk, amelyek már a századfordulón Curwen módszerét népszerűsítették az Egyesült Államokban. Az anyag rendezése érdekében a következőket javasolták: kezdődjön az oktatás a szó-mi hangközzel, de ezt — L. Choksy indítványa értelmében — ne a szó-lá-szó-mi kövesse, mint Kodály hazájában, hanem a szó-mi-lá-szó, tekintettel a szó-szó-mi-lá-szó-mi típusú mondókák nagy számára. A pentatóniának, valamint a különböző népi hangsoroknak jelentős szerepet juttatnak. Hangsúlyozottabb lesz azonban a dūr és a dūr jellegű hangsorok szerepe, mint Kodály hazájában. Ritmikai vonatkozásban pedig hamarabb ismerkednek a gyerekek a tizenhatodokkal, a különböző népi hangsorokkal, és az angol nyelv sajátos hangzásának megfelelően — a 6/8-os ütemmel. Megkönnyítik a munkát a folklórkutatásban elért eredmények (kiemelték William Welles Newel, John és Alan Lomax, Ruth Crawford Seegar, Richard Chase, valamint Edith Fowke gyűjteményeit), valamint a Julliard Repertory Library, a legkülönbözőbb korok zeneműveiből válogatott, gyermekek részére összeállított gyűjtemények és sok-sok hasonló kiadvány.

Az anyag rendezésénél lényegesen nagyobb gondot okoznak az amerikai társadalom és iskolarendszer olyan sajátosságai, mint:

1. a pop-rock kultúra uralkodó jellege a fiatalok zenei műveltségében;
2. a népszerűvándorlás;
3. a tanulók nemzetiségi-faji összetétele;
4. a zenei és művészeti oktatás elhanyagoltsága és a zenetanárok felkészítésében tapasztalt igénytelenség.

Az első kérdés megoldása érdekében szem előtt tartják egyrészt, hogy a fiatalok nem elemezni szeretik a könnyűzenét, hanem hallgatni, táncolni rá és énekelni; másrészt, hogy a pedagógia célja a tanulók műveltségének szélesítése Kodály útmutatásának — „tananyagának csak legjobbat, legnemesebbet“ — megfelelően.

A népszerűvándorlás méreteire jellemző adatként említették, hogy egy 500 tanulóval számláló iskolában egyetlen iskolai év leforgása alatt átlag 100 fő jön-megy. Az ebből adódó nehézségeken úgy próbálnak úrrá lenni, hogy a kezdő gyerekeket, osztályoktól függetlenül, egy csoportba összefogva tanítják.

Míg a fenti gond egyformán nehezedik minden tanár vállára. tanítson bármilyen tantárgyat, a különböző etnikai összetételű osztályok (nem ritkák az angol-szász, néger, Puerto Rico-i vagy még kevertebb összetételű osztályok) sajátos kérdéseket vetnek fel a Kodály-módszerrel tanítók számára. Javasolták, hogy a dal- és zenei előadások összeválogatásakor a pedagógus legyen tekintettel minden egyes gyermek zenei anyanyelvére és ugyanakkor a közös hagyományokra.

Felmerült a kérdés: alkalmazható-e — Kodály hazájához hasonlóan — az az elgondolás, mely szerint az óvodáskor után a daltanítás legjobb módja, ha előbb azokat az énekeket tanítják meg, amelyek az illető helység sajátos hagyományait alkotják, azt követően a nagyobb földrajzi egység, majd a nemzet, a szomszédos népek és az egyetemes zenekultúra alkalmas darabjait. Az USA-ban sokan a társadalomtudományok tanítása terén is hasonló módon járnak el. Elméletben ez egyet jelent ugyanis a közeli ismerttől a távolabbi ismeretlen felé haladással.

Az esztétikai nevelés elhanyagolásából származó negatív jelenségek az egész világon mind több szakembert foglalkoztatnak. Az amerikai pedagógusok aggodalommal szölettek arról, hogy hazájuk legtöbb iskolájában hiányzik a zene mint kötelező, önálló tantárgy. Mivel központi tantervek, tankönyvek és minden iskolára érvényes órarend nem létezik, a helyi hatóságok döntésétől függ a zeneórák számának meghatározása is. A zene legtöbb teret a középiskolában kap. (Ennek okát az idézett előadó abban látja, hogy szokássá vált fúvószenekart szervezni; legyen, ami kikísérje a rögbi- vagy futballcsapatot a mérkőzésekre.) A középiskolából szivárgott le a zeneoktatás az alsóbb osztályokba, és ha még marad pénz, akkor fizetnek oktatót az elemi iskolások számára. Ennek következtében nem ritka, hogy a középiskolában zenei analfabéták tanítását bízzák a tanárra. Könnyű belátni, milyen problémákkal jár ez: a tanár nem veheti igénybe az óvodától az egyetemig jól felépített dalanyagot, mert a 14—15 éves tanulók nem mutatnak érdeklődést a néhány hangon mozgó mondókák iránt.

Nehezíti a Kodály-módszer amerikai átültetését a zenetanárok felkészítésében tapasztalható igénytelenség. Nagyszerű intézetek mellett a főiskolák egész sora működik, ahol éppen azok a leggyengébben felkészített hallgatók, akik majd az általános iskolákban zenét tanítanak. De gondot okoz azoknak a kurzusoknak a száporodó száma is, amelyeken a Kodály-módszert felületesen ismerő (kézjелеk, relatív szolmizáció) muzsikuskok tanítanak, csodaszerként kínálva portékájukat. (Ezekről mondta L. Choksy, hogy a jéghegynek csak a csúcsát látják!)

Szónyi Erzsébet az adaptáció negatív jelenségeiről szólva írja *Rövid összefoglaló a Kodály-módszerről* című tanulmányában: „Némely adaptálásban erősen kifogásolható [...] a helyi selejtes zenei anyag felhasználása, vagy egy-egy metodikai elem túlságos kidomborítása a többi rovására, vagy éppenséggel elhagyása árán (ritmus-osztinátók, kézjелеk stb.), avagy esetleg az illető nép népzenei anyagától idegen kezdés erőltetése, csupán a módszertani folytonosság egyszerűbb adaptálása végett. Az ilyen irányzatok rossz irányba terelik a jó törekvéseket is, és félrevezetik azokat, akik ebben az interpretálásban ismerik meg a Kodály-módszert. Nem célunk egy-egy elem virtuózokra való kiművelése, hanem a teljesség, az ökonomikus egyensúly, a gyermek életkori sajátosságainak megfelelő, értékes zenei anyag felhasználása, és végső sorban: a zenének a megértésen keresztül való megkedveltetése. [...] Kezdetnek Kodály »333 olvasógyakorlat« munkája olyan gazdag ismeretanyagot tartalmaz, hogy bármelyik oldalról is akarjuk megközelíteni a zenei írás-olvasást, vele mindig hidat találunk rajta. Ezt láttuk az angol, kanadai, francia, német, eszt, lett, litván, grúz, cseh, osztrák, argentin, sáváci, japán kezdeményezéseknél. A gyakorlatok gazdag zeneisége és a kis formák tökéletessége minden kezdő zenetanulónak hasznos örömeire szolgál, és a tanárt munkájában értékes zenei anyaggal látja el.“

A Kodály-módszer amerikai adaptálásának serkentése érdekében létrehozott bostoni Kodály-intézet (és hozzá hasonlóan még két-három főiskola, amelyek ugyan nem viselik Kodály nevét, de pedagógiájának érvényesítéséért dolgoznak) három fontos célt tűzött maga elé: 1. a tanerők átképzését, 2. az általános iskolai és óvodai énektanítást és 3. a tudományos kutatómunka megszervezését.

Tudományos tevékenységüket Denise Bacon igazgató és Barrie Bortnick beszámoló alapján ismertjük. A kísérletek indítóokait jól jellemezte James Carlson, a seattle-i egyetem tanára, Camberland Stanley-t idézve: „We recognize experimentation as the basic language of proof and as the only decision called for disagreement between rival theories.“ Lényege: rivális elméletek között döntsenek a kísérletek. És hozzátette: „El kell végeznünk a kísérleteket, még akkor is, ha sokak számára fájdalmas eredményeket hoznak.“

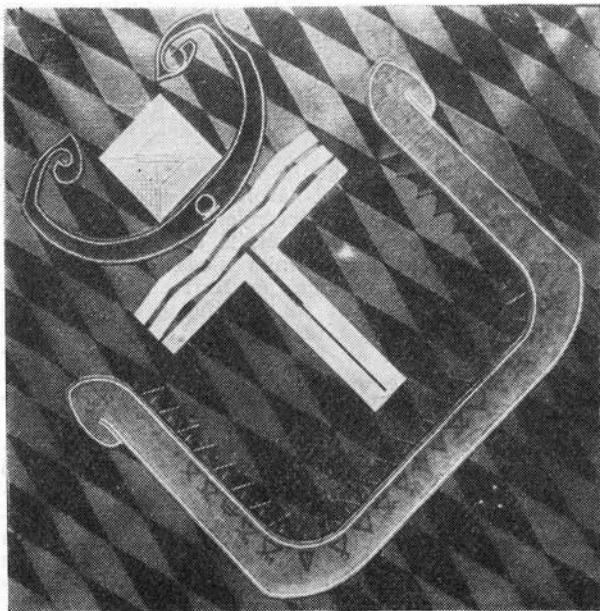
A bostoni Kodály-intézet kísérleteinek jó része a zenei nevelés ügynevezett „transzfer hatásá“-nak vizsgálatára vonatkozott. Például az elemi iskola első és második osztályában párhuzamos csoportok megfigyelésével mérték az írás-olvasási készség fejlődését: az egyik csoportot Kodály-módszertel, a másikat hagyományos módon oktatták. Minden más téren azonos feltételeket biztosítottak a tanulónak. A második csoportba tartozó fiúk kezdetben jobban olvastak, de az iskolai év végére a Kodály-gyermekek (Barrie Bortnick szóhasználata) már jobbaknak bizonyultak. A második osztály végére előnyük növekedett.

Egy következő kísérletben Kodály-módszerrel oktattott falusi és városi iskolások eredményeit mérték. Itt is, ott is két-két csoportot vizsgáltak: egyiket heti két órában, a másikat naponta oktatták énekre-zenére. A kísérleti idő végén intelligencia- és más próbáknak vetették alá a tanulókat. A naponta zeneoktatásban részesült gyerekek eredményei jobbak voltak. Különösen alkotókészségük bizonyult fejlettebbnek. A városi gyerekek nagy része néger volt. Oktatásukat — meghívottként — Kokas Klára végezte. Tapasztalatairól külön előadásban számolt be. Ő ismertette azoknak a magyarországi kutatásoknak az eredményeit is, amelyeket a heti két óra énekkutatásban részesülők és az úgynevezett ének- és zeneiskolákban tanuló gyermekek között végeztek (ez utóbbiakban kezdetben napi egy óra, a későbbiek folyamán heti 4 óra ének- és zeneoktatás van). A kísérlet eredményeit felmérő kutatók nem tudták, hogy a különböző próbáknak alávetett tanulók melyik csoporthoz tartoznak. A zenepedagógus mellett részt vett a munkában egy-egy antropológus, biológus, pszichológus, matematikus és képzőművész. Az eredmény: 42 különböző mérési terület közül csak kilencben nem bizonyultak jobbnak a napi ének- és zeneoktatásban részesült gyermekek.

A kutatómunka vázlatos ismertetését zárják Barrie Bortnick szavai: „Kihívóan hangzik sokak számára, hogy a napi énekkutatás nem gátolja a tanulókat más tantárgyak elsajátításában... Kísérleteink eredményei bizonyítják, hogy az élet legkülönbözőbb területein a gyermekek jobb előrehaladást érnek el, ha napi ének- és zeneoktatásban részesülnek.“

Haszonnal vizsgálhatnánk a Kodály-módszer ausztráliai (az óvodánál kezdtek, messzemenő állami támogatással; a munka vezetésével megbízott Deanna Hoermann minden más kötelezettség alól felmentették), az angliai (kitűnő képviselője Margaret Holden, a Member of the British Empire magas állami kitüntetés birtokosa), az argentinai (a főiskolai oktatás felől közelednek a módszerhez; az 1969-ben megjelent tankönyv szerzője, Domonkos László, a Colegio San Javier tanára), a francia (az adaptálás Jaquotte Ribiere Ravelat nevéhez fűződik), a Szovjetunió különböző köztársaságaiban végzett honosítási eredményeket. De a japán és amerikai adaptációk tapasztalatai is elegendőek annak bizonyítására, hogy a Kodály-rendszer internacionalizmusa és demokratizmusa révén hozzájárulhat minden nép zenei műveltségének gazdagításához.

Elmondhatjuk az amerikai Lois Choksyval: „A huszadik században semmink sem volt akkora hatása a zenei nevelésre, mint a Kodály Zoltán nevével fémjelzett pedagógiának.“

Halmi Miklós:
Szarokkó a bárkán

A költő és a torony

Mint hogy Horváth István tornya újra felépült, sokfelé ellátszik. És van már olyan magasan, hogy mindenünnen észre tudják venni azok, akik ezután is toronyiránt vágnak neki az utaknak. Van, aki egyszerű falusi toronynak látja, mások a katedrálisok előtt látják magasodni; és vannak olyanok is, akik azt állítják, hogy a tenger (vagy az óceán) partján áll: világítótorony. El lehet játszani ezzel a toronymotívummal. Csak azt nem lehet vitatni, hogy ez a sokféleképp felbukkanó torony: áll. Tenát mindenünnen bemérhető; vizsgálható szabad szemmel és műszerrel. Ki lehet mutatni, hogy andezitből vagy patakából építette-e Horváth István. Vagy palából és téglából. És azt is, hogy a mészbe mit kevert másodjára. S hogy a már leomlott torony anyagából mit és mennyit használt fel, épített bele ebbe a toronyba. Mert az időből úgy látszik, hogy összedőlt Horváth István első tornya. Vagy pedig saját kezüleg szedte volna szét? De meg lehet ítélni Horváth István tornyát a harangzúgás szerint is. A félrevert harangok zúgását régen éppen azok nem hallották meg, akiket riasztani akart évezredes megaláztatásukból. És aztán volt, amikor súlyos ércharang helyett csak pléhkolomp szólt ebben a toronyban. És aztán ő a „parasztnépek csodás tornyát“ a fénybe állította. Hogy a benne hallgató aranyharangot megszólaltassa. S elgondolkozhatunk azon is, hogy micsoda mélységeket kellett megjárnia, miközben ezt a tornyot széjjelzúzta. Ilyen erőpazarlást csak a természet engedhet meg magának.

Ki ez a Horváth István? Az irodalomtörténet sokféle Horváth Istvánt ismer, de hogy ő valójában milyen, azt eddig még senki sem mutatta ki. Az idő sem érett volna meg rá? Tényleg, sok tekintetben. De a *Magyarórdi toronyalja* című írói falurajz, verseinek gyűjteményes kötete, a *Tornyot raktam, s a kettő után hihetetlen gyorsasággal megszülető újabb verseskönyve, a *Költés halál ellen* — talán elegendő indok az irodalomtörténeti Horváth István-jelenség vizsgálatára. Működésében sokszor figyelhetünk meg olyan vonásokat, amelyek Szabó Pállal, Veres Péterrel rokonítják.*

Ha tiszta képet akarunk kialakítani magunknak Horváth Istvánról, akkor azt kellene rendre szemügyre vennünk, hogy költői helyzeteiben (és persze: történelmi és emberi helyzetekben) milyen válaszokat, milyen magatartásformákat sugall. S mi ezekre a visszhang, mert sorsára, költészetére — nem kis mértékben — ez is kihát. Harmincegy éves koráig éli falusfelei szántóvető életét. De akkor még a falu csak arra figyel fel, hogy Horváth István *valaki* akar lenni közöttük (ké-sőbb: „hat osztállyal úrrá válni“). S hogy értük fog tollat, az senkinek a fejében meg nem fordul. Az osztályban való „benne élés“ időszakában egy Szabó Pál parasztpártot szervez (első könyve díját, egy fél csorda árát erre áldozza), parasztlapot szerkeszt Biharugrán osztálya öntudatosítása érdekében — a szépírás mellett. És mi mindent megcsinálhatott egy Veres Péter negyvenyolc éves koráig Balmazújvárosban...! A Kolozsvárra kerülő Horváth István osztálya tudatos szöszólójaként írja verseit továbbra is, de hangja nem jut el a faluba (az *Erdélyi Helikon* és a *Termés* közli elsősorban az írásait, az Erdélyi Szépmíves Céh adja ki első verseskönyvét). A történelmi körülmények is közrejátszottak ebben. A romániai szegényparasztkok hetilapját, a társadalmi felszabadításért és a nemzetiségi jogok védelmezéséért küzdő *Falvak Népet* például 1933-ban betiltják. (A Magyar Párt hatása alatt álló néplapok pedig verseit a „Mulattató“ rovatba szorítják.)

Szerencsére költői indulása olyan erőteljes volt, hogy jutott a lendületből, az indulatból a kényszerű kitérők utánra is. Jékely Zoltán így ír róla a *Termés*-ben első verseskötete kapcsán: „Horváth István felbukkanása egybeesik a népi irodalom térhódítása s egyben mozgalmisága megcsendesedésének idejével. Tehát bizonyos szempontból a legjobbkor érkezett: amikorra »elődei« már járhatóvá tették előtte az utat.“; „Horváth István lehetne osztályköltő is, csak a parasztság; mint ahogy az is elsősorban. De van valami a szellemében, ami ezen a kategórián túlemeli: általános emberi borzongásai. Vagyis: bölcselő, filozofikus nyugtalansága. Egyre több olyan verse születik, amelyekből egy különös, »népi« életet

Részlet egy további kutatást igénylő hosszabb tanulmányból; ezzel köszöntjük a 65 éves Horváth Istvánt.

éző fausti-ember körvonalai bontakoznak ki. *Titok-kereső* — ahogy saját magát egy verse címében nevezi. S főleg ezen a ponton *más* (ha tetszik: több), mint a kortárs népi költők. Birtokában van valaminek, ami »sub specie immortalitas« legalább olyan fontos költői elem, mint például a társadalmi állásfoglalás és nyugtalanzkodás: s ez az elem a transcendens lobogás. „Mint egy középkori prédikátor, miként egy dühös felvilágosító, úgy küszködik a köddel, a sötétséggel. Mint aki- nek egy óriási sötét veremből kell napfényt hoznia a népét. Ez a periódus az, amikor azt kutatja: mi a törvényszerű a sorsában, s mi a sorsa a népének; s hogy mi az élet értelme a földön. Szeretett volna mindent kicsikarni övének a világból, mindent, amitől sorsuk megfosztotta. Kereste ő is „a Titkot, a hatalmat jelentő Igét, amiből holnap párt is lehet, de ma csak egy fogékony, igazság- szerető idegrendszer tud annyit magába gyűjteni belőle, hogy észrevegyék“ (Né- meth László). Ezt a titok-kereső Horváth Istvánt szeretem ma is. Titok-kereső nyugtalansága munkál immár — sajnálatos kitérők után — életműve betetőzé- sében.

Veres Péter nagyon találóan írja, hogy a parasztember íróvá válásához az eredeti látásmód, a soha senkiéhez nem hasonlítható szellemi-lelki adottság nem volt elegendő a tehetség mellé történelem is kellett! Horváth István 1945-ben szövetkezik a történelemmel. Megegyezik Balogh Edgárákkal, hogy lapot kell adni a parasztság kezébe, majd egy szép napon levelet kap Kurkó Gyár- fástól, aki a Romániai Magyar Népi Szövetség megbízásából kinevezi az október- ben induló *Falvak Népe* szerkesztőjének. Gyötrelmes költői indulása után itt érez- te először, hogy jóval többet tud tenni kenyeres társaiért, mint amennyit valaha is remélhetett. Ezért aztán nem kevesebbet vállalt magára abban az időben, mint azt, hogy „úgy ismertesse meg a múltat és úgy láttassa meg a jelent, hogy a falu népe a valóság alapján tudja felmérni saját társadalmi helyzetét és megkeresni a felemelkedéshez vezető legközelebbi utat“. Bár nehezen áll új szóra a szája, nem elégszik meg csupán csak a költészettel: minden eszközzel szolgálni akarja a föld népét. Segíteni, hogy lehetőleg zökkenőmentesen találja meg helyét az új rendszerben. Osztálya szószólója akar lenni a nagy társadalmi átalakulásban is. Beke György ekkoriban (1947 tavaszán) elsősorban a parasztpolitikus Horváth Ist- vánt keresi fel a *Falvak Népe*-nél. (Az irodalmi után ugyanis ekkor már a politikai rovatot vezette.) Érdemes felfigyelni, milyen tisztán látta Horváth István a helyzet- tet: „A földműves nép szerepe a társadalmi fejlődésben lehet előrelendítő, vagy lehet gáncsoló...; ...abban az esetben válik gáncsolóvá, ha úgy nyúlnak bele az életébe, hogy azt látja, kihasználják; ha akarata ellenére, anélkül, hogy a miértet megmagyaráznák, kényszerítik valamire.“ (Az interjú a *Népi Egység* 1947. április 6-i számában jelent meg. A lapot akkor Szabédi László szerkesztette.) Másik érde- kesége ennek az interjúnak: meglehetősen benne Horváth István írói ars poeticája ebből az időből: „Valahová félrehúzódni, és zavartalanul elmerülni a jószág, szép- ség, igazság keresésében. Vagyis: írni. Szeretném hazugság nélkül megírni az élet- tet, és szebben, mint amilyen. Olyannak, amilyen talán lehetne. Ez egyelőre elér- hetetlen terv. Hogy mikor válthatom valóra, az már nemcsak az idő, hanem a tehetség kérdése is.“

Idő kérdése lett.

A következő években azután Horváth István magányos ember lett. Az auto- didakta-lét szükségzerű velejárója lett volna ez?

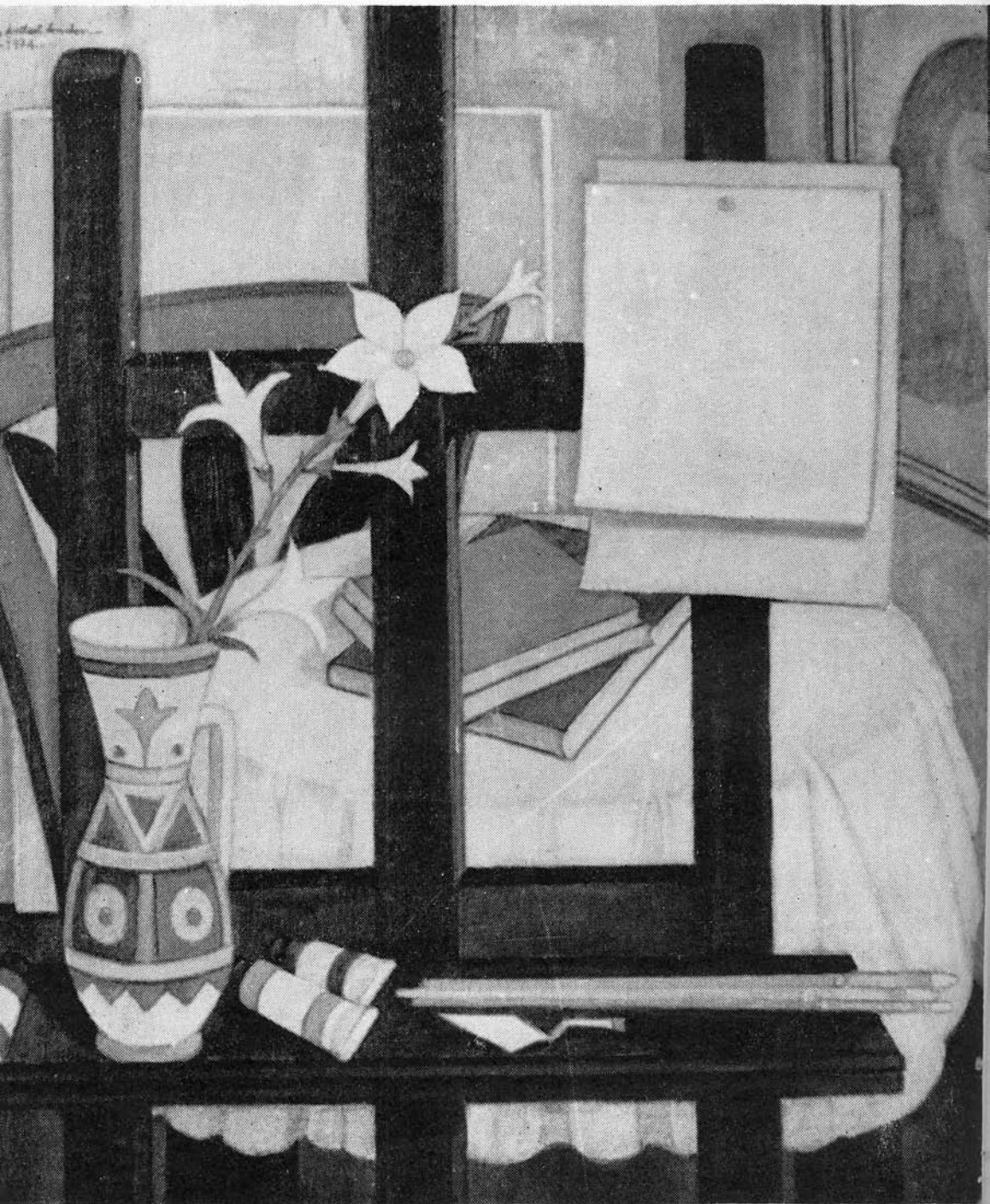
Az író nem mondhat le soha az írás jogáról, erkölcséről. Saját létét tenné fölöslegessé. Ez az, ami marad mindenkéül fölé: az írás hatalma, az Ige. Ez a felismerés, ez a hit készítette arra Horváth Istvánt, hogy újra fölrakja költésze- tének tornyát. Mert úgy igaz — s ezt a költő éppen a makfalvi Horváth István- esten fogalmazta meg —, hogy az író sosem hivatkozhat a körülményekre, a ked- vezőtlen időjárásra. Az idő rostáján csak a kiérett szemek, a beérett gerezdek számítanak. Mennyire jellemző az is, hogy egy falusi irodalmi színpadnak jut eszébe ma a hatvanöt éves Horváth Istvánt köszönteni. S mennyire tükrözi a költő mai közérzetét ez a mondata: „Ha semmi más elégtételelem nem lett volna, akkor is: ezért az estéért érdemes volt annyi időn át versekkel gyötörni az agyam.“

Aki faluról jön — túl sok minden köti; a megérkezés érdekében sok min- denről le kell mondania, ami célszerűtlen.

De mert faluról jön — még ma is sok mindent könnyebben behozhat. „Hisz minél messzebbre pattant el az ember a jövő irányába, annál távolabbról érke- zett hozzá visszhang a múlt időből. A bálványozott technika ellenpontjaként meg- jelennek az öskultúrák lenyűgöző hatású bálványai“ (Csoóri Sándor). A népi kul- túra gazdag jelentérendszerre és a legmodernebb művészeti absztrakciók közti ív- ben fejezhető ki a leginkább egész emberi létünk értelme? A legnagyobb művé-

FULÖP ANTAL ANDOR: NYITOTT ABLAK (1974)

FÜLÖP ANTAL ANDOR: AZ ÉN ÁLLVÁNYOM (1974)

szek századunkban ilyenfajta szintézist teremtenek. Hisz az esztétikum az emberiség emlékezeté. Sokatmondó tény: a szerepeiből kihulló Horváth István újabb önkéntes szolgálattételre jelentkezik. Miközben sorsának törvényszerűségeit mérleget, s a világirodalom nagyjait olvassa — a pogánykorig, a sámáni világig visszamenően feltárja annak a népi kultúrának a rendszerét, amelybe beleszületett, annak a földnek a történetét, amelynek üzenetével a világba érkezett. Hogy lássa: melyek azok a közösségi szálak, amelyek a történelem útvesztői ellenére a megmaradást szolgálhatták. Hogy ami most a paraszti életformaváltás során megszűnik mint élet — a kultúrában élhessen tovább. Azok közé tartozom magam is, akik azt mondják: a *Magyarórdi toronyalj*a nemcsak a népi hovatarozás hatalmas élményét sugallja, nemcsak a tudománynak nyújt hiteles forrásanyagot — elsősorban Horváth István költészetének a megújulását szolgálja. Ebben kamatozik ez az élményanyag tovább. Csakhogy Horváth István nem népi íróként viszonyul ma hozzá, mint indulása idején, hanem modern, gondolati lírát teremtő művészként. Ugy nyúl ehhez az életanyaghoz, hogy közben a görög mitológián is ott a tekintete, s az európai kultúra távlata lebeg előtte. (Akaratlanul is ide kívánczok: az sem véletlen, hogy ugyanebben az időben Marin Preda a Horváth Istvánéhoz hasonló következtetésekre jut. Paraszti mivoltában is roppant gazdag volt a falusi ember lelkivilága, mert nagy közösségi élmények táplálták. Most mindez kimosódik. Az anyagi javak megszerzésének öröme hirtelen betölti az emberek vágyait, de sajnos ezzel együtt nem női ki magát életük perspektívája. És érdekes módon, e kimosódás, kiürülés veszélyének láttán, Preda is, Horváth is a paraszti elidegenedéstől jut el az emberiség sorskérdéseinek a számbavételéig.)

Nagyon sokat írtak eddig a gyűjteményes kötet címadó verséről, a *Tornyot raktamról*. De senkit sem hallottam még olyan szépen beszélni róla (életére kiható élményként), mint egy fiatal amerikai professzort. Nagyon meggondolkoztattott. S az is, hogy mindjárt mellé állította a *Kiáltás halál ellen* kötetből a *Ne engedd át másnak* című verset:

*S ahogy kaszád villog,
miként rended vágod,
aszerint van részed
a világból: annyi,
az a — te világod.*

Amikor ez a vers keletkezett, akkor már „a nagy mindenséget“ szólongatta a költő, „társkeresés végett“. Ugyanaz a transzcendens lobogás tartja lázban most is, amit annyira jellemzőnek érzett Jékely Zoltán Horváth István költői indulásakor. (Nem érdektelen megjegyezni azt sem, hogy épp Lászlóffy Aladár figyel fel elsőként, és méltányolja a Horváth István-i költészet intellektualizálódását.) A nyitott sebként égő költőt azonban most sajgatva vonzza az ismeretlen. A „lelki-mocsarak“ lecsapolása a gondja, s a csodák helyébe lépő tátongó úr emberiesítése. Titok-köddöket oszlat („Hol a fenn, hogyha célunk végén / mindig csak hullunk más bolygón is?“), s vallja, hogy a hitehagyott hitek helyett új hitek kellenek. Mert:

*Ahol a mesék már kihálnak,
ne örvendd, ember, diadalmad,
birkózásod a mindenséggel,
mert mi legdrágább: lelked ég el.*

(Jönnék új ízű mesék velem)

S mi mást tehet a költő: odaáll toronynak. Valamelyik faluban. Valamelyik nagyvárosban. Esetleg a tenger vagy az óceán partján.
Hogy felnézhessenek rá.

MÍG AZ ÁRADAT KÖZEPÉBE

Gáncsos, haragos esők között,
mikor a bombás buborékok
csattanva, tépve robbantak szét,
sentről kék kígyók sziszegtek
körüli: akkor te hol voltál?

Omlott a híd két lélek között.
Fehér gödölyét sárlatyak hurcolt.

Tépte a remény végső gyökerét,
azt a sikoltó egy szálát is, s jaj,
kétségbeesés tárta kezét
merülve. Akkor mit tettél?

Én se voltam hős. Orrabukva
ajkam is sárba merült néha,
s míg az áradat közepébe
vágtam csáklyám, a szívem azért

félt, hogy a vad ár ki ne tépje
azt az egyetlen gyökeret, s a
fehér gödölye partra jusson:
és nem önmagát féltette, nem;
két lélek között azt a hidat.
S ha azt féltette, nem félt már.

Te a villámok idején
közel s mégis be messze voltál.
Csak a szivárvány íve mögött
láttam meg arcod mosolygását.
Kék kígyók, se sár, áradat se
nyomot nem hagyott rajtad, és már
magasból néztél reám alá.
Mosolyod, az se volt a tiéd.
Szivárvány sokszínéből loptad.
S most is ott dermed arcodon.

ENNYI MARADT

Ma már csak ennyi.

Egy kislány pelyhetlen lábtövén
barackvirág-mosoly.
Lábujjaim közt felsíramló sár.
Gyolcsingem zászlós lobogása.
Álmok gyönyörű, fénylő fészket
ismerő csillag. Gyermeki látás,
játékos, pazar pillangó, te!...

Égig nőttek az erdők közben.
Sziklát görgető medve csörtet.

Ó, harmatok hajnali ragyogása,
hát belöletek mi maradt?

Árnyékom körül gyönyörű
harmatglóriás reggel, hova lett
pacsirta-nevetésed?

Kúszik az árnyék szívem felé,
s dermed benne a fülemileszó.

Ma már csak ennyi.

Egy kasza hetyke villogása.
Dongóméz íze. Játék a nappal.

Napsugár-gyöngyös verejtékcepp.
Dróttal felkötött bakancs,
amint virágot legel s ha kell,
végigszáguld a szivárványon.
Izmok, csattogó zenét zengők.
Világbüvölő leánytekintet:
együttvillogó dalolásban.

Mélyvíz fölött, be messze túlpárt.
Ők túl, én innen. Ennyi maradt.

Ennyi a nyíló rétek fölött.

Hőfehér ökör áll a csúcson.
Villás szarván két csillag lángol.
Eketaligám fut a múltak
fekete ködű mélye felé.
Ekém eldülve rozsdát vérzik.

De a barázdák úgy harsogják
zöldlángú hangjuk: a gyönyörűt!
Tüzel a barackvirág-mosoly!

Csak szívem felé kúszik az árnyék.

A homokóra madarai

Előadott Budapesten a „Dokumentum” március 5. előadásán.

Tisztelt közönség! Arany János azt tanácsolja a költőnek, hogy hazudjon, de rajt ne kapják. A kritikusnak dolga viszont rajtakapni a költőt a hazugságon. Arany János sokat hazudott: A modern költők még többet. S mentül jobb költő valaki, annál nagyobb hazudik. Ha például a jegyszédő, aki beengedte Önöket a terembe, azt közölte volna velem az előadás kezdete előtt, hogy ő ma délben Vilmos császárnál ebédelt, akkor semmi esetre sem foglalkoznék egy pillanatig sem azzal a nyilvánvaló ténnyel, hogy ez az ember hazudott, de felmerülne bennem a gyanú, hogy a Nyugat egy titkos munkatársával állok szemben. Ez a gyanúm bizonyossággá válna, ha a jegyszédő azt állította volna, hogy a homokóra madarainál ebédelt, s ekkor már legfeljebb csak azon töprengenék, hogy milyen más modernebb lap felé irányulnak aspirációi. Ha Vilmos császárhoz ragaszkodik, rossz poéta, mert rá tudom bizonyítani, hogy 3 óra alatt nem tud Doornból Budapestre érni, vagy ha mégis, megkérdezhetem a volt császárt, szokott-e jegyszédőket vendégül látni: mindenképp logikai kételyeim támadnak. De a homokóra madarainál lefolyt lakoma ellenőrizhetetlen. S mert teljességgel az, teljesen hihető.

1. felszólaló: Nem áll.

Felolvasó: A két ebéd közti tudatosított különbség választja el az új lírát (az új művészetet) az előtte járó alkotásoktól is. Ha a jegyszédő Vilmos császárnál ebédelt...

1. felszólaló: Nem áll.

Felolvasó: Ha a jegyszédő Vilmos császárnál ebédelt, a történet minden eleme a meglevő, általunk ismert valóságból adódik össze s költőivé csak az a lehetőség, jobban mondva az a lehetetlenség teszi, hogy egy budapesti jegyszédő a német excsászárnál ebédelhessen s 3 óra alatt Hollandiából Pestre érhesen vissza. Ami holnapután talán már egyik sem lehetetlenség. Ez a kép a valóság keretein belül született meg. Az új líra tudatosan a valóságon kívül él, egy új realitással folytatva emezt.

1. felszólaló: Nem áll.

Felolvasó: Mi nem áll?

1. felszólaló: Nem áll... Mi az, hogy a homokóra madarai? Olyan nincs. Mi az, hogy a homokóra madarainál ebédelt? Az egésznek nincs semmi értelme.

Felolvasó: Miért nincs értelme?

1. felszólaló: Mert... mert én nem ismerem a homokóra madarait. Engem az élet érdekel. Ha a jegyszédő nekem meséli el, hogy a homokóra madaraival ebédelt, a mentőkért telefonálok. A homokórának nincsenek madarai.

Felolvasó: Arany János azt állítja, hogy a rét keble virággal van tele. Kérdem Öntől: van a rétnak keble?

1. felszólaló (gondolkodik): A szó szoros értelmében véve nincs, de el tudom képzelni, hogy oly alakú...

Felolvasó: Bocsnát, én Önnek be tudom bizonyítani, hogy a rétnak nincs keble, míg Ön nem tudja bebizonyítani, hogy a homokórának nincsenek madarai. Tegyük fel, hogy a réten van két emlőalakú domb, meri Ön azt állítani, hogy ez a két domb a rét melle, hogy a mell funkcióit végzik, hogy tüdő, szív van alattuk s hogy meg lehet rajtuk szoptatni az árvagyerekeket?

1. felszólaló: Nem, de a kebel látszatát keltik.

Felolvasó: Ez a látszat ép oly fikció, mint Ön szerint a homokóra madarai. A különbség azonban az, hogy Arany János tudatosan, fikcióként használja fel a metaforát, míg az új lírikus azt állítja, hogy a homokórának valóban vannak madarai.

1. felszólaló: Micsoda? ezt már nem lehet kibírni!

Felolvasó: Értsük meg egymást. Egy versről van szó, melynek sorai közt ideoda röpködnek a homokóra madarai. Nem tűr kétséget, hogy ezek a madarak él-

nek. De csak a vers határain belül. Az új lírikus nem állítja, hogy azokban a homokórákban, melyek minden tisztességes háziasszony konyhájában található, madarak élnek. Sőt, határozottan tiltakozik ellene. Az ő homokórája semmi más homokórához nem hasonlít. S ennyiben új realitás. S ennyiben különbözik Arany Jánostól, aki egy margitszigeti vagy hűvösvölgyi rét keblét ékesítette fel virágjaival, de akinek nyilvánvaló költői célja, hogy minden szemünk elé kerülő rétet virággal ékesített keblűnek lássunk. A modern lírikus jobb szereti a kebel nélküli rétet. Mindent a maga helyén. Puritán és kegyetlen. A költészet nem a valóság égi mása s a valóság nem költészet. A rét maradjon rét s a kebel is a maga helyén. Az életet s a költészetet csak úgy nem lehet összekeverni, mint ahogy egy és ugyanabba a térbe nem állítható egyszerre két test. Csak egymás mellé, fölé vagy alá.

2. *felszólaló*: Bocsánat, én a művelt középosztályt képviselem. Megengedi, hogy egy tévedésére figyelmeztessem?

Felolvasó: Tessék!

2. *felszólaló*: Ön Arany János hasonlatát csak külsőleg értette meg. Semmi szükség, hogy a rét keblét két valóságos domb alakjában képzeljük el. A hasonlatnak sokkal fontosabb a metafizikai értelme. Életet lehel a rétbbe, mely emberré hasonul s keblében a virággal szinte szemünk láttára pihegni kezd...

Felolvasó: De ne pihegjen! A rétnak megvan a maga élete, mely, mint minden realitás, tökéletes. Akármit teszünk hozzá, csak fölösleges dekoráció lesz.

1. *felszólaló* (feláll): Kikérem magamnak. Én dekoratőr vagyok s már állami megbízásaim is voltak. (Leül).

Felolvasó: Ön azt állítja, hogy a hasonlat életet lehel a rétbbe. Eltekintve attól, hogy a rétnak megvan már a maga törvényes és természetes élete, vizsgáljuk meg, hogy szimpatikus-e nekünk az a másik élet, amit Ön belelehelni vél. A rét emberré hasonul — tekintve, hogy férfiak nem szoktak keblükben virágot viselni, fel kell telezni, hogy nővé. De hátha nekem nem tetszik az, hogy a nők virágot tűznek keblükbe? Én 20 éve nem láttam keblében virágot viselő nőt. S ebben az esetben számomra az áthasonulás nem is következik be, vagy ha bekövetkezik, csak régi emlékeimen át, tökéletlenül, s miután bekövetkezett, divatjamúltan, antipatikusan fog rám hatni a kép. Egy rétet látok magam előtt, mely nem rét, mert keble van, de nem is asszony, mert fű nő a keblén, mezei egerek szaladnak dombjai közt s vakondok rágja beleit. A két külön realitásból egy félrealitás keletkezett.

A homokóra madarai ezalatt mindentől függetlenül élnek s röpködnek az új versben. Semmiféle madárhoz nem hasonlíthatnak, mert semmiféle madár nem fér bele egy homokórába. A homokóra semmiféle más homokórához nem hasonlít, mert semmiféle más homokórának nincsenek madarai. S ha valakinek kedve támadna, metafizikai arcát megkeresni ennek a kalandnak, módjában van racionális gátlások nélkül egy homokból való időegységnek képzelni el ezt az órát, mely fölött madarak röpködnek, az óra külön madarai s mely ha egyszer elpergett, madarai meghalnak, ő sem tér többé vissza. Egyszer volt.

1. *felszólaló*: Most megfogom Önt. Én egy egyszerű ember vagyok, doktor úr...

Felolvasó: Nem vagyok doktor.

1. *felszólaló*: Az meg is látszik. De kérem... Engem esetleg érdekel, hogy a német excsászár leereszkedik egy budapesti jegyszedőhöz s meghívja ebédre vagy érdekelnek a technika vívmányai, melyek lehetővé teszik, hogy három óra alatt Hollandiából Budapestre érhet ezen egyszerű jegyszedő, de kérdem Öntől, mit érdekelnek engem...

2. *felszólaló*: ...az Ön homokórájának madarai? Úgy van, mit érdekelnek azok engem? Ha nem is osztom az előttem felszólaló úr nézeteit, mert engem a költészetben a szociális motívumok sem érdekelnek, sem a technika vívmányai, mert az önmagáért való szépet keresem, de mit érdekelhetnek engem a homokóra madarai, melyekről semmit sem tudok azonkívül, hogy az Ön képzeletében léteznek, illetve hogy röpködnek, illetve...

1. *felszólaló*: ...illetve, hogy egy jegyszedővel ebédelnek. Hát érdekes az, hogy egy jegyszedő valakikkel vagy valamikkel ebédel, akik vagy amik nem léteznek...

2. *felszólaló*: ...ami nem is fontos, mert elég, ha a költő képzeletében létezik, ha a költő fel tudja kelteni a mi érdeklődésünket is. De mit érdekelnek engem a homokóra madarai, akikhez semmiféle érzelmi vagy gondolati kapocs nem fűz, akiket tehát el sem tudok képzelni magamnak...

1. felszólaló: ...vagy ha el is képzelem őket, nem érdekelnek, mert semmi hasznom sincs belőlük?

Felolvasó: Tisztelt közönség! A homokóra madarai nevében ki kell jelentenem, hogy ők fűtyölnek arra, hogy mi érdeklődünk-e irántuk, el tudjuk-e őket képzelni, van-e, nincs-e rajtuk hasznunk. Ép oly hidegvérűen viselik el érdeklődésünket vagy közönyünket, mint amennyire közömbös egy asztalnak, hogy ebédelnek-e rajta, vagy éheznek-e körülötte. Élnek, mint az asztal. S nem rajtuk múlik, hogy mi tudomásul vesszük-e őket, vagy pedig leülünk az asztal mellett a padlóra s a padlón fogyasztjuk el mindennapi kenyérünket. A homokóra madarainak törvényeik vannak, melyek önmagukon belül keletkeztek s csak existenciájukat szolgálják. Ha ezek a törvények jók, existenciájuk példás lesz.

2. felszólaló: Azt meg, mitől függ, hogy törvényeik jók-e vagy rosszak?

Felolvasó: Ugyanattól, amittől függ, hogy az asztal jó-e vagy rossz: a mesterembertől, aki elkészíti.

TÁBLA A PÓDIUMON

A MODERN KÖLTŐ AZONBAN NEM HAZUDIK

Úgy van, a modern költő, a modern mesterember nem hazudik. Amilyen nyilvánvaló hazugság, hogy a rétnek keble van, olyan nyilvánvalóan igaz, hogy a homokóra madarai most itt röpködnek a teremben. Nem hazudik, mert nem a realitást formálja át, hanem önmagából teremt egy új realitást. Nem hazudik, mert nincs logikája.

Boileau szerint a logika a valószínűségnek egy eleme. Valószínűség és valóság úgy különböznek egymástól, mint az élő ember a fényképétől. Arany János a valószínűséggel dolgozik, tehát nem léphet ki ennek rendjéből, a racionális logikából, melyet az új lírikus nem vesz figyelembe, mert túlságosan respektálja a külvilágot, semhogy eltulajdonítsa tőle s túlságosan édes neki a saját függetlensége, semhogy idegen jármot vegyen a nyakába. Az új líra a logika bukását jelenti.

1. felszólaló: Nem áll.

Felolvasó: Az új líra a logika bukását jelenti. S mintahogy...

1. felszólaló: Nem áll.

Felolvasó: Az új líra a logika bukását jelenti. S mintahogy...

1. felszólaló (feláll): De kérem...

Felolvasó: Az új líra a logika bukását jelenti. S mintahogy abból, hogy én Önöknek eddig feleltem, nem következik holt bizonyossággal, ha valószínűnek tetszett is, hogy ezután is felelni fogok, mintahogy ezúttal nem is felelek, úgy az új lírikus számára sem evidens a valószínűség kényszere. A logika csak akkor lenne rá kötelező, ha a külvilágot másolná több-kevesebb hűséggel, kompozíciójában ekkor kénytelen lenne többé-kevésbé a külvilág törvényéhez, a logikához alkalmazkodni. Az új lírikus azonban saját magából merít. Az események kauzalitása nem érvényes a lélekre. A költőnek egyébként nem is fontos. A költő egy mélyebb rétegben heverő logika szerint dolgozik, mely kifelé önkényes, nem ellenőrizhető, de belül csalhatatlan, mint az ösztön s amelyet érzelmi logikának hívnék. Önnek nem ez a véleménye, doktor úr?

2. felszólaló: De kérem... miért kérdez most?

Felolvasó: Mert abból, hogy eddig nem kérdeztem, nem következik, hogy ezután sem kérdezhetem. Mintahogy abból, hogy kérdezem a véleményét, még nem következik, hogy kíváncsi is vagyok rá. Az új lírikus nem hajlandó eltévedni a külvilági valószínűségeknek ebben az útvesztőjében. Nem teszi ki magát a logikai kételyeknek, amelyek, bármilyen evidensnek látszik is a valószínűség, mindig fenyegetnek. Az ő realitása mindig a teljes valóság. S így ép azért mert logika nélkül dolgozik, alkotásához nem fér logikai kétely.

2. felszólaló (íronikusán): Önnek tehát, mélyen tisztelt doktor úr, más kifogásai is vannak Arany János virágos keblű réte ellen?

Felolvasó: Nem vagyok doktor. Viszont az ellen, hogy a rét keble virággal van tele, az az egy kifogásom van, hogy hazugság. De ahhoz, hogy hazugságnak látom, logikai úton jutottam el. Arany János ehhez a képhez úgy ért el, hogy megállapította, hogy a rét is, a nők is virágokat viselnek, miután a nők a keblükben viselik, a rét sem viselheti másutt, tehát a rétnek is kell, hogy legyen keble.

A feltámadó logikai kifogásokból csak egyet említek meg: ha például a feleségem nem visel virágot a keblében, nem hiszem el, hogy a rétnak van keble.

1. *felszólaló*: Ezzel szemben...

Felolvasó: Úgy van, ezzel szemben az, hogy a homokóra madarai kiröpültek, megtámadhatatlan. Megtámadhatatlan elsősorban azért, mert nem tudjuk elképzelni, hogy a természetes valóságban létezhetik egy homokóra, melynek madarai vannak, tehát máris nem támaszthatunk természetes igényeket. Logikai kételyeink nem támadhatnak, mert ha például azt akarnók kifogásolni, hogy a madarak nem röppülhetnek ki a homokórából, melynek tudvalevően nincs nyílása, azonnal eszünkbe jut, hogy madarak nem is férnek be egy homokórába, ezek szerint tehát bent sem voltak, viszont ha bent sem voltak, akkor nem a homokóráé ezek a madarak. A kifogások itt egymást pusztítják. A történet logikával megközelíthetetlen.

1. *felszólaló* (feláll): De ez nem jelent annyit, hogy...

Felolvasó (feláll): Ön azt akarja mondani, hogy nincs igazam. De csak nem gondolja komolyan, hogy nincs igazam?

1. és 2. *felszólaló* (egyszerre): Dehogy van igazam!

Felolvasó: Ebből is láthatják, hogy mennyit ér az Önök meggyőző logikája.

(Budapest)

JEGYZET „A HOMOKÓRA MADARAI“-HOZ

1927-ben írtam fenti dolgozatot. De hiába kerestem magamban azt a köteles melankóliát, amelyet az idő múlása — jelen esetben majd ötven év — kelt az emberben, nyomát sem lelem: vidáman betűzgetem ifjúságom prédikatori szavát. Mert a fiatalság tévedései mosolykeltők? De vajon tévedtem-e? Van-e ma, öreg fejjel olyan bizonyíték a kezemben, amellyel pert dönthetnék a mindig joggal lázadó fiatalság s az ugyanolyan joggal csitítgató öregkor viszályában? Lévé, hogy minden életkornak megvan a maga menetesség, vagyis igazsága, s egyik sem helyettesíthető a másikkal.

Amit mi egy fél századdal ezelőtt néhányan idehaza Magyarországon s a határokon túl irodalomban elkezdtünk — még régebbi kezdeteket folytatva —, az azóta egy teljes kerékfordulatot végzett; leszállt, fellendült, s most alighanem újra leereszkedőben van. De akár fel-, akár lemenő mozgásukban, az irodalmi irányok — s az egyes művészek — sorsát végső soron arányérzékük határozza meg: fel tudnak-e rugaszkodni a valóság marasztaló sarából, de Ikaroszként nem égetik-e meg viaszszárnyaikat, ha túl közel merészkednek a naphoz? A bírálóknak ezt a fel-alálebegést volna dolguk szemmel tartani.

„A homokóra madarai“-ban gyakorlatlan kezemmel kapkodva talán mégis sikerült valamit befognom a művészet lényegéből, ha mégoly eltűzött mozdulatokkal is. Mai ízlésemet leginkább példázatommak Arany Jánossal való szembeállítására sérti, akit nemcsak ma, akkor is a legnagyobb magyar költőnek tartottam. Máshonnan is vehettem volna példát, indulataimat megfenni.

Minél több tapasztalatot gyűjtök életemben, ítéletem annál bizonytalanabb. Minden cselekedetem fonákja egy-egy tévedés lehet. Ma már azt is elképzelhetőnek tartom, hogy a „Homokóra“ is az. De ragaszkodom múltam tévedéséhez is, abban a reményben, hogy hátha visszafiataltítnak.

Az avantgarde értelmezése

„Az új művészetben a régi mértékével mérve bizonyára sok kifogásolnivalót találhatunk. Sok minden fennakadhatunk, de ne tegyük ezt — inti olvasóit Dienes —, »rosszul járna az egyiptomi művészet is, ha a XIX. század naturalizmusát fogadnánk el mértékül, s a gótika sem járna jól, ha a görög szobrászat remekeihez mérnénk szépségét. Fogadjuk el, hogy minden kornak megvan a maga külön művészete, amelyet éppen az választ el más korétól, hogy új a kifejezőnyelvje, hogy mást akar mondani.« — Dienes László 1921-es *Napkelet*-cikkét Sóni Pál idézi, új tanulmánykötetének (*Avantgarde-sugárzás*, Bukarest, 1973) első fejezetében, hogy aztán az utolsóban, amely a mai „avantgarde-sugárzást“, pontosabban a szocialista eszmeiségű hazai neoavantgarde-ot vizsgálja, már saját szavai-val fejtsse ki meggyőződéssé érett tapasztalatát: „Ismerik-e a mai újítók erdélyi elődeiket? A kérdés elsősorban nem önmagában, a tények megállapítása szempontjából érdekes, hanem mint jelenség. Mert ha nem ismerik és mégis újjászülik a régi újításokat [Sóni szerint erről van szó], ez arra vall, hogy nem divat vagy hóbort a modern útkeresés; nem igaz, amit a konzervatív kritika annak idején állított, tudniillik, hogy e modernség idegen volna a hagyománytisztelő »erdélyi lélektől«, ellenkezőleg, szükségyszerűen, vitalitásunk jeleként lép fel újra és újra az újító látás.“ Sóni tehát ma egyértelműen vallja az „avantgarde-sugárzás“ létjogosultságát, különbséget tesz azonban a fél évszázaddal ezelőtti s a mai avantgarde-jelenségek, -törekvések közt — és ezt egy versidézzel is érzékelteti. Nem a teljes tagadás, hanem a múlt teljes számbavétele jellemzi Sóni szerint az új avantgarde magatartást; a „Hatezer évvel harmincat szegzek / Szembe, mint szablyát“ álláspontja a „Hatezer harminc... életem toldom / Ős-hevülethez“ bölcsességébe torkollik, vagyis öncsonkítás helyett a történelmi tapasztalat érvényesül: „Szebb, ha megtoldom, mint ha lebontom / azt, ami fenség.“ Más szóval: az irodalomtörténeti múltba, a „klasszikus“ hagyományba a valamikor „eretneknek“ minősített (s e minősítést szinte mindmáig hordozó) avantgarde is beleértendő, számbavétele, értékelése nélkül nem láthatjuk reális arányaiban sem az előzményeket, sem napjaink irodalmát-művészetét.

Ha némi késéssel is, hazai magyar irodalomtörténetírásunk eljutott hát ehhez a felismeréshez, sőt — többek közt Sóni új könyvével — megtette az első lépéseket egy majdnai szintézis felé. Az *Avantgarde-sugárzás* tanulmányainak fő érdeme a figyelmeztetés és az anyagfeltárás megkezdése; a *Korunk* és a *Helikon* már eddig is népszerű irodalmi öröksége mellett sikerült ráirányítania a figyelmet a *Napkeletre*, a *Geniusra*, a *Periszkópra*, a *Jövő Társadalmára*: nem annyira a lapok verseire és prózájára, mint inkább a vitaanyagra. Úgy tűnik, mindmáig rejtett, rejtőző értékeket nemigen sikerül már felfedezni a hazai magyar avantgarde lírában és epikában (Nagy Dánielre korábban felhívta a figyelmet Csehi Gyula), annál érdekesebb viszont a kritikai anyag, s egyre teljesebben látjuk az ide áttelepedett emigráns irodalmárok s a „bedolgozók“ szerepét a lapok, az irodalmi közvélemény alakításában.

Egyoldalúságok-kizárólagosságok szűnőben tehát — olyannyira, hogy néha már az összesodások veszélyére érzünk rá. Amennyire örvendhetünk annak, hogy ledőltek a hamis tilalomfák, s nemigen maradt „tiltott gyümölcs“, annyira vigyáznunk is kell saját mércénkire; ez pedig éppúgy jelent határozott világnézeti-etikai szempontokat, mint szilárd esztétikai értékskálát. S az irodalomtörténeti mérce (mely nem egyszer s mindenkorra és mindenki számára egyformán adott!) szükségyszerűen megköveteli egy-egy csoportosulás, irányzat, stílustörekvés külön jellemzését, a különbségek számon tartását — anélkül persze, hogy ragaszkodnánk a fehér-fekete szemlélethez, a régi merev kategóriákhoz, „a *Korunk*, illetve a *Helikon* írói“ felosztáshoz. (Kevesen tudják: nemcsak Szentimrei, Tamási Áron, Asztalos vagy Szemlér írásai találhatóak meg mindkét folyóiratban, nemcsak Gaál Gábor adott cikket — kezdetben — a „szomszédvárnak“; Méliusz és Nagy István neve is többször feltűnik a *Helikon* szépprózai anyagának repertóriumában, 1932-ben és 1943-ban, illetve 1937-ben és 1938-ban...)

Az átállás természetesen nem megy zökkenők nélkül. A *romániai magyar irodalom története* című egyetemi jegyzet (1969) irodalomtörténetírásunk fejlődésének egy bizonyos fázisát képviselte, amelyhez viszonyítva az *Avantgarde-*

sugárzás újabb előrelépést igazol. Sóni Pál különben nem is akarja elterelni figyelmünket erről a szemléleti alakulásról, ellenkezőleg, ő maga jellemzi így a bevezetőben legújabb könyvét: „De nem tekinthető egységesen kiérlelt tanulmány-nak vagy monográfiának sem, mert nézőpontját gyakran változtatja, időnként egyik vagy másik forrásának bűvkörébe kerül, és nem tükröz egy következetes, ellentmondásmentesen kialakított koncepciót, hanem sokkal inkább *in statu nascendi* mutatja a szerző avantgarde felfogását.“ Máskor is elmondottuk már: ez a „nyitottság“ szerzőnk újabb tanulmányainak, kritikáinak legrokonszenvesebb vonása. Mégis szóvá kell tennünk e legújabb kötete kapcsán is a nézőpont bizonytalanságát, a bátortalanságot, amely egy-egy fontos, hasznos felismerés végiggondolását meggátolja — s ez végső soron jelentéktelenebbé teszi a könyvet, mint amit Sóni összegyűjtött anyaga és elemzőkészsége ígér.

Néhány példa:

Nem vállalja az „avantgarde“ és a „modernség“ fogalmának tisztázását, vagy legalább a szakirodalom valamelyik meghatározásának átvételét. Ez azonban nemcsak jó értelemben vett „tágítást“, az „avantgarde-sugárzás“ felfedezését eredményezi, mint ahogy a szerző hiszi (Sóni egyébként nem aaptalanul érzi rokonnak saját felfogását a Bori Imréével), hanem sokszor zavart is kelt. Különösen a kötet első felében értetlenül állunk egyes felsorolások előtt; *Az avantgarde — folyóirataink tükrében* fejezetcím alatt, a *Helikon* alfejezetben a folyóirat szinte valamennyi jelentős szerzőjét megtaláljuk — el egészen Kuncz Aladárig és Kós Károlyig (*A groteszk jegyében* című alfejezetben nevük és életművük újra feltűnik). Szilágyi András viszont csak az utószóként felfogható *Mérlegben* kapja meg az „avantgarde“ jelzőt (ahol Bori eredményeivel szembeesíti Sóni a saját nézeteit), előbb változatlanul a „tisztá osztályvonal“ képviselőjeként van jelen; s mi több, Déry Tibor is csak „az expresszionizmushoz erősen vonzó emigráns“ minősítést kapja. Szerzőnk sajnálatosan megkerüli az állásfoglalást az avantgarde legmarkánsabb egyénisége, Kassák Lajos esetében; a főszövegben ugyanis idézi Vendég János (Kahána Mózes) súlyosan elmarasztaló ítéletét 1927-ből, azt viszont mindössze ennyivel ellensúlyozza: „Kahána Mózes a hatvanas években Magyarországon telepedett le, és megkövette Kassákot a vele kapcsolatban a húszas években hangoztatott egyoldalú nézeteiért“ — és ez is a könyvvégi jegyzetekben, petit szedéssel található... A legzavaróbb azonban az, amikor úgy akar igazságot tenni régi vitákban, egymással kibékíthetetlen vélemények közt, hogy mindkét félnek igazat ad. A *Helikon*-líra modernségét elemezve jut el szerzőnk az erdélyi táj megénekléséhez, a szimbólumokhoz, szimbolizmushoz. És íme, az inkriminált, kétarcú összetett mondat: „Gaál Gábornak igaza lehetett abban, hogy a kép jelképpé növesztésével sokat veszít konkrétumából, és ilyen értelemben ez a kép »sehol se található“ — mégis egyet kell értenünk Kuncz Aladárral abban, hogy ezek a versek »nem győtrő nosztalgiát ébresztenek bennünk külföldi világok után, hanem a mi napunk fényét sokszorozzák«, és arról tanúskodnak, hogy a hazai magyar líra »bele tud kapcsolódni a világirodalmi folyamatba anélkül, hogy a maga különleges koloritját elveszítené.“ Nos, Gaál Gábor Áprilyról írt, 1939-es bírálata teljességgel lehetetlennek mutatja az álláspontok ilyesféle összebékítését, hiszen cikkében többek közt ez olvasható: „Kétségtelenül megkapó ez a táj, de — keresett, kivételes és sehol se található. »Erdélyisége«, ha tájézerése és tájrajza vonásait egybevetjük irodalmunk valóságos tájézerőivel és tájrajzolóival, például Petőfivel, teljesen minimális. [...] Petőfi tájverseiben a katoná, ha beléveti magát, úgy eligazodhat, mint a térképen, holott se nem térkép, se nem fotográfia a verse. Hiteles és valódi. Az élménye reális, a táj nem általános fogalom, mint Áprilynál, akinél még az is jellemző, hogy a táj többnyire prehisztorikus és üres. Nincs se népe, se társadalma, legfeljebb a meghittjeit túri meg benne: ezek közül is főleg a holtakat. Eleven, reális »erdélyiség« még véletlenül sincs technikaiilag különben ma is artisztikusan komponált verseiben.“ Sónit irodalomtörténeti lelkiismerete kényszerítette, hogy ne hallgassa el Gaál Gábor kemény kritikáját (három lappal tovább, az összegezésben vissza is tér rá), mai meggyőződése viszont Kuncz ítéletéhez áll közel; ahelyett, hogy nyíltan vállalná ezt a szembesítést, amelynek értelmében Gaál Gábor értékelését tévesnek vagy túl szigorúnak kellene minősítenie, a kompromisszumot választja — és ezzel saját esztétikai ítéletét számolja fel!

Szerencsére nem a könyv egészét jellemzik ezek a kirívó példák, s különösen a hatodik fejezetben, főképpen a *Megszüntette — megőrizni* című részben már nem fél nevükön nevezni a jelenségeket. Forrásai közül mindenekelőtt Bori Imre *A szecessziótól a dadaig* (1969) című, Sónitól is kitűnőnek minősített könyve érzeteti itt jótékony hatását. Bori valóban rendkívül nagy és időszerű feladatra vállalkozott: a magyar irodalmi avantgarde feltérképezésére — s a megvalósítás

tudományos szintje az úttörés bátorságával egyenesen arányos. A Sóni idézte első kötetet, mely a futurizmust, az expresszionizmust és a dadaizmust tárgyalja, azóta újabb kettő követte, *A szürrealizmus ideje* (1970) és *Az avantgarde apostolai* (1971); ez utóbbi Füst Milán és Kassák Lajos pályaképét rajzolja fel). Mint ahogy a harmadik kötet jegyzeteiben olvashatjuk, „a magyar irodalmi avantgarde felett tartott szemléljét” maga a szerző sem tekinti teljesnek, Füst Milán és Kassák portréja mellé egy József Attila- és egy Déry-arckép kívánkozik, valamint az avantgarde „költészettanát” bemutató tanulmány, s a *Két költő* című, Nagy Lászlót és Juhász Ferencet bemutató könyvet kiegészítve a harmincas és negyvenes évek fordulóján fellépett írónemzedék tárgyalásával „az avantgarde felszivódását” kísérné végig (Sóni terminológiájában: az avantgarde-sugárzást). Am így, jelenlegi formájában is, lenyűgöző rendszerezését kapjuk olyan, XX. századi magyar irodalmi törekvéseknek, melyekről korábban csak töredékeket, legfeljebb rövid vagy szubjektív emlékezősszerű összefoglalókat olvashattunk. Érthetően polemikus mű a Bori Imréé is, s a polémia hevében olykor bizonyára túlzásokra ragadtatja magát (az avantgarde kiterjesztése a nem-avantgarde-ra egyszer-másszor Borit is ingoványos talajra csábítja), de e részletkérdéseknél, lehetséges próbő-nagyobb vitáinknál fontosabb az a jól átgondolt rendszer, melyet ezután a XX. századi magyar irodalom tanulmányozásakor nem lehet figyelmen kívül hagyni. A koncepció szilárdságát jelzi szerves beépítettsége az irodalomtörténeti folyamatba; mindenekelőtt a közvetlen előzményekkel, a századforduló szecessziós művészetével, illetve irodalmával, a szimbolizmussal, a *Nyugattal*, a *Holnappal* foglalkozik, de egy-egy utalása régebbi korokkal is összekapcsolja mondanivalóját a XX. századi avantgarde-ról. („Expresszionista *Apostol* a *Máglyák énekelnek*, egy költői állapot végpontja” — írja Kassák verséről, de József Attiláról szólva is Petőfi a viszonyítási alap: „a világnak és emberi énjének erős kontrasztjai a *Medáliákat* a magyar szürrealizmus *Felhők*-jellegű alkotásává avatják.”)

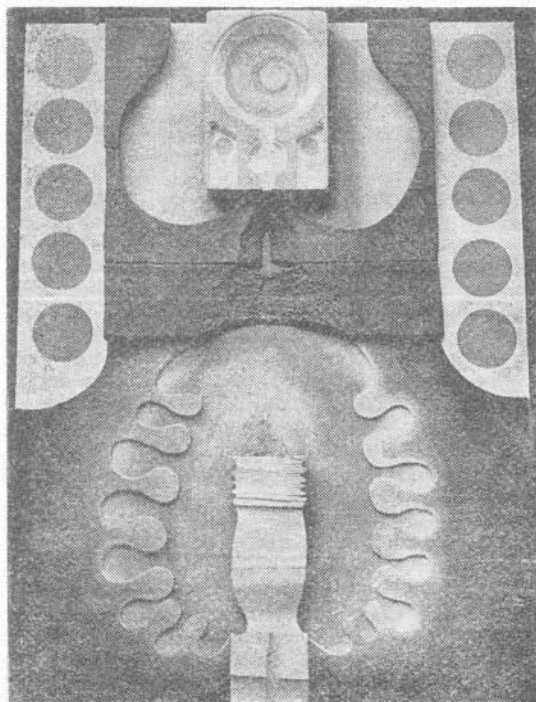
Magának a magyar irodalmi avantgarde-nak a periodizálása ugyancsak alaposan átgondoltnak tűnik; nem ilyen vagy olyan vonzalom, rokonszenv, hanem a mozgalom s legalább ilyen mértékben a *művek ismerete* vezeteti tollát, és mindvégig tekintettel van az avantgarde társadalmi meghatározottságára, ezen belül pedig a munkásmozgalom, a forradalmak összefüggéseire. „Az izmus-váltások tehát hullámhegyek és hullámvölgyek görbéjét rajzolják, anélkül természetesen, hogy az egyik izmusból a másikba való átfejlődés „tökéleteseledt” is jelentene — olvassuk *A szürrealizmus ideje* bevezetőjében. — Alakváltásról kell inkább beszélnünk, hiszen a szimbolizmustól a szürrealizmusig az egyes izmusok ugyanannak az esztétikai »egységnek«, »kvantumnak« csupán más-más kvalitásait ragadták meg, minthogy elsősorban az írói világkép változásairól, az írói valóságigényről van szó, amely hol az analitikus részletezést, hol pedig a szintetikus egységesítést revelálta.“ Bori tehát a magyar irodalmi avantgarde-ot autochton jelenségnek fogja fel, s magyarázataiban mindvégig szem előtt tartja az előbb említett írói valóságigényt. Elsősorban a folyamatra, az „izmus-váltásokra” figyel, s így akarva-akaratlanul egy-egy avantgarde-érdekeltségű írói pálya feldarabolódik, az elemzés, a művek sokoldalú bemutatása háttérbe szorul, de ezért kárpótolnak a pontos jelzések, melyeknek felhasználásával sok száz vagy inkább több ezer oldalas könyv volna írható. Néhol határozottan az a benyomása az olvasónak, hogy Bori a kevésbé ismert, kevésbé elemzett írói műveket érzi szükségesnek részletezni, s így néha a mennyiségi arányok nem fedik a művészi értékbeli arányokat. Noha csak a magyar avantgarde két „apostola” kapott külön kötetet, mégsem csupán róluk ad átfogó képet rendszerezésében; József Attila, Déry, Illyés avantgarde-ihletettségű munkásságának elemzése a háromkötetes mű legértékesebb rétegéhez tartozik. De nem kevésbé izgalmas Szentkuthy Miklós (szürrealizmus és barokk), Weöres Sándor (avantgarde és rokokó) és Határ Győző „irályának” bemutatása sem — s mindazok az utalások, amelyek közvetlenül a mába vezetnek.

Minket természetesen — Sóni Pállal együtt — azok a részletek érdekelnek a legközvetlenebbül, amelyek a romániai magyar irodalmi avantgarde-ot érintik. Bori külön is felhívja a figyelmet hazai magyar avantgarde-unk közvetlen előzményére: Adyra és *A Holnapra*. Könyveiben érthetően fontos szerephez jutnak két háború közötti folyóirataink s mindenekelőtt a *Periszkóp* és a *Korunk* munkatársai; Morvay Gyula és Veres Péter „parasztt-expressionizmusa” Gaál Gábor szerkesztői szeme előtt alakult, s mint köztudott, Fábry Zoltán expresszionista hangvételű esszéit, tanulmányait ugyancsak nem utolsósorban a *Korunkból* ismerték meg a korabeli olvasók. Jellemző, továbbgondolásra és kiegészítésre érdemes utalásokat találunk Borinál Bartalis, Szentimrei, Olosz, Dsida, Salamon Ernő, Méliusz, illetve Tamási Áron, Szilágyi András expresszionizmusára, Tamási szürrea-

lizmusára. Tamási Áron „balladás expresszionizmusát“ emlegeti például — bár úgy tűnik, mégsem veszi eléggé figyelembe a székely nyelvjárás, a székely beszéd otthonról hozott sajátosságait; Bartalis bemutatásában ugyancsak hiányolhatnánk a panteisztikus specifikumok jelzését. Persze, Bori nem tekintheti feladatának e kérdések megoldását. „Nyilvánvalóan egy külön tanulmány feladata lehet ennek a harmincas években kiteljesedő és realizálódó romániai magyar expresszionizmusnak a feltárása, szemlénknek meg kell elégednie a jelzettekkel is, minthogy ez az irodalom önmagában is külön könyvnyi feldolgozást igényelne“ — olvashatjuk *A szecessziótól a dadáiig* kötet *Az erdélyi líra expresszionisztikus futamai* című alfejezetében.

Nos, e feladatok közül néhányat Sóni Pál könyve már sikerrel megold. Az olasz Umberto Eco *Opera aperta* című művének, a „nyitott mű“ elméletének, illetve Hankiss Elemér strukturalista elemzéseinek vonzáskörében Sóni érdekes és meggyőző elemzést ad például Bartalis János és Szentimrei Jenő költészetéről. (Egyetlen kiragadott mondat: „Ha Bartalis *struktúrájában* rokon az avantgarde-dal, Szentimrei *programjában* az.“) Érdeme Sóni könyvének a romániai magyar avantgarde erdélyiségének hangsúlyozása is — szemben a már említett konzervatív nézettel, amely az „erdélyi lélektől idegennek“ tekintette az avantgarde-ot. Jó úton jár Tamási-elemzése, s nagyon fontos az a (nem kifejtett) megjegyzése, mely szerint „A népi, »ósi«, »primitív« elem találkozása a modernséggel összecseng a román expresszionizmus jeles képviselőinek (Blaga, Arghezi) a *Korunkban* és a *Helikonban* is elemzett népiségével. E szintézis a romániai magyar avantgarde mérlegének egyik legnagyobb pozitívuma.“ Ugyancsak bővebb megvilágítást érdemelne a *Periszkóp* és a *Contimporanul* avantgarde-vonalának párhuzama.

Az *Avantgarde-sugárzás* irodalmi közgondolkodásunk átalakulásának figyelemreméltó dokumentuma, közvetlen eredménye, és egyúttal ennek az alakulásnak munkálója. Az irodalomtörténeti múltat tekintve, most már a művészi értékek határozottabb elkülönítése időszerű; a jelenre vonatkozóan pedig, az avantgarde előzményeknek és mai, szocialista szellemiségű irodalmunk újító törekvéseinek párhuzamait, különbségeit sokkal merészebben megközelítő tanulmányokat kell sürgetnünk.

Böloni Vilmos: Genezis

Munch expresszionizmusa

Edvard Munch, az 1863-ban született norvég festőművész munkássága igen lényeges fejezete az európai művészet történetének: vele indult a modern festészetben oly jelentős szerepet játszott (és bizonyos fokig még ma is játszó) expresszionizmus. A múlt század végén és a századfordulón egyébként is igen erős az északi hatás az egész európai szellemi életben, ezzel kapcsolatban elég itt talán Ibsen és Strindberg korszakos drámaírói tevékenységére, valamint Kierkegaard nagyhatású egzisztencialista filozófiájára utalnunk. Végso soron Munch is ennek az északiságnak volt egyik jelentős képviselője.

Művészetének középpontjában az ember áll, és pedig az önmaga lelki életét, érzelmeit, hangulatvilágát minél teljesebben megismerni, földeríteni akaró modern ember. Évekkel Freud föllépése előtt, s amennyire megítélni lehet: valószínűleg egészen elsőként nyúlt a képzőművészetben a lelki problémákhoz, a tudatalatti világához, az elrejtetten ható, ismeretlen belső erőkhöz és szenvedélyekhez. „Ne intérieuróket, olvasgató alakokat és kötögető nénikéket festegessünk többé! Élőek legyenek a személyek, lélegző, szenvedő és szerető emberek“ — írta 1889-ben naplójába. Saját művészi fejlődésének az útját és irányát szabta meg ezekkel a sorokkal — s egyúttal sokkal többet is: egy gyökeresen új művészi látásmód és törekvés programját. S huszonhat éves fejjel azon nyomban hozzá is fog a program megvalósításához. A külső valóság, a felszín mögé akar hatolni, mélyebb igazságokat akar megismerni az érzékszerveinkkel közvetlenül érzékelhetőeknél.

„Mióta nyert polgárjogot a csúnyaság, a bűz, az undort keltő a művészet birodalmában?“ — kérdezte az egyik Munch-kiállítás megtekintése után egy fölháborodott olvasó az egyik újságnak beküldött levelében. „Hamarosan odáig jutunk már, hogy minden szennyes alak szabadon teregetheti ki büzlő lelki életét a Művészet Csarnokaiban. S mennél leplezetlenebbül teszi ezt, s mennél undokabban büzlik, annál igazabbnak vélik, s annál nagyobb joggal tart ő maga is igényt — nem a szánalmunkra, a csodálatunkra!“ Hasonló levelek százaí íródtak akkoriban, hogy elitélő szavak szikláival kövezzék meg az új igazságok megismerésére és hirdetésére indult fiatalembert. Am a nagyérdemű közönség és a szűk látókörű kritikuskok együttes fölháborodása és támadása sem tudta Munchot szándékától eltéríteni.

Művészeti pályakezdésének első nehéz éveit Krisztiániában, a húszas évek közepétől Oslónak visszakeresztelt norvég fővárosban küzdötte végig. A XIX. század második fele legjelentősebb norvég festőjének, a naturalista Christian Krohgnak lett a tanítványa, s első munkái stílus és tartalom dolgában egyaránt nagyon közel állottak a Krohgéihoz. Ezekben az években nem is annyira alkotásaival, mint inkább életmódjával döbentette meg a szolid fővárosi polgárságot. Az úgynevezett Krisztiánia-bohékok művészekből, költőkből, fiatal akadémikusokból álló csoportjához tartozott ő is, azokhoz, akik — összhangban az európai értelmiségi radikalizmus Északig fölfutó szellemi hullámverésével — reformok sorával akarták megújítani a társadalmi életet, azon belül is elsősorban az erkölcsöt és a művészetet. A nyárspolgári környezet és életfelfogás elleni harcukban a mindent könyörtelen élességgel leleplező naturalizmus volt a bohémok legfontosabb művészi fegyvere, de szívesen nyúltak olykor a botránykeltés eszközához is. Rendszeretlen és szokatlan életmódjával a fiatal Munch is szakadatlan összeütközésben állott a polgári-kispolgári normákkal.

Ehhez járult aztán, hogy a nyolcvanas évek közepétől úgyszólván minden esztendőben megfestette a maga botrányt vagy legalábbis szenzációt keltő alkotását. Közülük első helyen kell megemlítenünk a *Másnapot*. Munch már magában a téma megválasztásában is hallatlanul merész volt, az akkori normákat és erkölcsi fölfogást figyelembe véve: a kép ugyanis szétdőlt ágyon fekvő, mélyen alvó szép fiatal nőt ábrázol; üres üvegek az asztalon, s két borospohár jelzi azt, ami az előző estén történhetett. Munch fejlődésében azonban művészi szempontból is jelentős mérföldkő a *Másnap*, mivel a kép egész sereg olyan ismertetőjeggyel rendelkezik, melyek félreismarhetetlenül „munchivá“ teszik azt, sejtetve a további kibontakozás irányát, elsősorban a motívum erőteljes leegyszerűsítése terén. Csak az igazán lényeges kerül rá a képre a szoba tárgyai közül, mintegy külön-

leges jelentés hordozójául, a kép cselekményének aktív részeseként vagy egy megelőző esemény közlőjeként és tanújaként. A szimbolizmushoz Munchot saját belső lelki alkata vezette el — párizsi tartózkodásai csak a már eleve meglevőnek erőteljesebb és gyorsabb kibontakozásában segítettek. — Egyébként a nő, mint vétkező és vétkezésre csábító, igen fontos alkateleme Munch életfölfogásának, s ehhez is a *Másnap* szolgáltatja az első bizonyítékot, a vele körülbelül egy időben festett *Pubertással* együtt.

Az út önmagához, önmaga lényegéhez nála is Párizson át vezetett, mint annyi sok nagy művész esetében. Cézanne, Pissarro, Gauguin és Toulouse-Lautrec nevét szokták említeni a pointilista Seurat-é mellett, mint akik kétségtelenül hatást gyakoroltak rá, ha átmeneti időre is. Oslo fútcajáról, a *Karl Johann*ról festett vászra a legtöbbet emlegetett példája e korszakának. A delelőpontját éppen elért vagy legalábbis még alig-alig túlhaladt francia impresszionizmus úgyszólván minden kellékét és technikai eredményét megtalálhatjuk e képen, mely egyébként szingazdag foltjaival, a hideg és meleg tónusok mesteri vegyítésével s aprólékos fölrakásával valahol a középúton helyezkedik el a tiszta impresszionizmus és annak továbbvitele, a pointilizmus között. De már Párizsban is új áramlatok kezdtek munkálkodni a felszín alatt. Egyre többen érezték meg a fény- és színbenyomások pusztá rögzítésére korlátozó impresszionizmus elégtelenségét, bármilyen mesteri és színpompás lett légyen is ez az impresszionizmus önmagában! Vincent van Goghnál a nyolcvanas évek végén a belső érzelmek és hangulatok ritmusa a festő ecsetjét a természet átfarmálásához, elrajzolásához, átteremtéséhez vezette. Gauguin a nagy, tiszta színeket helyezte a fősúlyt, s ezek a domináló élénk színek váltak mondanivalója hordozóivá. Toulouse-Lautrecnél pedig az alakok rajza, vonala kapta meg ugyanezt a szerepet. Mindegyikükre egyként jellemző azonban, hogy nem álltak meg a látási, az érzékszervi benyomások pusztá visszaadásánál. Egyre inkább előtérbe került a gondolati tartalom, a mondanivaló is.

A Mallarmé szalonjába bekerült fiatal norvég festő fogékonyan reagált ezekre az új művészeti irányokat és kifejezésmódokat kereső kísérletekre. Az említett festők mellett azonban a közvetlen irodalmi-filozófiai hatások is nagy szerepet kaptak énjének és sajátos világlátásának kialakulásában. Legerősebben honfitársa, Henrik Ibsen költészete ragadta meg, mert nála — irodalmi síkon — éppen azt a problémafölvétést látta viszont, mint ami őt is foglalkoztatta. Az ibseni költészet a megalkuvás nélküli leleplezés költészete: az ember legbensőbb lényének könyörtelen föltársa — erőteljes, nyelvi és költészettechnikailag keményvetretű, időtálló és korszerű formákban. Ibsen, valamint a Munch fejlődésében hasonlóképpen igen fontos szerepet játszó Nietzsche, Kierkegaard, Strindberg és Dosztojevskij hatására fordult el a fiatal festő tudatosan és véglegesen az impresszionizmus pusztán visszaadó, érzéki benyomásokon alapuló alkotói módszerétől. Mélyebbre akart behatolni, az érzékszervekkel nem vagy alig-alig érzékelhető világba, a tudatalattiba. A gondolatoknak, az érzéseknek, az álmoknak, a halálfélelemnek és az Érosznak akart kifejezést adni képein. Vagyis az érzékszerveken túli dolgokról és hatalmokról közölni — érzékszerveken keresztül ható művészi eszközök fölhasználásával! Edvard Munch nem csupán új utak és lehetőségek pusztá keresője és fölfedezője, hanem egyúttal korszakos távlatok megnyitója is az európai művészetben azzáltal, hogy az emberi lelket, az egyedi ember lelki életét, szenvedéseit, szenvedélyeit, álmait és vízióit helyezte munkásságának középpontjába. Művészete ezzel vezetett új gazdagodáshoz és kitáguláshoz az emberi önmegismerés történetében. Újdonsága és konvenciótlansága a kortársak szemében minden bizonnyal még nagyobbak és forradalmibbnak tűnhetett, mint a mi absztrakt kísérleteken edzett nemzedékünkében. Az a tény viszont, hogy Munch neve európai méretekben lett jelképe és szinonimája az időszerűtlené vált tradíciók ellen lázadó művészetnek, egyúttal újszerűségének tényleges méreteiről is hírt ad nekünk.

1892. november 5-én kiállítás nyílt műveiből a Verein Berliner Künstler termeiben. Alkotásai azonban akkora föltűnést, sőt botrányt keltenek, hogy az egyesület túlnyomó részben idősebb, konzervatívabb művészekből álló vezetősége november 12-én elrendelte a kiállítás bezárását. A szövetségben és a sajtó hasábjain ezt követően lezajlott indulatos viták végül is az „öregek” és a „fiatalok” szakításához vezettek — és ugyanakkor ahhoz, hogy az addig aránylag ismeretlen norvég festő egy csapásra európai hírvé lett, barátok és követők állottak mögéje, képeire pedig jól fizető vevőket talált.

Az egyik oldalról szüntelenül folyó heves támadás s a másik oldalról jövő baráti biztatás és elismerés igen kedvező légkört teremtett Munch számára az alkotáshoz. A kilencvenes években és a századfordulón festi meg több korszakalkotó művét. Közülük talán a *Sikoly* (1893) a legmegrázóbb: a tériszonymnak és

életiszonynak, a megmagyarázhatatlan, hallucinációs belső rémületnek ez az egyedülálló képi ábrázolása. A háttér egy alvadtvér színű naplemente, mely vörös, ellenséges hullámvonalaival kanyarogja körül az előtérben álló, kezét fülére-fejére szorító, sikoltó s a félelemtől eltorzultan már-már nem is emberi lénynek tetsző fiatal alakot. „Ich fühlte das grosse Geschrei durch die Natur“ — jegyezte Munch a litografált változat alá, néhány évvel később. Külön figyelmet érdemel a képen a perspektíva merőben s minden részletében újszerű, zseniális fölhasználása: szédítő iramban szalad a híd karfáinak vonala a háttér felé, s a felhők, az esti ég és a táj kigyózó, izgatott, nyugtalan vonalaival együtt mintegy ténylegesen is odadobja, odaveti elénk a képből az eltorzultan, egész testi valóságában sikoltó lényt. Történelmi pillanatot jelez ez a festmény: az expresszionizmus megszületését.

Ez a különleges vonalvezetés, a képi távlatlehetőségeknek ez az újfajta, mérész használata annak a célnak az érdekében, hogy a festményt eddig nem sejtett mértékben tegye egy-egy gondolat, érzés, lelki reakció minél tökéletesebb és maradéktalanabb kifejezőjévé, jellemző maradt Munch egész későbbi alkotóperiódusára. Az 1898-ban festett *Haláloságnál* különösképpen kitűnik a kompozíció már-már kubista szigorúságával: a háromszögek rendszerébe tagolt-szorított-erőszakolt alakok csoportjai a halál könyörtelenségének félelmetes kifejezőivé válnak.

Az expresszionista vonalvezetést és térkiaknázást mesterien és fölényesen szabadon társította egybe Munch az önmagában már egyre merevebbé és mesterkétebbé váló francia szimbolizmus erőnyeivel is. A táj, annak egyes elemei vagy az intériurök egy-egy bútordarabja, tárgya hirtelenül új, különleges jelentőséget nyernek képein, mert az emberről, az ábrázolt személyről, annak a külvilághoz és az élethez való viszonyáról mondanak valami szokatlant és váratlant — a szokványtalan társítás következtében. Munch például igen gyakran helyezi alakjait a tengerpart mellé, melynek kigyózó, ritmikus hajlásokkal elfutó vonala a vágyakozásnak, az elvágódásnak a szimbóluma nála. A *Melankólia* magába roskadt, fejét tenyerébe hajtó fiatal férjfija hátát fordítja ennek a nyitott fjordi tájnak — a reménytelen elveszettség és kétségbeesés érzésének órájában. A hold különleges oszlopos, fallikus tükröződését a vízben, mely oly sok képének visszatérő motívuma, a Munch-kutatás egyöntetűen a szerelmi vágyakozás szimbólumának vallja. Az üres, elhagyott tengerpart a maga szüntelen s örök hullámvérésével a magányosságnak is kifejezője, mint ahogy a nyitott ablak, melyen özönöl, dől be a fény, a reményt jelképezi, a külvilággal, az étellel főnálló biztos kapcsolatot — az 1942-ben festett *Önarckép az ablaknál* szigorú téli tájra néző zárt táblái pedig az öregedő művész fáradtságáról, lemondásáról, halálvárásáról vallanak.

Az emberi lélek sötét, rejtett zugaiba letekintő munchi művészet középpontjában az élet és a halál örök és titokzatos misztériumai állanak, a szerelem, a gyűlölet, a féltékenység, az örület, a félelem, az ekstázis. Festészete a legmagasabb rendű költészet is: egy-egy képe magas hőfokú lírai vers, tömör és meg-rázó ballada vagy végsőkig sűrített cselekményű dráma. S minden szubjektivitása ellenére annyira általános érvényűnek tetszik, mintha csak az egész emberiség szenvedéstörténetének készült volna.

Két, folytonosan ismétlődő, variálódó főmotívuma a halál és az érosz. Halál-élménye gyermekkori örökség: ötévesként édesanyja halálos ágyánál állott, tizen-nég éves fejjel legidősebb nővérét temette — mind a kettőt a tüdővész sorvasztotta korai halálba. A beteges, gyenge fizikumú fiú lelkébe életreszólóan vé-sődött bele a halálfélelem. S mint ahogy általános síkon az emberiség a fajfenn-tartás ösztönével védekezik a faj megsemmisülése ellen, úgy menekült ő is a maga egyedi élete védelmében a halálrettegéssből a szerelmi élethe. Arra a mélységes pesszimizmusra, amellyel a nő és férfi viszonyát ábrázolta, csak ezek az eredők adhatnak megközelítően érvényes magyarázatot.

Az a komolyság és őszinteség, amellyel festészetében a nőhöz mint emberi jelenséghez nyúlt, nem tudta megszabadítani tudatalatti, ösztönös nőfélelmétől. A nő megfajthetetlen, örök titok maradt számára, különös lény, mely egyidejűleg vonzotta, s ébresztett ellene gyűlöletet és megvetést benne. Nyugvópontra sose jutó szemlélete a legszélsőségesebb ellentmondásokhoz vezette nőábrázolásában: *Féltékenység* (1891), *Vámpír* (1893), *Az élet tánca* (1889); s ambivalens magatar-tását tükrözi az is, hogy sose nősült meg. Mégis kérdéses, hogy a szerelem és a fogamzás misztériumának, a szerető nőnek van-e még az európai művészetben Munch *Madonnájához* mérhető merész s ugyanakkor mégis mondhatatlanul finom tolmácsolása. Az 1894-ben festett kép a maga különös vonalritmusával, a gyengén hátrahajló szép fej fájdalmat és gyönyört egyidejűleg tükröző rajzával egyike Munch legszeniálisabb kompozícióinak.

Félreismerhetetlenül egyéni és eredeti alkotásainak a fogadtatása, mint már említettem, rendkívülien vegyes volt — minden új utakon járó művész közös sorsa ez. Munch maga igen nagy jelentőséget tulajdonított a kilencvenes évek elejétől festett műveinek, olyan nagyot, hogy ismertté (s minél szélesebb körben ismertté) tételük érdekében 1894-től kezdve teljes erővel vetette rá magát a grafikára, annak úgyszólván minden válfajára. Hogy festményeinek mondanivalóját rendkívül fontos üzenetnek szánta az emberiség számára, azt abból is láthatjuk, hogy úgyszólván mindegyik vásznát, mindegyik témáját és motívumát megismételte (sőt újból és újból megismételte) rézkarcként, fametszetként, könyomatként. A grafika legkülönbözőbb alfajainak és azok egymástól is olyannyira különböző technikájának próbálgatása közben az olajképek eredeti motívumai még tovább egyszerűsödtek, még tömörebbekké váltak, kifejezési erejükben mintegy megsokszorozódtak, s újszerű, megrázó képi hatásokat értek el. A kísérletezések technikai eredményei visszahatnak majd ecsetkezelésére is, s ezen a területen is továbblépést, továbbfejlesztést eredményeznek. Grafikája azonban egyébként is, önmagában véve is igen jelentős helyet foglal el művészetében. Közismerten szépek a kitűnő párizsi nyomdász, Clot műhelyében és együttműködésével 1896—1897-ben készített színes nyomásai, elsősorban a *Beteg gyermek*. Legforradalmibb azonban fametszetei, melyeknél a fa anyaga és metszési technikája egészen különleges erővel engedte kiteljesedni jellegzetes expresszionista vonalritmusát és képstílusát. Közülük is különösképpen kiemelkedik az 1902-es *Csők*: anyag, forma és motívum szinte végső tökéletességig vitt egysége. Litográfiáival, karcaival és metszeteivel a grafika nagy megújítóinak sorába tartozik Munch is, Dürer, Rembrandt és Goya korszakos művészetének méltó modern folytatójaként.

A vízióival, alkotásaival való intenzív, túlfeszített testi-lelki eggyé-lényegülés végül is szétroncsolta gyenge, túlérzékeny idegeit. Évtizedes nyugtalan, gyökértelen, otthontalan Európa-csavargása is bizonyára nagymértékben járult hozzá 1908-as idegösszeroppanásához. Mélyen átél, szubjektív műveinek tömegét nézve nem is annyira az lep meg bennünket, hogy ez a lelki-idegi válság bekövetkezett, hanem sokkal inkább Munch gyors és teljes gyógyulása. Már 1909-ben elhagyhatta a dán Jacobsen doktor klinikáját. S ha azt az emberi és művészi megújulást nézzük, amelyen Munch a klinikán keresztülment, paradox módon még azt is mondhatjuk, hogy összeroppanása szerencsés volt, talán a legszerencsésebb, ami vele akkor történhetett... Fölöttébb kétséges és valószínűtlen ugyanis, hogy az 1908 előtti egzaltált, túlfeszített, végtelenségig fölfokozott élet- és alkotásmódot huzamosabb időn át folytathatta volna Munch a totális fölhasználódás és kiegésző bekövetkezése nélkül — ahonnan többé aztán aligha lett volna visszatérés a normális élethez és egészséghez. Munch azonban életerőben fölfrissülve, lelki egyensúlyát visszanyerve kezdett hozzá új életszakaszához. Hátralévő harmincöt éve, ha mozgalmasság és szenzáció dolgában nem is hasonlítható össze a megelőző időszakkal, s ha európai összefüggésben nézve nem is tűnik ugyanolyan mértékben korszakalkotó jelentőségűnek, elmélyült, érett művészi értékekben nem volt kevésbé gazdag amannál.

A táj mostantól egészen új szerepet és rangsorolást kapott nála: többé nem a lelki kríziseket és izgalmakat átélő emberek körüli szimbolikus keret. Korábbi, túlnyomó részben komor, szubjektív témáitól-motívumaitól is nagymértékben elfordult. A külső valósághoz tért helyette vissza, a tájhoz *mint* tájhoz, színmotívumhoz, ahogyan az évszakok változásában, váltakozó megvilágításban új meg új kolorikus lehetőségeivel megnyilatkozik. Előző éveinek sokszor „irodalmi ízű” stílusát is szabadabb ecsetkezelés, nagyobb, egységesebb színpoltok használata váltotta föl. Új képei valamifajta klasszicitást kaptak, nem utolsósorban nyugodtabb architektónikus struktúrájuk miatt. Mintegy a „klímájuk” lett egészen más.

Új koloratúrája két fontos összetevőre épült: egyrészt az impresszionizmus világos, színgazdag palettájára, másrészt az önmaga által teremtett expresszionista vonalvezetés rendkívüli kifejezőerejére, a motívumok példátlan leegyszerűsítésére, mint ezt a *Vágtató ló* (1912), *Téli táj Kragerörről* (1912), *Favágó* (1913) és *Fürdő férfiak* (1915) című vásznain különösen jól láthatjuk, hogy csak a néhány legjellemzőbbet említsem friss életkedvvel alkotott sok képe közül. Ezek is, de még nyomatékosabban az 1915-ben festett *Munkások hazafelé*, a szociális problémák iránti fokozódó érdeklődéséről tanúskodnak. Az utóbbi egy élesen megfigyelt s eruptív expresszionista erővel rögzített utcai jelenet: munkások szárazainak önzölése ki egy gyaratvarról s hazafelé, a munkaidő leteltével. A kép mélyéből, valahonnan a kapu torkából jönnek tömött sorokban szembe velünk, lassú, nehéz hullámzással s ellenállhatatlan sodrással.

Új korszakának főműve kétségtelenül az oslói egyetem aulájának dekorációja, ez a három fő falat borító monumentális szimbolikus képsorozat. Korábbi

individualizmusa itt tágult a legtisztább univerzalizmussá. Az egyedi, magányos ember túlnyomórészt lelki jellegű problémái helyett a mindenség örök, nagy erőiről szól itt Munch: elsősorban is a minden élet, erő és egészség ősforrásáról, a tengerből az új hajnal kezdetén tisztán, ragyogva fölszálló napról, melyet az aula bejáratával szembeni hajózáró fő falára festett. A terem jobboldali hosszanti falát borító *Történelem* tengerparti kopár tájat ábrázol. A sziklás földből szikár, hatalmas tölgy magaslik ki, gyökerei mintha egyenesen a kövekből magukból szivárnak nedveiket. Öreg ember ül alatta, s fiatal kis legénykének mesél. Amit látunk, az Norvégia, a maga meztelenségében, köveivel és tengerével. S miként a kép tölgyfája, akként csikarja ki a norvég nép is a fönntmaradásához, a növekedéséhez szükségeset ebből a mérhetetlen kő- és víztömegből, dacolva a mostoha időjárással és körülményekkel. Ebből a földből táplálkoznak a gyökereid, meséli az aggastyán a kislfiúnak. Mint a tölgynek, itt kell neked is nagyra nőned, meg-erősödnöd. Hasonlóan szuggesztív erőt és lenyűgöző dinamizmust találunk a baloldali hosszanti falat díszítő *Alma Mater* esetében is.

Életének utolsó évtizedeit növekvő magányban és elszigeteltségben élte le tágas villájában az Oslo melletti Ekelyben. Koloratúrájának még egyszeri megújításához is maradt azonban ereje: a húszas évektől a mélykék és zöldes tónusok váltak uralkodóvá képein. Késői alkotásai közül lélektani szempontból különösképpen a szinte évente újból és újból megfestett önarcképei érdekesek számunkra. Magányról, keseredettségről meg dacos önismeretről tanúskodnak, de a csöndes öregedés és elfogyás rezignációjáról is. Napjait, egész életét a festészet töltötte ki. A társtalanságot és elszigeteltséget is részben nyilván azért választotta, hogy teljesen és zavartalanul művészetének élhessen, a külvilággal való úgyszólván minden fizikai kapcsolat nélkül. 1944. január 23-án halt meg. Pár nappal előbb egy norvég földalatti csoport nagyobb német lőszerszállítmányt robbantott föl az oslói kikötőben. A szörnyű robbanás-sorozatoktól megijedve Munch is, mint annyian mások, a pincébe húzódott, meglehetősen hiányos öltözetben. Az erős megfázással nem bírta aztán az öregedő szív a küzdelmet.

Dinamikus és eredeti művészete úgyszólván általános ellenérzést keltett kortársainak legtöbbjében, elsősorban a századforduló tájékán. Nem szerették igazságait és leleplezéseit az életről és az emberi lélekről. Az egymás nyomába lépő új nemzedékek azonban, Norvégiában éppúgy, mint odakünn a nagyvilágban, egyre nagyobb megbecsüléssel tekintenek föl látomásokkal és titkokkal teli művészetére. Aki Munch személyének és művészetének megértésére, átélésére indul el, az hamarosan arra eszmél, hogy önmaga rejtett énjét is jobban megismerte.

TEOFIL RĂCHÎTEANU

FEKETE HATTYŰ

Szerelmem fekete hattyú
Dala csend
Sötét Tavak vizén
Ringatja magát

Gyújtott gyertyák —
Tavirózsák
Alatt halad el
Mint szelíd szomorúság

Lenn
Dallamosan torony ezüstözik

Bezárva engem
Hullámnál borul rám fénye

SOLTÉSZ JÓZSEF fordítása

Orvostudomány és jelenkor

Kerekasztal-beszélgetésünk, amelyet a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógy-szerészeti Intézetben folytattunk, s amelynek hozzászólásait a szerkesztőség utólag írásban is megkapta, az orvostudomány jelenlegi fejlődési szakaszát akarja általános vonásaiban jellemezni. Gyakorlati diagnosztikai és kezelési eljárásokról, új kutatási eredményekről stb. kevés szó esik az alábbiakban; ezekről az érdeklődő közönség kielégítő mértékben értesül a napi- és hetilapok közleményeiből, az igényesebb olvasó a szakasjtóból is. Beszélgetésünk célja az volt, hogy — az egyes részletkérdéseken túl — tudománytörténeti távlatú képet adjon azokról a főbb problémákról, amelyek a mai orvostudomány szerepét, helyzetét és feladatait, valamint továbbfejlődését meghatározzák.

Hasonló céllal szeretnénk az elkövetkező hónapokban beszélgetést folytatni más tudományágak képviselőivel is, s ezekre a szándékunk szerint korszerű műveltséget és világgépet alakító közleményeinkre felhívjuk olvasóink, különösen a fiatalok figyelmét.

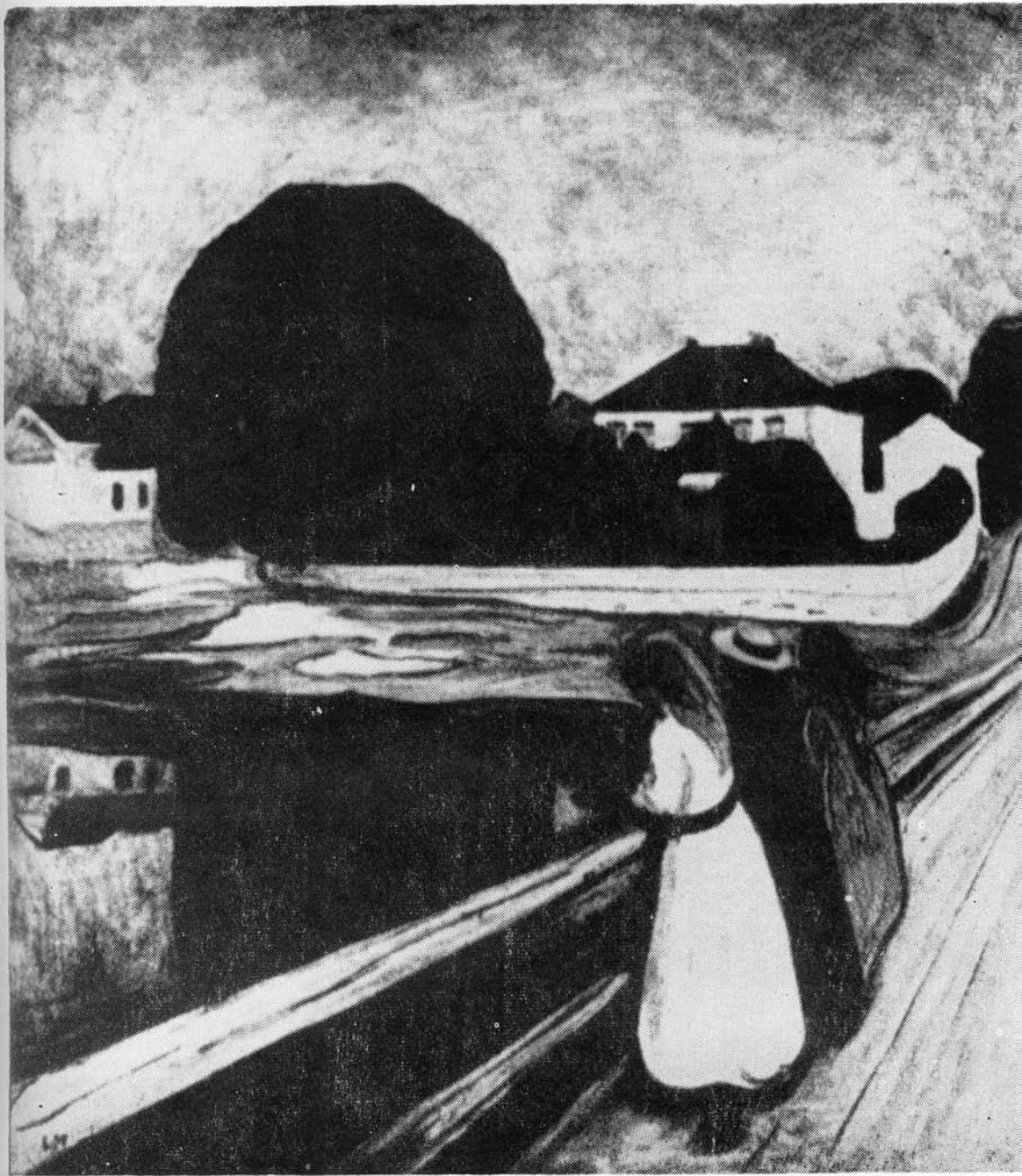
Orvostudományi kerekasztal-beszélgetésünk résztvevői: Dr. Ander Zoltán a törvényszéki orvostan professzora, Bedő Sándor biológus, Dr. Csíky Kálmán elmeorvos, Dr. Dóczy Pál belgyógyász professzor, Dr. Orbán János egészségügyi szervezési szakorvos, Dr. Spielmann József orvostörténet-szűz professzor, Dr. Steinmetz József közegészségügyi egyetemi előadótanár, Veress Zoltán szerkesztő.

Szerkesztő: Az orvostudomány abban a szerencsés helyzetben van, hogy — ellen-tétben sok más tudományággal — jól ismeri saját fejlődéstörténetét, melyet az erre szakosodott kutatók behatóan tanulmányoznak. Ebből talán az következik, hogy a kialakult történeti szemlélet birtokában az orvostörténet pontosan meghatározhatja az orvostudomány jelen fejlődési szakaszának jellegzetességeit; és ez az, amire most szeretném felkérni Spielmann József professzort.

Spielmann József: Nem érzem magam illetékesnek a mondott jellegzetességek meghatározására, mert az ismeretek fejlődésének mai gyors üteme mellett még a rövid távú prognózisok is gyakran hamisnak bizonyulnak. Ezért úgy módosítanám a kérdést, hogy melyek a tudománytörténet szubjektív megítélése szerint a ma orvostudományának előremutató, illetve visszahúzó tendenciái — humanizmus és orvostudomány szoros kapcsolatát szem előtt tartva.

Az első alternatíva ez: *differenciálódás vagy integrálódás?* Az orvostudomány rohamos fejlődésének az utóbbi másfél században a szakosodás, az analitikus szellem volt az előfeltétele. Századunk 30-as éveitől azonban egyre több elmarasztaló ítélet hangzott el a túlszakosodás ellen. Kialakult a beszűkült optikájú *orvos-technikus* típusa, aki szem elől téveszti, hogy az általa kezelt testrészt egy egészséges egész alkotó ember része. Ezért a túlzott szakosodás, divatos fogalommal élve, bizonyos „feed back” mechanizmus révén létrehozta az orvostudomány egységét új alapon megvalósítani kívánó *integratív törekvéseket*. A kibernetika, a rendszerelmélet és más integratív tudományok példát mutatnak az orvostudomány-nak elvesztett egysége újjáteremtésére. Az új fogantatású orvosi szemlélet számol az ismeretek szükségszerű és megállíthatatlan szakosodásával, de szembe fordul az atomizált szakismerettel. Fő törekvése, hogy az alkalmazott orvostudomány gyakorlója ne csupán technikus legyen, hanem *orvos* is maradjon.

A fentiekkel függ össze a második kérdés: várható-e a közeli jövőben az orvostudomány *elméletének, alaptudományának kialakulása?* A múlt század kísérletes orvostudománya élet- és kórélettani megállapításait a fizikai-kémiai törvényekre alapozta, napjainkban a biológia vált az orvostudomány elméleti alapjává. Az utóbbi évtizedekben viszont hatalmas ismeretanyag halmozódott fel az emberi életműködésekre vonatkozóan a humán genetikában, biokémiában, neurofiziológiában, biofizikában stb. Ezért nem tekinthető utópistának a törekvés, mely azzal számol, hogy a felsorolt ismeretek integrálásából nemsokára egy új, az orvostudomány elméleti alapját képező tudomány alakul ki. Az önálló státust nyerő új alaptudomány, több száz éves késéssel, elméleti alapjává válhat az eddig a biológia alkalmazott ismeretanyagának tekintett orvostudomány.

EDVARD MUNCH: 1. A HIDON
2. A SIKOLY

Harmadik kérdéscsoportunkat így foglalhatnók össze: hogyan érvényesül a *szociológiai nézőpont* az orvostudományban? H. Sigerist amerikai tudós már mintegy negyven évvel ezelőtt arra figyelmeztetett, hogy az orvostudomány lényegében határtudomány; módszerei természettudományosak, célkitűzései viszont társadalmiak (megóvni az egyén és a közösség egészségét, visszaadni a társadalomnak a gyógyult embert). A tudományos-műszaki forradalom, a szennyezett környezet, a megbomlott ökológiai egyensúly, a fokozott társadalmi mobilitás korában a betegségek társadalmi dimenziója jelentősen kiszélesedett. Az emberi kórtan egyre inkább számol a *társadalmi tényezők közvetlen hatása* létrehozta megbetegedésekkel. Szakközlemények „civilizációs betegségeket” emlegetnek: szív- és érmegetegedéseket, ideg- és elmebántalmakat, forgalmi baleseteket. Vannak *közvetett társadalmi hatások* is: a klasszikus megbetegedések a kedvezőtlen társadalmi tényezők talaján bontakoznak ki. A harmadik világ egyes országaiban nagy százalékban előforduló hiánybetegségek a tbc-nek és még sok más fertőző betegségnek a szálláscsinálói.

Fenyegeti-e a ma orvostudományát az *elembertelenedés veszélye*? — ez a negyedik kérdés. G. R. Taylor a humángenetika távlatait vizsgálva, pár évvel ezelőtt arra a következtetésre jutott *A biológiai pokolgép* című könyvében, hogy az emberiség jövőjét veszélyeztető „pokolgép” közelebről robbanhat. Szerencsére ez a Kasszandra-jóslat eddig hamisnak bizonyult, s remélhető, hogy a társadalom józan erői a jövőben is képesek lesznek ellenőrzésüknek alávetni a biológia potenciális romboló erőit. De az elembertelenedés veszélyére mindennapi példát is említhetnek, az ún. „cédulás orvostudomány” jelenségét. A gyógyulást kereső embert orvosa szakorvoshoz, az pedig különböző laboratóriumokba küldi. Amikor első orvosához visszatér, kezében számos cédulát, részeredményt lobogtat. A technika szolgáltatta laboratóriumi adatok értékének bővületében élő orvos úgy véli, ezt követően egyetlen kötelessége a cédulák eredményeit összeadni, s kész a kórisme. A betegség viszont több, mint a cédulák „összege”. A laboratóriumi lelet csupán a klinikai vizsgálatnak alárendelt láncszem, s nem önmagában perdöntő adat. E példából kiténik, hogy az orvosi technika olykor előretör, maga mögött hagyva az elméletet. A mentál-higiéne esetében fordított a helyzet. Elméletileg tisztázott, hogy az emberi lélek egészségének — tudati, érzelmi, akaratlagos cselekedetei integritásának — védelme nélkül „a felgyorsult idő” közepette a test *egészsége*, sőt az emberiség jövője sem biztosított. Az idegrendszerünk épségét jelentősen próbára tevő behatásokat ma ún. pszicho-farmakológiai gyógyszerekkel igyekszünk védeni. De ez csupán tüneti kezelés. A gyors társadalmi változásokhoz alkalmazkodott idegrendszeri és lelki egyensúlyunkat csupán komplex társadalmi és biológiai intézkedésekkel érhetjük el, amelyekre vonatkozóan elhangzottak már ésszerű elképzelések, de az orvostudomány és a társadalom még adósunk a gyakorlati megoldásokkal.

Szerkesztő: *Javasolom, hogy a Spielmann professzor említette kérdéscsoportokat fogadjuk el a további beszélgetés alapjául mint az orvostudomány jelenlegi fejlődési szakaszát jellemző jelenségeket — fenntartva azt a lehetőséget, hogy más hasonló „vezérelenségek” is vannak, amelyek esetleg majd szóba kerülnek. Nézzük meg tehát közelebről az első kérdéscsoportot, a differenciálódás vagy integrálódás alternatíváját.*

Orbán János: Azt hiszem, a „hiperspecializálódás” problémáját ki lehet szélesíteni, szerintem ugyanis a kérdés az egzakt módszerek, a fizikai és kémiai módszerek kizárólagos érvényességének elismerése óta vált időszerűvé. Abból a nyilvánvaló tényből kiindulva, hogy a fizika és kémia módszerei az élő természet megismerésének körét hallatlanul kitérítették, és megnövelték a hatáskörüket a hatáskörük bővítését a növény- és állatvilág fejlődésébe, egyesek azt a helytelen következtetést vonták le, hogy ezek a módszerek elegendők a természet teljes megismeréséhez. Ez a felfogás félelmetesen hasonlít a XVII. század jatrofizikusai és jatrokémikusai felfogásához. Az élő szervezet azonban *nagyon bonyolult rendszer*, amelyhez ilyen szempontból semmi eddig ismert és a tudomány által vizsgált rendszer nem hasonlítható. Benne mind vegyi reakciók, mind kvantumfolyamatok zajlanak, de ezenkívül olyan sajátos, pontosan le nem mérhető tulajdonságai is vannak, amelyek megkülönböztetik minden más rendszertől.

Az emberi élet biológiai folyamata *szociális és kulturális hatások szövevényében*, azokkal kölcsönhatásban zajlik. A betegség igen sok hatás és tényező összjátékának eredménye. Az orvostudományban általában „szervi” és „funkcionális” betegségekről szoktunk beszélni. Ez utóbbiak etiológiájában feltétlenül a

társadalmi, kulturális, szociális tényezők játsszák a főszerepet. De a szervi betegségek egy részénél is olyan változatos képet mutat a betegek személyiség szerkezete, hogy lehetetlen észre nem venni a pszichés és ezzel egyidejűleg a társadalmi tényezők szerepét. A biológiai természetű elváltozások vizsgálatát a modern orvostudomány sok esetben a molekulák szintjéig követi. Indokolt kíváncsággal, hogy a szociális természetűek vizsgálata is *részletekbe menő legyen*. Ez az orvosi szociológia feladata. A biológiai és szociális tényezők *egységes szemlélete* azonban elengedhetetlen.

Erről a kérdésről még csak annyit: szerencsére a betegek nagy többségét ellátó általános orvos „integralista“. Ugyanis míg egyes specialisták tudása nem terjed túl egy egyszerű laboratóriumi vizsgálaton, neki mindenhez — a beteghez, az egész emberhez — értenie kell.

Szerkesztő: *Ha a differenciálódás vagy integrálódás alternatívájából az utóbbi tendencia érvényesülését tartjuk kívánatosnak, akkor a kérdés két előbbi megvilágítása biztató távlatokat ígér. Összefügg-e ezzel a medicina alaptudományának kialakulása? E tekintetben is biztatóak-e a távlatok? — szeretném megkérdezni Bedő Sándor biológustól; azért épp tőle, mert ha az orvostudomány önállósul, akkor az általános élettudomány „testéről“ szakad le.*

Bedő Sándor: Az orvostudomány fejlődésében döntő jelentőségű a különböző betegségek oki tényezőjének felismerése és ennek elméleti magyarázata. Míg az ezzel kapcsolatban ismeretek módszeresen nyert, ellenőrzött rendszere ki nem alakult, nem beszélhetünk tudományról, bár az orvoslás — mint empirikus ismeretekre alapozott tevékenység — ősidők óta ismert emberi, társadalmi szükséglet. Tudományosan megalapozott gyógyászat természetesen nem képzelhető el az egész élővilágra érvényes általános biológiai ismeretek nélkül, hisz a gyógyítás tárgya, az ember is élőlény, biológiai objektum. Ebből következik az a viszony, amely az orvostudomány és a biológia között a tudománytörténet folyamán kezdetől fogva fennállt és fennáll. A sejt, a baktériumok, a vírusok felfedezése, Mendel borsónövényeken, Morgan harmatlegyeken (muslicákon) megfigyelt öröklődési törvényei nem közvetlen orvosi céllal végzett kutatások eredményei, de ezek nélkül nem alakulhatott volna ki a sejtpatológia, a fertőző betegségek kóroki ismerete, sem pedig a modern humán genetika.

Az általános ismeretanyag gyarapodásával azonban egyre inkább kidomborodtak a biológia és az orvostudomány érdeklődési körének különbségei, és sürgető szükségletként jelentkezett a *sajátosan orvosi kérdések megválaszolását célzó, emberközpontú kutatómunka* s az ennek megfelelő módszerek kialakítása. Ez a szükséglet az orvostudomány gyógyító tevékenységgel közvetlenül már nem foglalkozó, több irányban szakosított orvoskutatók gárdáját hozta létre. Az orvostudományi kutatómunka jelentős nehézsége, hogy emberen nem, illetve csak szigorú szakmai és etikai szempontok figyelembevételével végezhető kísérletek, s így az orvos számára emberenyagon úgyszólván csak a természet adta (véletlen) esetek megfigyelése és vizsgálata lehető. Így az orvoskutató nem nélkülözheti a kísérleti állatot, a klasszikus biológia módszereit, de hangsúlyoznunk kell, hogy a közvetlenül emberen végzett megfigyelések eredményei nélkül nem fejlődhetek volna mai színvonalra az egyes szakorvosi ismeretek.

Napjaink különböző tudományágakra specializált orvoskutatói (biokémikusok, biofizikusok, élettanászok, genetikusok stb.) lényegileg a gyógyító tevékenységet szolgáló alap kutatásaikkal, ezek számos eredményével már sok esetben tettek nemcsak orvosi, de általános biológiai szempontból is jelentős felfedezéseket, ami jól jellemzi e rokontudományok kölcsönös termékeny kapcsolatát. Természetes viszont, hogy az orvostudományt *egyre inkább az önállóságra törekvés jellemzi*. Hogy a felgyülemlett hatalmas ismeretanyag integrálódása mikor eredményezi az orvostudomány elméleti alapját kialakító új tudomány megjelenését, azt megjósolni igen nehéz. Ennek az új tudománynak a megjelenése kétségtelenül az orvostudomány új fejlődési szakaszát is jelenti majd, de bizonyos, hogy a biológiával való kapcsolata továbbra is stabil és nélkülözhetetlen marad. Mindenesetre már ma is elavult az a felfogás, mely egyszerűen alkalmazott biológiának tekinti az orvostudományt. Egyedülálló emberközpontúsága, továbbá az a tény, hogy az emberi betegségek nagy része, valamint megelőzésük és gyógyításuk minden formája társadalmi meghatározottságú, önmagában is sajátos önállóságot kölcsönöz az orvostudománynak.

Szerkesztő: *Bedő Sándor, igen szép kifejezéssel élve, az orvostudomány „egyedülálló emberközpontúságáról“ szólt. Ha mármost a Spielmann professzor emlí-*

tette kérdéscsoportok negyedikére, az elembertelenedés veszélyére gondolunk, joggal tűnik furcsának, sőt érthetlenné számunkra, hogy ez a veszély éppen egy ilyen emberközpontú tudományt fenyeget. Mi ennek a magyarázata?

Orbán János: Mielőtt a magyarázattal próbálkoznánk, szögezzük le magát a tényt, hogy a jelenkori orvostudományt igenis fenyegeti az elembertelenedés veszélye, mégpedig több irányból. Itt azonban csak két vonatkozásról szeretnék beszélni: a humángenetika és az elgépiesedés veszélyeiről.

Tény, hogy bármely betegséget vizsgáljuk, a genetikai tényezők szerepe mindig kimutatható. Minden életjelenség, kóros folyamat, patológiás állapot öröklött és szerzett effektusok dinamikus és együttes hatásának eredője. Ebből következik, hogy a klinikai diagnózis *nem nélkülözheti a genetikát*, az örökletes betegségek befolyásolásának pedig különösen beláthatatlan perspektívái vannak. A genetika tehát nemcsak az egyén, hanem az emberi társadalom sorsát is nyomon követi: a genetikai hibák felismerésével és gyógyításával megvédi a következő generációt. Elképzelhető azonban különféle *visszaélések* is, például a hadviselésnek egy olyan módja, hogy míg az egyik fél saját népének genetikai karakterét javítja, addig az ellenfél genetikai állományát valamilyen kitenyészített vírussal gyengíti (ma már tudjuk: a vírusokat fel lehet használni arra, hogy új genetikai anyagot vigyenek a sejtbe). De ne fessük az ördögöt a falra, van ezenkívül is probléma elég. A vita tulajdonképpen a *pozitív eugenika* körül zajlik, amely a kiváló fizikai és szellemi tulajdonságokkal rendelkező egyének egymás közti szaporodását, illetve az ilyen tulajdonságokat hordozó gének beültetését szorgalmazza. Az ezzel kapcsolatos számtalan kérdésből csupán egyet ragadnék ki: ameddig egy nemesebb fajta tyúk kitenyészése a cél — nincs hiba. De mikor az emberről van szó, megálljt kell parancsolni. Ki biztosíthat bennünket arról, hogy a gyakorlati „megoldás” nem kerül illetéktelenek kezébe? Lehet-e az emberiség genetikai állományának megjavítását néhány jól képzett technokratára bízni? En — másokkal együtt — úgy látom: a megosztott világ, a társadalom nincs felkészülve arra, hogy egy ilyen helyzettel megbirkózzék.

Bedő Sándor: Elnézést kérek a közbeszólásért, de az a véleményem, hogy ha pillanatnyilag felkészületlenek vagyunk is, az eugenika kérdését nem kerülhetjük meg. A földi élet fejlődéstörténete során az ember az első és egyetlen faj, amely bizonyos határokon belül *saját létét irányítani képes*, s mint ilyen, vállalni kénytelen jövője alakításának gondját és felelősségét. Jövője perspektívájának szempontjából elsősorban minden bizonnyal létszámnövekedése meghatározó jelentőségű. Ismert statisztikai adatok szerint 1930 és 1970 között, tehát négy évtized alatt, az emberiség létszáma megkettőződött. 1970 elején több mint három és fél milliárd ember élt a Földön, és 2000-re előreláthatólag mintegy hatmilliárdra számíthatunk. Ez a hatalmas méretű létszámnövekedés igen súlyos társadalmi, gazdasági és biológiai problémák egész sorát vetíti előre. Valószínűnek látszik, hogy a mai rászokora tagolt emberiség számbeli gyarapodásával párhuzamosan fejlődő civilizáció és technika a gazdasági és kulturális színvonalkülönbségek eltűnését segíti elő, gyorsabb, nagyfokú mozgást, az emberiség erőteljes keveredését eredményezi, s ezzel egy rasszkora nem tagolt, *egységes emberi faj* kialakulásának lehetősége nyílik meg. Az embernek mint fajnak feltétlen érdeke, hogy ez a folyamat *egészséges biológiai állaggal* valósuljon meg, biztosítása viszont magas szintű tudás és társadalmi szervezethez kérdése — nem feledkezve meg arról sem, hogy a civilizáció sajnos számos, az ember biológiai létét veszélyeztető hatást is magában rejt.

Orbán János: Mi tehát a teendő? Világos, hogy a jövővel törödni kell, s az is világos, hogy a tudomány ezt meg is teszi, és nem lehet lefogni a kísérletező tudós kezét. De mi itt az elembertelenedés veszélyéről beszélünk. Ebben a vonatkozásban, a humángenetikát illetően, tenni csak egyet lehet, s ez egyaránt kötelessége a társadalom- és a természettudósnak: *tájékoztatni, alakítani a közvéleményt*. Csak egy, az eredményeket értékelni s a veszélyeket felmérni tudó társadalomra hárulhat a feladat, hogy a kérdésben bölcs döntést hozzon.

Most pedig hadd térjek rá a másik, a mai ember (a beteg ember) számára sokkal közvetlenebb veszélyre: az orvostudomány *elgépiesedésére*, az orvosi ellátás *bürokratizálódására*. Az orvosi személyzet nálunk is, máshol is szabályokhoz kötött rendszerben dolgozik, s kettős felelősséggel tartozik: a beteg és a társadalom érdekeinek. Ez a kettősség bizonyos helyzetekben sok nehézséget és bonyodalmat okoz. A betegek gyakran nem értik meg a két érdek találkozásából következő magatartást. De nem is ez a fő probléma, a bajok oka a szabályokhoz való merev

ragaszkodásban rejlik. Spielmann professzor szölt arról, hogy a tudomány és technika haladásával az egészségügyi ellátás mind bonyolultabb lesz. En ehhez hozzátenném: hogy a szakmát uralni lehessen, mind nagyobb a pontosság és a rend igénye, a szabályok betartásának szükségessége. Ez viszont azt eredményezi, hogy egyre bonyolultabb lesz a feladatok végrehajtását biztosító szabályok és előírások rendszere, ami azzal a veszéllyel járhat, hogy az egészségügyi személyzet és a beteg közti kapcsolat egyre formálisabbá válik.

Eredetileg a szabályokat azért hozták létre, hogy kiküszöböljék a hivatalnokok személyes szeszélyeit. Csakhogy gyakran éppen a szabályokhoz való merev ragaszkodás válik szeszéllyé, a fegyelem pedig öncéllá ahelyett, hogy a célhoz vezető eszköz maradjon. A „hivatalnok” érzelmei eltávolodnak a szervezet — esetünkben az egészségügyi intézmény — alapvető céljától, s a szabályok megkövetelte viselkedési formák részévé válnak. Így a páciensben az a vélemény alakul ki, hogy a szabályokhoz kötött munka bürokratikus, célját tévesztett. S valóban: ha az orvos csak azzal foglalkozik, ami a szabályok betűiben van, ez nem egyéb, mint „szakképzett tehetetlenség”.

Szerkesztő: Meggyőződésém, hogy Orbán doktor a szakmai etika emlegetésével a lényegre tapintott mindenfajta, az orvostudományt elembertelenedéssel fenyegető veszéllyel kapcsolatban. Beszélgetésünk eredeti tervében — Spielmann professzor bevezetőjében — nem szerepelt ugyan az orvosi etika kérdése, hiszen ez nem a jelenkori, hanem a mindenkori orvostudomány problémája; az elembertelenedés éppen ma fenyegető veszedelme azonban, azt hiszem, éppen ma rendkívül időszerűvé teszi ezt a kérdést is.

Ander Zoltán: Közismert tény, hogy az emberekkel dolgozó foglalkozási ágak közül az orvosi szakma van leginkább átszöve erkölcsi vonatkozású viszonylatokkal. Elég a bizalom, a titok, a műtéti beleegyezés, a beteg és hozzátartozói felvilágosítására gondolnunk, hogy belátsuk: az orvosi tevékenység majdnem minden mozzanata erkölcsi jellegű követelményekkel és következményekkel jár. Ez mindig így volt, s természetesen ma, az orvostudomány fejlődése révén hatalmasan megnövelt beavatkozási lehetőségek korában még inkább így van.

Nem véletlenül fogadják el általában azt a megállapítást, hogy „csak jó ember lehet jó orvos”. Jól ellátni az orvosi foglalkozással járó bonyolult feladatokat csak úgy lehetséges, ha ezt a tevékenységet magas fokú szakmai öntudat és felelősségérzet irányítja — az, amit általában orvosi lelkiismeretnek nevezünk. A jó orvos szereti hivatását és betegeit, állandóan tanul, lépést tart a tudomány haladásával. Persze, mindez nem könnyű dolog, mert az orvostudomány a többi tudománnyal együtt hatalmas iramban fejlődik, az egészségügyi ellátás anyagi, technikai és társadalmi feltételei változnak, növekednek az orvossal kapcsolatos követelmények; az orvos felelőssége a klasszikusan megfogalmazott alapvető jogi és erkölcsi oldalakon kívül gazdasági, társadalmi, nevelési vonatkozásokkal bővült. A kérdéskörnek ez a kiszélesedése, bonyolódása jellemző tehát a mai korra.

Ugyanakkor az orvosi tekintély csökkenése is jellegzetesen mai, világszerte észlelt jelenség. Okai sokrétűek, itt csak néhányat említek meg. A technika haladásával nőttek az orvostudomány segítő lehetőségei, de egyúttal a vizsgálati és kezelési eljárások, műtéti beavatkozások stb. kockázatai is. A gépek elterjedése, az ún. technicizálódás növeli a távolságot a beteg és az orvos között, *kapcsolatuk tárgyiasodik*. Más szavakkal kifejezve, gyakran nem a beteget, hanem a betegséget kezelik; a leletek, kórlapok, feljegyzések halmaza mögött elvész a beteg személyisége, amint itt már szó esett róla. Az orvosi segítséget igénybe vevők száma megnövekedett, a közönség körében nagy a kereslet mind a gyógyszerek, mind az orvosi ellátás iránt. Ezek mellett az egészségügyi nevelés, a tudománynépszerűsítő munka folytán sokan úgy gondolják, hogy értenek az orvostudományhoz, ezért az orvos munkájával szemben gyakori a hozzáértés nélküli, illetéktelen és nem mindig indokolt bírálat.

Mindezek mellett a tudományos és társadalmi haladás új feladatok elé állítja az orvostudományt és művelőit, valamint „haszonélvezőjét”, a legszűlesebb értelemben vett nagyközönséget. Gondoljunk a vércsoport-tulajdonságokról szölo ismeretek, a szövetek és szervek átültetése, a lelki folyamatokat befolyásoló gyógyszer, a reanimálás, a mesterséges megtermékenyítés, a genetika újabb eredményei alkalmazásával felmerülő erkölcsi kérdésekre, s azonnal fogalmunk lesz az újabb vonatkozásokkal kibővült etikai kérdéskör időszerűségéről.

Ha csak az Orbán kolléga említette két jelenségcsoportot vizsgáljuk — vagyis az új tudományos vívmányok gyakorlati alkalmazásával kapcsolatos helyes magatartás kidolgozását és az orvoslás humánus tartalmának maradéktalan vissza-

állítását —, máris nyilvánvaló, hogy az orvos jogi és erkölcsi felelősségének kérdése napjainkban fokozott érdeklődésre tarthat számot. Ha mindehhez hozzátesszük, hogy szakmai vonalon hazánkban máris messzemenő következményekkel járó intézkedések léptek életbe (1969 óta működnek az orvosok és gyógyszerészek kollégiumai; 1971-től az orvosi etika és deontológia kötelező tárgy az orvosi és gyógyszerészeti fakultásokon; előkészülőben van egy átfogó egészségügyi törvény, az orvosi eskü bevezetése), akkor úgy tűnik, hogy már kissé el is késtünk a kérdés ismertetésével.

Szerkesztő: *Tekintettel arra, hogy beszélgetésünk virtuálisan a nagyközönség előtt zajlik, azt hiszem, nem ártana bizonyos fogalmakat tisztázni, például az orvosi etika és deontológia közötti különbséget...*

Ander Zoltán: A legáltalánosabb fogalom az *orvosi erkölcs* vagy *morál*; ez mindazon történelmileg meghatározott normák, szabályok összessége, amelyek az orvosnak a beteggel, a hozzátartozókkal, a munkatársakkal és a társadalommal szembeni magatartására vonatkoznak — a nevelés, a szokások, a hagyomány és a közvélemény alapján. Ebbe a fogalomkörbe tartoznak az orvosi foglalkozás (hivatás) gyakorlásával kapcsolatos, törvénykönyvbe nem foglalt magatartási szabályok, amelyeknek betartását a közvélemény megköveteli. Az *orvosi etika* szűkebb értelmű fogalom; ez az orvosi erkölcs *tudománya*. Mint a filozófia egyik ága, az orvosi erkölcs tartalmával, eredetével, fejlődése törvényeivel foglalkozik. Az orvosi etika szoros kapcsolatban áll az orvos világnézetével, tudományos orvosi szemléletével és orvosi öntudatával. Az *orvosi deontológia* még szűkebb értelmű fogalom, s az orvosi erkölcs tudományának (az etikának) alkalmazott, gyakorlati ágát jelenti (etotechnika); tudományosan megalapozott és igazolt, egyszerű válaszokat igyekszik kidolgozni az orvosi gyakorlat konkrét kérdéseire. A görög *deontosz* szó köteleességet jelent, tehát a deontológia: a köteleesség tudománya.

A mindennapi szóhasználatban az orvosi erkölcs, orvosi etika, orvosi deontológia gyakran azonos értelemben szerepel. Magyarul inkább orvosi etikának, románul gyakrabban orvosi deontológiának nevezzük az orvosi hivatás erkölcsi követelményeivel kapcsolatos fogalomkört. Ha viszont szabatosan akarjuk kifejezni magunkat, az említett különbségeket szem előtt kell tartanunk.

Szerkesztő: *Megállapítottuk tehát, hogy az orvostudomány és orvoslás erkölcsi kérdései fokozottan időszerűek, és Ander professzor segítségével tudományosan kategorizáltuk a fogalmakat. Még csak arra kellene — lehetőleg egészen konkrétan — rávilágítanunk, hogyan változik az idő függvényében, hogyan fejlődik az orvostudományban felmerülő erkölcsi kérdések megítélése.*

Ander Zoltán: Annak ellenére, hogy az orvosi etika területén az orvosi kar számos haladó hagyományt örökölt sok-sok nemzedéktől, minden új történelmi korszak megkívánja az *erkölcsi követelmények átértékelését*. Csak egyetlen példát említek: az orvosi etika egyik legrégebb szabálya a beteg érdekében való cselekvés. Az, hogy az orvos mit tehet valójában a betegért, az orvostudomány fejlettségi színvonala mellett mindenkor a társadalmi-gazdasági helyzetétől, az egészségügy megszervezésétől, az egészségügyi kultúrától és egyéb tényezőktől függ. Régi megfogalmazásban az elv így hangzott: „Primum nil nocere” — vagyis mindenekelőtt ne ártsunk a betegnek. Ma már ezt az elvet pozitívan fogalmazzuk meg: minden lehető el kell követnünk a beteg érdekében. Még igényesebb az a megfogalmazás, amely megkívánja a gyógyítótól, hogy ne csak mint orvos, hanem mint ember is tegyen meg minden tőle telhetőt a beteg érdekében.

Ami az orvosi etika tartalmi kérdéseit illeti, részletezésük igen messze vezetne. Hazánkban jelenleg az orvosok és gyógyszerészek kollégiumának szervezési és működési szabályzata foglalja magában az orvosi és gyógyszerészeti foglalkozás fontosabb erkölcsi szabályait. Teljesebb, átfogóbb felsorolás egy ún. *deontológiai kódexbe* kívánkozna. Ebben helyet kaphatnának a gyógyító-megelőző munkával kapcsolatos általános erkölcsi szabályok mellett olyan kérdések is, mint a sürgősségi ellátás, a beteg bizalmának megnyerése, a kartársakhoz és munkatársakhoz való viszony, a beteg beleegyezése a vizsgálati eljárásba, műtétbe vagy egyéb kezelésbe, a titok megőrzése, klinikai kísérletek, szövet- és szervátültetések, tudományos kutatómunka, szakértői működés stb. Megalakulásuk óta az orvoskollégiumok eddig még kissé egyoldalúan dolgoztak. Tevékenységük többnyire a reklamációk kivizsgálására, esetleg a szabályzatban előírt büntetések kirovására korlátozódott, akárcsak egyes egészségügyi vezetőszerveké, amelyek sorozatos büntetésekkel kormányoznak ahelyett, hogy nevelő-megelőző munkával igyekeznének olyan légkört teremteni, amely lehetetlenné tenné az erkölcsi vétségeket.

Az RKP KB egyik utóbbi plenáris ülésén a felszólalások során szó esett — az egészségügy terén elért sikerek mellett — számos olyan hiányosságról is, amelyek az orvosi etika normáinak megszegéséből származnak. A merkantilizmus, a harácsolás megnyilvánulásai, ajándék vagy pénz igénylése kórházi beutalásért, műtétért stb. előfordul magas képzettségű és beosztású orvosokkal is. Ezen a téren a helyzetet jól ismerő helyi egészségügyi szerveknek és a már említett kollégiumoknak jut a legfontosabb szerep, amelynek élénk bírálati szellemet, szigorú ellenőrzést és főleg széles körű, pártos igényességű közvéleményt kell kialakítaniuk. Sok még a tennivaló az egészségügyi egységek, elsősorban a kórházak „humanizálás” terén is. Tanulságos és hasznos lenne, ha egy-egy osztályvezető néha egyszerű, névtelen, protekció és ismeretség nélküli betegként befeküdhetne a saját osztályára, és saját bőrén tapasztalhatná az orvosi ellátás és ápolás minőségét.

Szerkesztő: *Ez után a hasznos kitérő után kanyarodjunk vissza Spielmann professzor kérdéscsoportjaihoz, amelyek közül egyet látszólag átugrottunk — éspedig a szociológiai nézőpont érvényesülését. Látszólag, mondom, mert ha tételezen nem beszéltünk is róla, maga a szociológiai nézőpont minden eddigi hozzászóló véleményében messzemenően érvényesült. Meg merném kockáztatni azt az állítást, hogy a környezetet változtatának, az esetleges környezeti ártalmaknak a kérdése, ami már szintén szóba került, ugyancsak a „szociológizált orvostudomány” problémája, és ugyancsak jellegzetesen mai kérdés. Így van-e?*

Steinmetz József: Nagyjából igen. Szakszerűbben — orvosi szempontból — a környezethez való alkalmazkodás folyamatának *egyensúlyzavarairól* kell beszélnünk, illetve a belőlük keletkező betegségekről, amelyeket a szakirodalom „civilizációs betegségek”-nek nevez. Ez a kifejezés azonban nem kielégítő, mert nem mutat rá pontosan a lényegre. Rendszerint olyan körképekről van szó, melyek az egyébként föltétlenül haladást, fejlődést jelentő tudományos-műszaki forradalom bizonyos negatív hatásai következtében érik az embert, aki az egyre gyorsuló ökológiai változásokat a maga alkalmazkodóképességével egyelőre még sem követni, sem kompenzálni nem tudja.

A jelenség valóban mai, és okai rendkívül sokrétűek. A világ különböző tájain a károsító hatások következtében előállt levegőszennyeződés meghaladja a biológiailag elviselhető határértékeket; más helyen nem áll rendelkezésre megfelelő mennyiségű és minőségű ivóvíz; a rendkívül ingerdús — többnyire ipari-városi — háttérből olyan tömegű negatív impulzus éri az embert, hogy következményeképpen sérül a szervezete (pszichés vagy szomatikus ártalmat szenved); a környezet kemizációja hosszú távon számos visszahatással sújthat. Ezeket a körképeket helyesebb lenne *alkalmazkodási betegségekként* nevezni. Mivel ezek a sérülések legkönyebben a természetes miliótól távol fekvő, ipari-nagyvárosi környezetben keletkeznek, az úgynevezett „civilizációs betegségek” tulajdonképpen *urbanizációs ártalmak*, s mint ilyenek nyilvánvalóan nemcsak az orvostudomány problémáját jelentik.

A román orvostudomány jeles képviselője, Aurel Moga akadémikus elsősorban az ember életmódjának megváltozásában látja a civilizációs ártalmak okát. Ezt vázlatosan így foglalja össze:

— a csökkenő erőikifejtéssel járó tevékenységből, a túlzott táplálékfelvételtől következik az anyagcserebántalmak (például az elhízás) gyakorisága;

— a dohányzásból, a konzervált élelmiszerek nagy arányú fogyasztásából, a vegyszerekkel kezelt víz ivásából, a szennyezett levegő belélegzéséből következik az urbanizációs intoxikáció;

— az időegység alatt egyre nagyobb számú érzékszervi ingerhatásból, az egyéni felelősség fokozódásából minden munkakörben, valamint a viselkedés- és magatartásbeli korlátozásokból következik az idegfeszültség, a fáradtság.

A civilizációs betegségek száma a legóvatosabban megvont határok esetén is emelkedő irányzatot mutat. Ezek a környezeti hatást tükröző betegségek nem egyéni esetekben fenyegetik a lakosság egészségét, hanem tömegeket is érintenek egyidejűleg, s már csak ezért is a szociológiai nézőpont fokozott érvényesítését igénylik az orvos részéről. El kell ismernünk a következő kellemtelen igazságokat: az érelmeszesedés egyre fiatalabb korban lép fel; a magas vérnyomás gyakorisága növekszik a fiatalabb korosztályokban is; a szívkoszorúér-elzáródás egyre gyakrabban szerepel a halálokok között, s a keringési rendszer betegségei okozta halálozás első helyre nyomult a halálokok listáján; a légzőszervek idült megbetegedései, különösen az idült hörghurut lényegesen gyakoribb a szennyezett levegőjű területeken, mint máshol; ugyanitt a tüdő és a felső légutak daganatos betegségei emelkedő irányzatot mutatnak; a baleseti halálozás a halálokok listáján

a 4—6. helyen található; egyes idegbetegségek száma emelkedőben van, s ezek az időleges munkaképtelenséget okozó betegségek sorában néhol már a 2—3. helyet foglalják el; a fogszuvasodás és a fogínybetegségek a felnőtt lakosságnak szinte teljes létszámát sújtják; a foglalkozási betegségek névsora újabb és újabb kör-
képekkel bővül; az újszülöttek fejlődési rendellenességei gyakoribbá válnak; a gyomor- és nyombélfekély, valamint a cukorbetegség is elterjedtebb, mint régen. Van-
nak olyan szakértők, akik a fentiekén kívül még ide sorolják a szem fénytörési
hibáinak elszaporodását is, ami a túl korán kezdett rendszeres olvasással függ
össze.

A besorolást a civilizációs betegségek kategóriájába megnehezíti az a körülmény, hogy gyakran csak az írható a civilizáció terhére: *gyakoribbá teszi az amúgy is előforduló betegséget.* A kórokok kérdésében tehát az az álláspont alakult ki, hogy minden civilizációs betegséget több egyidejű ok válthat ki. Ezek a következők lehetnek: kémiai ártalmak, amelyeket nemcsak a mezőgazdaság néha nem eléggé szakszerű vegyszeresítése és ipari ártalmak okozhatnak, hanem például a fölösleges gyógyszerfogyasztás, a háztartási tisztítószerek használata is; sugárterhelés (a radioaktív izotópok és a röntgensugarak egyre elterjedtebb ipari, mezőgazdasági s nem utolsósorban orvosi alkalmazása); zaj és rezgés, amelyek főleg az iparban és a közlekedésben dolgozókat érinthetik; szöveti izgató hatások, mint például a porártalom; a táplálkozás megváltozása a különféle módon konzervált élelmiszerek elterjedése révén; s végül, de nem utolsósorban az idegi megterhelés. Világos, hogy ezeket a kórokokat az orvostudomány csak jelezni tudja, megszüntetni nem, s hogy ennek érdekében az egész társadalom összefogására van szükség.

A már bekövetkezett megbetegedéseket természetesen az orvos kezeli és gyógyítja, s nagy szerepe van a megelőzésben is — nyilván ugyancsak az illetékes társadalmi tényezőkkel együtt. Hogy csak egy példát mondjak, Marosvásárhelyen már 1961-ben bevezették a fluórszegény ivóvíz mesterséges fluórozását, a fogszuvasodás mértékét csökkentő céllal. Az eddigi eredmények biztatóak: más városokhoz viszonyítva nálunk ez az ártalom ritkább, különösen a gyermekek körében. Ugyancsak itt a foglalkozási betegségek gyógyítását és megelőzését külön klinikai osztály látja el, s a példákat még tovább sorolhatnám.

Szerkesztő: Némiképp egyszerűsítően összefoglalva a Steinmetz doktor által felvázoltakat, azt mondhatjuk, hogy a szoba került ártalmak legnagyobb része a megváltozott bioszféra felől jön. Manapság azonban egyre többször beszélünk arról, hogy az embert bizonyos pszichoszféra is körülveszi. Szeretném felkérni Csíky Kálmán professzort, mint elmegyógyászt, mondja el, mit tesz az orvostudomány általa képviselt ága az innen jövő ártalmak gyógyítása, illetve megelőzése érdekében.

Csíky Kálmán: Először is le kell szögezmem, hogy a mentál-higiéne már évtizedek óta céljává tüzte ki a pszichés egészség (lelki egészség) megóvását, és pedig minden körülmények között. E cél megvalósítása érdekében mind árnyaltabb elveket és gyakorlati teendőket dolgozott ki életkorok, nemek, munkafeladatok és más csoportok számára. Ezeknek a megvalósítása — mert hiszen erről van szó — ráveztett bennünket arra, hogy lényegében az egész pszichiátria gyakorlatának folyamatos újjászervezésére van szükség. A mentál-higiéne nem csupán pszichohigiéne, hanem egyben pszichoprofilaxis is, tehát a pszichés megbetegedések megelőzését is magában foglalja. Ez pedig azt jelenti, hogy a pszichiátriai ténykedés súlypontja az ún. intézeti pszichiátriáról áttevődik a mentál-higiénés laboratóriumokra (ez a hazai hivatalos elnevezés), azaz az ideggondozókra.

Az ideggondozás e mostani kezdeti szakaszában a mentál-higiénés laboratóriumok már megkezdték működésüket az egyetemi központokban (Marosvásárhelyen is); ezekben központosul a pszichiátria szervező, megelőző, elsődleges diagnosztikai-gyógykezelési és gondozási tevékenysége. A szervezés főleg nyilvántartást jelent. A mentál-higiénés laboratórium mindenki számára, aki itt jelentkezik vagy akit ide irányítanak, vizsgálatot, tanácsot biztosít, és gyógyulást, rehabilitációt, azaz a társadalmi életbe való beilleszkedést, illetve újrabeilleszkedést igyekszik biztosítani. Felfedi a pszichés betegségeket még kezdeti állapotukban, s gondoskodik a beteg további gyógykezeléséről (esetleg más intézetekben, kórházakban) egészen a teljes felépülésig, mindaddig követve sorsát, ameddig ez szükséges.

Természetesen az ideggondozó nemcsak már kialakult betegségeket gyógyít, hanem a pszichés egészség megóvására is törekszik. E célból propagandaanyagokat bocsát ki, előadásokat szervez, konzultációkat tart különféle munkaegyettesekkel bizonyos sajátos vagy általános problémákról. Ugyanakkor igyekszik felidézni — például egy bizonyos profilú munkaközösségben — az olyan, ún. pszichoszociális

tényezőket, amelyek kiküszöbölése a pszichés megbetegedések megelőzését szolgálhatja. Ez az *elsődleges pszichoprofilaxis*. A kezdeti állapotokban levő betegségek viszonylag rövid lejáratú gyógyítása és a beteg rögtöni rehabilitációja, amely megelőzi a betegség állandósulását: a *másodlagos pszichoprofilaxis* — tartósabb megbetegedések felszámolása a modern gyógymódok (például csoport-pszichoterápiás, ergoterápiás kezelés) révén pedig: a *harmadlagos pszichoprofilaxis*. Talán furcsának tűnik, hogy ezt is megelőzésnek nevezem, de lényegében az, mert következetes alkalmazása megakadályozza a pszichés betegek örökös „sárgaházi“ lakóvá válását.

A mentál-higiéne elveinek következetes alkalmazása az elmegyógyászat aktívizálása, modernizálása révén remélhetőleg minél előbb eredményesen hozzájárul ahhoz, hogy a pszichés betegségek a világ- és a hazai halálázási statisztikában lekerüljenek az eléggé dicstelen (mert hiszen akár ma is megváltoztatható) harmadik helyről. S persze, nem utolsósorban hozzájárul a ma és a jövő nemzedékei előtt álló nagy és nemes társadalmi feladatok minél eredményesebb és egyúttal minél könnyebb teljesítéséhez.

Szerkesztő: Nem tévedek-e, ha azt veszem ki Csiky professzor szavaiból, hogy az egész elmegyógyászat bizonyos megújulásban van, és hogy e megújulás egyik fő jellegzetessége éppen az, amiről tulajdonképpen beszélgetünk: a szociológiai nézőpont fokozott érvényesülése?

Csiky Kálmán: Csakugyan így van, és ez nem kis erőfeszítést igényel a pszichiáterek részéről, akiknek szakítaniuk kell a régi, megmerevedett módszerekkel és szemlélettel, s jelentős erőfeszítéseket kell tenniük a legmodernebb diagnosztikai és terápiás módszerek elsajátítására. Hogy csak egy-két példát említek: a régi, hosszas megfigyelés alapjára helyezett körismézést helyettesíteni kell a gyorsabb, objektivebb, sokoldalúbb (klinikai, paraklinikai, pszichológiai stb.) diagnosztikával; a minden lehetséges gyógymóddal mechanikusan próbálkozó gyógyítást helyettesíteni kell a tudományosan „célzott“, hatékony gyógymódokkal — és így tovább. Meg kell tanulni ezenkívül a csoportban való tevékenykedést és együttműködést a pszichodiagnosztikkal, az ergoterapéutákkal, a szakgondozókkal — de ugyanígy a szociológusokkal, jogászokkal, sőt a társadalmi szervezetekkel is. Gyakorlati és helyi oldaláról nézve a kérdést: pillanatnyilag nagy a személyzeti hiányunk, különösen ha arra gondolunk, hogy az egész gondozórendszert már a közeljövőben ki kell terjesztenünk a megyei székhelyekre, majd az egyes kórházközpontokra is. A megyei vezetőszervek hathatós segítségére van és lesz szükségünk, és örvendetesnek tartom, hogy ez irányban a központi indítás már megtörtént.

Szerkesztő: Beszélgetésünket nyilvánvalóan még sokáig folytathatnánk anélkül, hogy a jelenkori orvostudomány összes jelentős kérdését érinthetnénk vagy éppen sággal kimeríthetnénk. Másfelől azonban, azt hiszem, a jelenlegi szakasz főbb jellegzetességeit mégis sikerült felvázolnunk. Befejezésül szeretném, ha Dóczy professzor, szerkesztőbizottságunk tagja, néhány szóban összefoglalná ennek az „egyet-értő vitának“ a tanulságait.

Dóczy Pál: A vitában részt vevő kartársaim s a szerkesztő is sűrűn emlegették az orvostudomány fejlődését, az orvoslás átalakulását. Gondolom, az orvos mint személy, mint értelmiségi dolgozó ugyancsak sokat változott. Hol van már gyermekkorunk ismerős figurája, a jóságos, kedélyes, nagy tisztelettel övezett doktor? Századunk első három évtizedében még magabiztosan látta el feladatát; ami keveset tudott, azt határozottan és jóhiszeműen alkalmazta. Ebből fakadt a gyakorló orvos szakmai fölénye és jó közérzete.

A tudomány azonban rohamos fejlődésnek indult, s ezzel egyidőben egyre nőtt a gyakorló orvos „tudatlansága“. Hamarosan rájött, hogy többretű foglalkozásának hibaforrásai, csapdái szaporodnak. Az általános orvos mind gondolkodásban, mind magatartásban némileg elbátortalanodott; felelősségének tudata nyomasztóbbá vált. Hol találjon kiutat? Vagy visszavonul a specialista biztonságosabb, jól védhető várába, vagy tovább folytatja általános gyakorlatát, vállalva a nagy kockázatot, felelősséget, a nemegyszer hálátlan munkát. Eredményességre azonban csak akkor számíthat, és lelkiismeretét csak akkor nyugtathatja meg, ha szüntelenül tanul, fejleszti elméleti és gyakorlati tudását — bár ennél nehezebb feladat alig jelölhető ki az információs áradat sodrásába került értelmiségi számára. Pedig „lépést kell tartani“. Ha nem ezt teszi, a felületesség mocsarába süllyed, vagy az empirikus orvoslás kelepcéjébe kerül.

Világosra sajnálattal tapasztalják, mint egyik kartársam már említette, hogy az orvosok tekintélye csökkenőben van. Egyre kevesebb a népszerű, nagyrabecsült

orvos. Ez nem amiatt van, hogy a mágikus vonás eltűnt az orvos profiljáról, hanem amiatt, hogy a közönség, a betegek még mindig igénylik azt a típust, amelyben feltétlenül bízhatnak, azt az orvost, aki még a gyógyíthatatlan ember problémájára is talál megoldást.

Szüntelenül hallhatjuk: a technikai civilizáció sok szabad időt szerzett az értelmiséginek és minden más dolgozónak, s annak ésszerű kihasználása társadalmi érdek. Az orvosnak, az igazi orvosnak azonban aligha van kihasználatlan szabad ideje. Amennyi időt nyer a gyors technikai megoldásokkal, a jó szervezéssel, azt egyéni tanulásra kell fordítania. Nem árt, ha a közönség, a társadalom is tudomásul veszi ezt a sajátos helyzetet. Az orvos *foglalkozása alapjaiban humánus*. Ezt a vonást kell átmenteni mindenféle tudományos-műszaki forradalom viharán. Ma ugyanúgy szükség van, ahogyan holnap is szükség lesz a személyes, bensőséges kapcsolatra, a bizalom légkörére.

Az orvosi gondolkodás terhét, sőt a felelőség egy részét is sokan át kívánják hárítani a laboratóriumra, a gépekre. De vajon a betegekkel való törődés, azok vigasztalása gépesíthető-e? Minden elavult vizsgálo eljárás és gyógymód elhagyható vagy éppen mellőzendő; *a vizsgálo szó, a biztatás* hatékonysága azonban soha nem veszti el érvényét. Ezt — és még sok más szabályt, gyakorlatot — meg kell menteni a jövő számára.

Baász Imre:
Bizonytalanság

Arad, 1849. október 6.

Az újra csendes Európában a forradalom katonái felett cári segedelemmel úrrá lévők, a félelmükből éppen csak ocsúdók, a jövőnd vesztüktől rettegők a gyengék kegyetlenségével tervelték a bosszút. A segítő birodalmak is hiába sugalmazták a mérsékletet. Az amúgy is halk kérelem süket fülekre talált. Ausztriában a hatalomnak olyan képviselői és a döntésnek olyan teljhatalmú urai támadtak, mint Schwarzenberg és Haynau, „a két verívó, a dühös bolond és a hideg vámpír”. S ha Haynau, Brescia hőhéra és szétrombolója az aradi térségben személyére illő új jelzőkre talált is, ennek ódiumát az ellenforradalmi rendnek kell vállalnia, hiszen az keresett a kiszabott tennivalóhoz végrehajtót. Olyat, aki utat nyit az önkényuralomnak, és a véres megtorlással félni tanít.

Szeretnők tudatosítani a bennünk mindinkább határozott formát öltő gondolatot: az 1848—1849-es forradalom csak a harctereken szenvedett vereséget. Szülötte, a polgári rend világa már diadalmaskodni vágyón tette meg nálunk első lépéseit. Ezért is kellett a felmozdult erőket is visszaretentő, kemény-kegyetlen leállítás.

Arad környékén, Világos után. tűzérsséggel is támogatott gyalogos császári katonaság támad a szabaddá vált parasztokra, akik az erdő- és legelő-nagybirtokok urai ellen kívánják tovább vinni a harcot. Sokuknak ezért börtön a bére, és a népgyűlést tervező Avram Iancu is fegyveres erők fellépésével fenyegetik. A katonai törvényszék százával hozza a halálos ítéleteket, amelyekből végül tizenhatot végre is hajtanak. Augusztus 23-án Aradon már bitófán függ Ormai-Auffenberg Norbert cseh származású tiszt. Kazinczy Lajos tábornokkal sortüz végez, és Hauk Lajos alezredesnek is meg kell halnia. Többen lesznek öngyilkosok. Szeptember első napjaiban Haynau a foglyokkal teli aradi várba átkísérteti a még cári őrizetben lévő katonai vezetőket. Mintegy hatszázan várják, magyar, román, osztrák, német, lengyel, szerb, horvát forradalmárok, mi lesz a sorsuk. Október hatodikán — a bécsi forradalom évfordulóján — azután kivégeznek tizenhárom tábornokot, magas beosztású katonai vezetőt. Kilencnek a „kötél általi” halál jut osztályrészül. Így hal meg Damjanich János, Aulich Lajos, Nagy-Sándor József, Vécsey Károly, Török Ignác, Lahner György, Knezich Károly, Pöltenberg Ernő, Leiningen-Westerburg Károly; Kiss Ernőt, Schweidel Józsefet, Dessewffy Arisztidet, Lázár Vilmost agyonlövik. Az áldozatok méltósággal néznek szembe a bitófával, a fegyverekkel, mondanak a jövőndnek szánt büszke, féltias, emberi utolsó mondatokat.

Haynau pedig úgy véli, egész Európának mutatott példát, s tettétől biztoskevélyen várja, hogy az: sok esztendőre szöloán forradalom nélküli csendet teremto.

Az aradi vértanúkra emlékezünk, és óhatatlanul visszafogottá válik a lélegzet, dermedtté a gyászoló lélek, hiszen olyan elődökre kell gondolnunk, akik a csak egyetlenségyszer adottat, az életet áldozták a köznek, a haladásnak — minékünk, miérettünk. Jöllehet ök még csak nem is voltak messzefénylő, jövőbe világító eszmék üzöttjei, nem voltak váteszek; és nem voltak politikusok sem, megéreztt, felismert igazságok izzó szavú, másokat lelkük, hitük melegével az ügyszó forrasztó, rendkívüli emberek. Egyszerü középkorú férfiak voltak; többen gyereket és asszonyt gondoskodón óvók — és mindenekfelett hivatásos katonák. Történészként a szürke hétköznapok kutatása, az életen munkáló köznapiság története az, amit fő tennivalóként vállaltam. Nem ebből a históriai síkból lépek ki, amikor ezeknek a férfiaknak sírja, síremléke mellé állok, és másokat is oda invitálok. A dologtevő mezei és városokbéli munkások rokonainak érzem ugyanis öket, akik ügyszó tudták a hadat, ügyszó a vezényelő példamutatást, a fegyvelmezzett harcot, ahogyszóan mások a sarjúkaszalást, a zszindelyfaragást, a házépitést vagy a réznek, a vasnak a formálását. Ügyszó is tették azt, amit tenniük kellett, mint ezek a társaik,

miután a hitük szerinti jó utat választották és esküjüket megtartották. Egyszerűen és természetesen.

Jelképpé szépülő az a tény is, hogy ezek az emberek több nemzet fiai. Példáza azt, hogy a hazaszeretet mindig a forradalomban cementeződik egybe a legszilárdabban a nemzetköziséggel; ahogyan akkor a patriotizmus cselekvésre buzdító ösztökélése az embertestvériségből kivirágzó világszabadság vágyával annyi tudatban elbékélt. Azok, akik Aradon a román és a magyar nép, a román és a magyar kormány képviselőiben a közös hagyomány, a sorsközösség tudatával, igaz érzésekkel emlékeztek, gyászoltak, egyben a 48-as nemzeti szabadságmozgalomban az összemberit melengető lelkek üzenetének meghallóiként is egymás mellé állottak.

Végezetül a több mint száz évvel ezelőtt negyvennyolcra emlékező, történelmet-haladást szolgálón oktató Sámi László szavait szeretnők idézni; az aradi ünnepies múltbanzés jelentőségét vele is erősítve állítjuk, hogy valamely etnikum „mindég abban az arányban remélhet a jövőbe, amely arányban visszaemlékezik a múltra; olyan joggal és olyan mértékkel számíthat áldozatkésztségre, amilyen mértékben a tett szolgálatokért hálás elismerését nyilvánítani tudta és akarta... Ha azt akarjuk, hogy nevünk nőjön, szívünknek is nőni kell.“

Imreh István

A Barcaság múltjából

Nem tudni, mi történt születésed előtt: anyyi, mint örökké gyermeknek lenni, mint mindig idegennek maradni — mondotta gyulafehérvári székfoglaló beszédében Apáczai Csere János, arra utalva, hogy a történelmi tudat, a társadalmi-etnikai tradíció erkölcsi magatartást formáló társadalomlélektani tényező; a szülőföld múltjának ismerete híján elvész az otthonosság érzése, meglazul a közösségi szellem.

Bevezető soraimat kiegészíteném André Leroi-Gourhannak, a Sorbonne ősrégészeti professzorának megfogalmazásával: „Az egyén születésekor a népe jellemző tradíciók rendszerével találja magát szemben, és gyermekkörától kezdve különböző módokon dialógus kezdődik közte és a társadalom között. Az emberi faj számára a hagyomány éppen annyira elengedhetetlen, mint a rovtársadalmak számára a genetikus kondicionálás: az etnikai fennmaradás a beidegzettségeken múlik, a kialakuló dialógus kiváltja a beidegzettség és a haladás közti egyensúlyt, a beidegzettség jelképezvén a csoport fennmaradásához szükséges tőket, a haladás pedig a javított fennmaradást szolgáló egyéni újításokat.“ E gondolatokkal vettem papírra számba pátriám, a Barcaság történetének néhány vonatkozását taglaló sorokat.

Románok, magyarok és szászok sajátos vonásokban gazdag, sokszínű történetének volt színhelye ez a tájegység. Együttélésük korai bizonyítéka az 1288. évi érseki levél, amely a szebeni és a barcasági ispánságban lakó magyar nemeseknek, szászoknak, székelyeknek és románoknak megparancsolja, hogy mindazokat a követeket, akik a tatárokhoz igyekeznek — ha másként akadályozni nem tudják —, rabtartó bilincsbe vessék. A Barcaság történeti fejlődése egységbe fogott románokat, magyarokat és szászokat. A szabad szász faluközösségek, a román és a magyar jobbágyfalvak együttesen védekeztek a török-tatár beütések ellen.

A környék mostoha történelme — sajnos — gyakran nyújtott erre lehetőséget. 1394-ben a törökök először törnek be Erdélybe a Töröcsvári-hágón, s a Barcaság az a vidék, amelynek fölperzselésével kezdetét vette az ottomán portyázások, rablóhadjáratok sok évszázadon át tartó sorozata. Egykori följegyzések szerint a medence román, magyar és szász népe együttesen lépett föl a betolakodók ellen, vitélül harcolt, mégis súlyos veszteségeket szenvedett. Az összefogás szellemében kötött egyezséget 1395-ben — a török veszedelem ellen — Zsigmond magyar király és Mircea cel Bătrîn, Havaselve fejedelme e tájék székvárosában, Braszóban. 1432-ben, majd 1493-ban s még sokszor, egészen a XVII. század végéig a törökök, tatárok (őket megelőzően pedig a kunok, besenyők) többnyire itt léptek Erdély földjére, s kezdték meg a fosztogatást. A vidék népének hősiességére, az együttes föllépésből fakadó erejére jellemző, hogy több esetben nem jutottak tovább, föltartóztatták támadásukat. Közben pedig a barcasági parasztság — ugyancsak nemzetiségi vállvetésben s a fogarasiakkal szövetségbe — 1433—1434 során fellázadt a nemesek és patríciusok jobbágytipró kíméletlensége ellen.

A kedvező földrajzi fekvés, a gazdag úthálózat, a sok havasi hágó, szoros, a viszonylag fejlett kézművesség, kereskedelem, a földművelés sokágúsága nemcsak a martalócokat vonzotta ide, hanem messzi tájak iparosait, kalmárait is. A Barcaságnak kulcsszerepe volt a három ország — Erdély, Moldva és Havasalföld — közötti gazdasági, katonai és diplomáciai kapcsolatok terén.

Sokat mond erre vonatkozóan Ștefan cel Mare moldvai vajda 1458-ban kelt rendelete, amely megerősíti a hajdani Alexandru cel Bun rendelkezését, s „Brassó valamint az egész Barcaság minden kalmárainak“ privilégiumokat biztosít az ország területén folytatott kereskedésükhöz. A két ország közti kereskedelmi vonalak legfontosabbika egyébként akkoriban „az alsó“, azaz a Brassón átvezető út volt.

Ismeretes azonban, hogy a barcasági kereskedők nemcsak a közeli átjárókon jutottak el Moldvába, hanem a csángó falvakat és a háromszéki medencét, majd Bereckét és Sósmezőt is érintve az Ojtozi-szoroson haladták meg a Kárpátokat. Valószínűleg erre az útra is vonatkozik Mátyás király utasítása, amely Sepsi, Kézdi, Orbai és Csíkszék területén megtilt minden olyan föllépést (pl. vám-szedés), amely gátolná a tájakon a barcasági kereskedők Moldva felé haladását.

A románokat és a magyarokat egy frontba tömörítette ezenkívül a közös jobbágyi állapot is, különösképpen a XVIII. században. Ugyanakkor a történeti keret és a szülőföld nyújtotta egységben megőrizték sajátosságaikat, anyanyelvüket, és fejlesztették kultúrájukat. A maguk egyéniségéhez szabták mindazt, amit egymástól átvettek. A barcasági csángók népi műveltségének gazdagsága elsősorban a magyar, a román és a szász elemek kölcsönhatásának köszönhető. Orbán Balázs rokonszenven ír Hétfalu román lakóiról, George Moroianu pedig rendkívül szorgalmasaknak és jóérzésűeknek jellemzi a csángókat. A Barcaság az évszázadok során a nemzetiségi-etnikai kölcsönhatások tanulmányozására érdemes rendszerét termelte ki.

A barcasági magyarságot néhány évszázada csángókként tartjuk számon, bár történelmi fejlődése a moldvai, gyimesi és más csángó csoportoktól határozottan elkülöníti. Az elnevezés nyitját csak akkor lehetjük meg, ha a kérdésre a történettudomány szemszögéből is válaszolunk.

XVIII. századi forrásaink tanúsítják, hogy a székelyek csángónak neveztek minden olyan, közelükben lakó magyar népcsoportot, amely nem tartozott a Székelyföld politikai kötelékébe, a román és szász lakosság közvetlen szomszédságában vagy azok közé ékelődve élt, nyelvjárása, viselete, szokásai a székelyekétől eltérőek voltak. A csángó szó tehát a székely nyelvhasználatban kialakult eléggé laza gyűjtőfogalom, mely kiszakadtságra, máshová kerülésre utal.

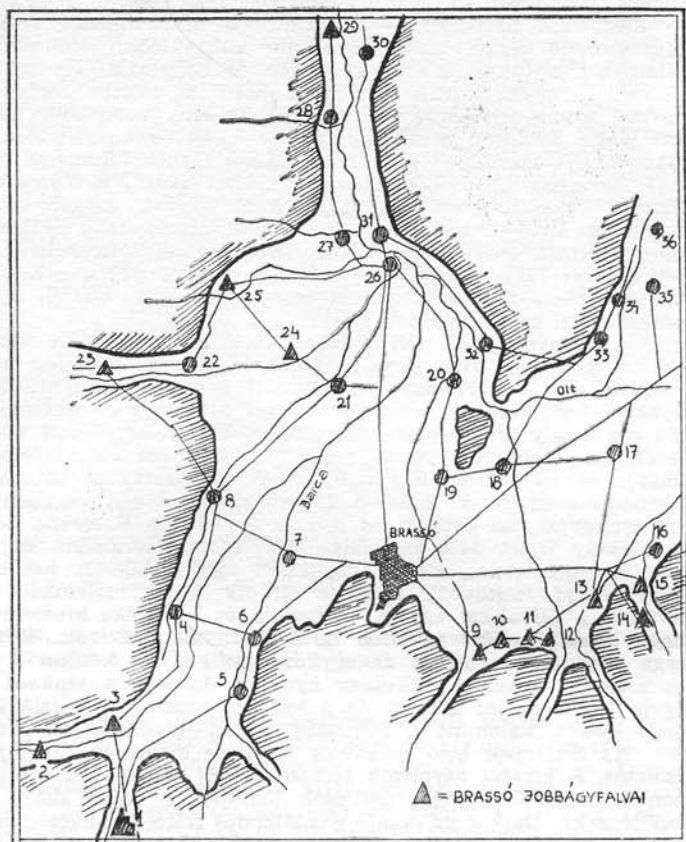
A barcasági csángó települések több egységre bomlanak. Jellegzetességük, hogy a medence szélső pontjain helyezkednek el. Brassótól északra a Kárpátok kanyarulatában húzódik a hajdani Hétfalu. A Tömösi- és az Ósánci-szoros között egymás mellé épült Bácsfalu, Türkös, Csernátfalu és Hosszúfalu. Ezt a településcsoportot maguk a csángók Négyfalunak nevezik (Szecseleváros). Az Ósánci-szorostól a Bodzai-hágó irányában települt Tatrang, Zajzon és Pürkeres, azaz Háromfalu. Az itt élő magyarságot hétfalusi csángók néven ismerik. A Barcaság északi csücskében, az Olt bal partján Apácát, délnyugati szélén Krizbát találjuk. Csapán az említett kilenc falu fejlődésétől bizonyos vonatkozásokban elkülönülő Újfalu települt a medence belső vidékén, a Homoród-patak partjára.

A Moldvába és Havaselvére vezető szorosok utat nyitottak a besenyő, uz, kun, bizánci betöréseknek, majd a tatárok és törökök megismétlődő pusztításainak. Kőváry László és Orbán Balázs is hadak útjának tekintette e vidéket, amelyek régi katonai szerepét az Ósánci- és a Tömösi-szoros elzáró, Tatárhányásnak nevezett négy-hat méter magas földhányás is bizonyítja. A táj jellege a lakosságra óhatatlanul határvédelmi feladatokat rótt.

A XIV. századtól Erdély délkeletre irányuló kereskedelmének főkapuja, a gazdasági, sőt politikai hatalommá növekvő Brassó rányomja bélyegét a medence településeinek fejlődésére. E tényezők határozták meg a barcasági csángó falvak sajátos történelmi arculatát.

A falvak nevei a XIV. századtól kezdődően jelennek meg az oklevelekben. 1366-ban szerepel Zlanfalva (1444-ben Bachfalva), Turchfalva (1460-ban Therkes), Charnadfalva (1459-ben Zentmihalfalwa) és Huzyufalu, 1367-ben Zayzen, 1404-ben Newdorf (1414-ben Vyfalu), 1410-ben Cripzbach, 1460-ban Apaczija, 1484-ben Thatrang, 1500-ban Purkeretz. Magától értetődő, hogy a települések első okleveles említésük előtt keletkeztek. A történettudomány eddig felhalmozott adatai alapján megkockáztatjuk a valószínű településtörténeti fejlődés felvázolását.

Bizonyosra vehető, hogy a lakosság megtelepülése a határvédelmi szervezet kiépüléséhez kapcsolódik. A halmágyi és miklósvári gyepekön túl fekvő, egy ideig

A Barcaság a XVII. század második felében.

1. Töresvár — Cetatea Branului — Törzburg; 2. Zernyest — Zärnești — Zernen;
3. Tohán — Tohan — Tauchen; 4. Volkány — Vulkan — Wolkendorf; 5. Rozsnyó — Rişnov — Rosenau; 6. Keresztényfalva — Cristian — Neustadt; 7. Vidombák — Ghimbav — Weidenbach; 8. Feketehalom — Codlea — Zeiden; 9. Bácsfalu — Baci; 10. Türkös — Turcheş; 11. Csernátfalu — Cernatu; 12. Hosszúfalu — Satulung — Langendorf; 13. Tatrang — Tärlungeni; 14. Zajzon — Zizin; 15. Pürkerec — Purcăreni; 16. Bodola — Budila; 17. Prázsmár — Prejmer — Tartlau;
18. Hermány — Härman — Honigberg; 19. Szentpéter — Sînpetru — Petersberg;
20. Botfalu — Bod — Brenndorf; 21. — Höltövény — Hälchiu — Heldsdorf; 22. Szúnyogszék — Tințari — Schnackendorf; 23. Vledény — Vlădeni — Laden; 24. Újfalu — Satu Nou — Neudorf; 25. Krizba — Crizbav — Krebsbach; 26. Földvár — Feldioara — Marienburg; 27. Veresmart — Rotbav — Rotbach; 28. Magyarós — Măeruș — Nussbach; 29. Apáca — Apața — Geist; 30. Bölön — Belin — Blumendorf; 31. Hídvég — Hăghig — Fürstenberg; 32. Erősd — Ariușd; 33. Aldoboly — Dobolii de Jos; 34. Ilyefalva — Ilieni; 35. Szotyor — Coșeni; 36. Kilyén — Chileni.

gyepüelvének számító Barcaság településrajzának kikristályosodásában nagy szerepet játszottak a határokat védő királyi várak és a földjeikre telepített várnép is.

A Cenk-hegyi Brasovia vár Szent Lénárd temploma, valamint Brassó városának a szász településformától részben eltérő eredeti alaprajza bizonyítja, hogy itt a határvédelmi rendszer előretolt bástyája állt. Mint Székely Zoltán *Korai középkori temetők Délkelet-Erdélyben* (Korunk Évkönyv 1973) című tanulmányában írja, a Cenk aljában már a XI-XII. században magyar határörtelep volt. Ezt támasztja alá a feltárt, magyar etnikumra valló zabolai temető anyaga is, ha a Barcaság határvédelmi rendszerét a Keleti-Kárpátok védelmi vonalával

azonos jellegűnek és szervezetségének tekintjük. E feltételezéshez nyújt bizonyos — még nem tisztázott — támpontot a már említett Tatárhányás is. A Brassói Múzeum itt végzett ásatásai alkalmával valóban emberkéz alkotta építménynek találták. Az építők kiletét és az építés időpontját ezúttal nem sikerült megállapítani. Ferenci István úgy véli, hogy a szóban forgó töltésvonalatokat nem ásatni, hanem elsősorban térképezni kellene, vonalásuk irányát, helyrajzi adataikat pedig pontosan megállapítani. Ez talán — amennyiben a vonulatok rendszert alkotnak — igazolni fogja azt a László Gyula felvetette sejtést, miszerint a Csicsoi Hargitáig húzódó, úgynevezett „égett sánc“, a Kárpátok belső peremén több helyütt is megfigyelt földhányásokkal együtt, a gyeprürendszer tartozéka volt. A német lovagok bizonyára azért nem kapták meg 1211-ben Hétfalu egész településterületét, mert azt határőrnépség tartotta megszállva. Másképp Brassó sem fejlődhetett 1234-ig, első említéséig, kolostoros várossá. Kialakulásának kezdetei — bár ez írásos forrásokkal nem igazolható — valószínű, a német lovagok betelepülése előtti korba nyúlnak vissza.

A lovagok 1225. évi elűzése után három királyi várat említenek a források: a pontosan meg nem határozható, de valószínűleg a Bodzai-szorosban levő Királykövét, a Barcaság északnyugati peremén épült Hóltövény várat és a délnyugati határvidéket őrző Törösvárat. Mindhárom szerepel az Anjou-korban, sőt Mátyás király idejében is. Nagy Lajos király Brassónak adott, 1377-beli kiváltságlevelében elrendeli Törösvár (1395-ben: castrum Terch) felépítését. Szigorúan meg-hagyja az új vár és Heltwen királyi vár parancsnokainak, hogy Brassót kiváltságaiban megtartsák. Ezzel a Törösvári-szoros déli végében emelkedő régebbi, várat elhagyják, az őrséget és a vámot pedig a Barcaság belső peremére telepítik. A székely ispán 1459-ben felszólítja Törcs, Hóltövény és Királyköve várnagyait, hogy a miklósvárszékieket jogaikban megtartsák. A későbbiek folyamán Királyköve, majd Hóltövény vára is eltűnik a történelemből. A hajdani három vár területe a falvakkal együtt — Bodola és környéke kivételével — a törösvári várnagy hatósága alatt egyetlen királyi uradalommá vált. Középkori oklevelek tanúsága szerint a várbirtok az egykor egységes, de később a Brassó-kerület, a szász és székely székely kialakulása nyomán darabokra szakadt Felső-Fehér vármegye egyik területfoltját alkotta, és a katonai szempontból jelentős délkeleti, délnyugati hegyvidéket, valamint a Barcaság északi—északnyugati részeit foglalja magában.

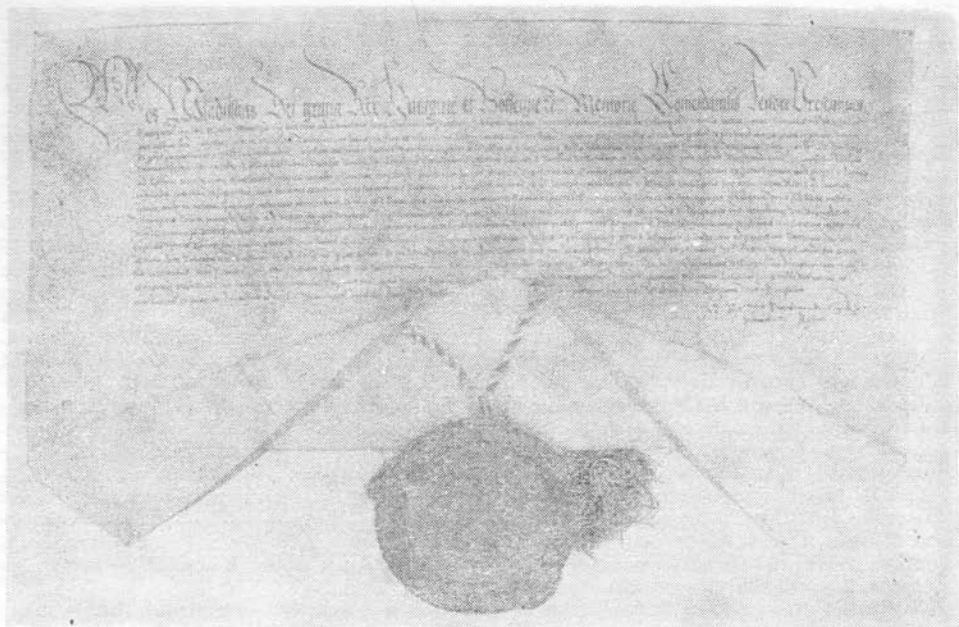
Az örtelepek első okleveles említése kizárólag birtokjogi változásokkal kapcsolatos. A királyi várbirtok tartozékaiként főlbukkant falvak kezdetben a védelmi pontokon fekvő katonai szállások lehettek, és csak akkor válhattak rögzített településekké, amikor az önálló gazdálkodás feltételei megértek.

A barcasági csángó falvak településtörténetében tehát két szakaszt különböztetünk meg: a várak védelmét és fenntartását szolgáló várnép katonai jellegű szórványos szálláshelyeinek megjelenését, és a későbbiekben azoknak falvakká való sűrűsödését.

A támadásoknak leginkább kitett délkeleti határvidéken, a Székelyföldre vezető út mentén kialakult Hétfalu településképe, a falvak közt — biztonsági okokból — oly kicsire méretezett távolság és annak irtvány volta egyaránt határörtelepülésre vall. Kezdetben a mai Hétfalu helyét a síkságra nyúló rengeteg borította. A lakosság az erdőket kiirtotta, és a megtisztított területek váltak szállásai, szántókká, legelőkké, kaszálókká. Faluirtványa, Felsőéger utca, Fenyőskút, Nyáros, Vágás, Bükkös, Döblenirtványa, Szólafenyös és más hasonló típusú helynevek sokasága az egykori erdőket idézi. Egy 1763-beli krónika szerint: „Ezen possessióknak fundusaik még ciheres, sőt rengeteg erdők, s pusztá terméketlen fundusok voltak. A mi öregeink magok is emlékeznek arra, hogy ahol a hosszufalvi határ[ban] most merő gabonát termő szántóföldek vannak, ott az ő ifjuságokban sűrű erdők voltak; ma is a mezőben tapasztaltatnak a régi nagy erdőknek gyökerei és elhalmozott bokrai, melyek világos jegyei annak, hogy míg ezen possessióknak határai annyira tisztíthatatlanak, hogy gabonát teremnének, addig nagy, kietlen, sűrű erdőket kellett kiirtaniok a megtelepedett fiskális embereknek.“

Krizba lakosságát Hóltövény várának védelmére telepíthették. A három várbirtok egyesülése előtt Apácával együtt e várhoz tartozott. Apáca keletkezésére nevének jellege deríthet némi fényt; egytagú egyházi helynévnek tekinthető. A falu megtelepülése valamilyen, talán a lovagok építette egyházi létesítményhez fűződik. Erre utal az itteni Remetévölgy helynév is. Orbán Balázs még megtalálni vélte a hajdani kolostor romjait. Újfalu keletkezéséről sem tudunk többet. A XV. század eleji oklevelekben az 1561-ben elpusztított Komlós faluval együtt fordul elő. Nevéből következtethetően a szomszédos falvakhoz viszonyítva újabb település lehetett.

A csángó lakosság eredetével kapcsolatban a szakirodalomban ellentétes né-

Ulászló 1500. évi oklevele, melyben elrendeli, hogy a Töresvárhoz tartozó falvak jobbágysai a szászokhoz hasonlóan adót és katonát adjanak.

zetek kaptak lábra. Jerney János 1851-ben megjelent *Keleti utazás* című munkájában II. Endrének az erdélyi szászok számára kiadott kiváltságlevelében említett besenyők utódainak, Orbán Balázs székelyek, besenyők és kunok keverékének, Horger Antal kizárólag a székelységből kiszakadt népcsoportnak tekintette őket. Árvay József szerint „a hétfalusi csángók első ősi rétege a határrégi szolgálatot teljesítő fehérvármegyei magyarok és az itt szintén határőrző besenyők egy részének összeolvadásából keletkezett“. Mindehhez mai tudásunk alapján hozzáfűzhetjük: több barcasági folyó és patak (Brassó, Tatrang, Zajzon) nevének török eredete kétségtelenül korán, a XI–XII. században megtelepült, gyaníthatóan határvédő besenyő, esetleg kun etnikum emlékét őrzi. E megállapításunkat támasztják alá a Barcaság közvetlen szomszédságában, az Olt alsórákosi áttörésénél, valamint Barót helyén és a Feketügyi alsó szakasza mentén a helynévanyagban és az oklevelekben is kimutatható besenyő telepek. E török néptörödek és a XIV. századi oklevelekben megjelenő csángó falvak lakossága közti összefüggés mai tudásunk szerint csak feltételezhető, de nem mutatható ki. A jelenkori nyelvtudomány ellenben bebizonyította, hogy a hétfalusi csángók nyelvjárásának alapjai az orbai székelyekével azonosak. Seres András szíves szóbeli közlése szerint ősi gyökerű néprajzi hasonlatosságok egész sora is kimutatható. A Brassói Állami Levéltár XVI. és XVII. századi német és román nyelvű forrásai Hétfalu lakóit székelyekként is említik, a csángó elnevezés csupán a XVIII–XIX. században terjedt el. Mindez a két népcsoport közös eredetének vagy egykori huzamosabb együttélésének bizonyítéka. A zabolai leletek fényében egyébként is valószínű a határőr magyar és a helyükbe vagy rájuk telepített székelyek keveredése. A barcasági településterület a későbbiek folyamán sem volt zárt. Más vidékekről származók betelepülése a XVI. századtól szám- és adatszertően nyomon követhető.

Apáca, Krizba, Újfalu nyelve magánhangzórendszerében eltérő a hétfalusiakétól, és egyezik az erdővidéki székely nyelvjárással. Székely jellegűek a személy-, határrész- és dűlőnevek is. Minden bizonnyal a lakosság jó része Erdővidékről települt át a Barcaságra. Mindezek ellenére úgy véljük, a hétfalusi csángók eredetének tisztázása még megoldatlan, és eredmény elsősorban a régészettől várható.

A XIV. század a falvakkal kapcsolatos okleveles gyakorlat létrejöttének időszaka. A Nagy Lajos korában mindinkább előretörő pénzgazdálkodás az államháztartás mellékvágányára szorította a királyi birtokokat. Ugyanakkor az állam

megerősödése, a gyepűvonalaknak a Kárpátok előterébe való helyezése csökkentette a Barcaság katonai jelentőségét. A királyi birtokoknak az ország belső területein már régóta megindult eladományozási folyamata a peremvidékre is kiterjedt. A XIV. és XV. században — amint erre egyik forrás is rámutat — a csángó falvakat többször is eladományozták. 1366-ban a király Ztanislaus comesnek adományozta Hosszúfalut, Csernátfalut, Türköst és Bácsfalut, 1367-ben pedig Brassói Jakab drági nemes kapta meg Zajzont. 1373-ban Miklós csanádi püspök és unokaöccse, Rudolf fia Mátyás szerzett birtokot a Barcaságon. A XV. században a Forró család főbb tagja kapott adománylevelet; az 1460. évi Mátyás király erősítette meg. A magánbirtoklás a falvakban lakó, egyben várszolgálatot teljesítő embereket a jobbágyi állapot felé taszíthatta. A XIV. század a jogilag egységessé váló jobbágyság kialakulásának korszaka. Ez a folyamat a Barcaság határvidéken megkészt, bár már ekkor kialakulhatott a lakosság kötelezettségeinek valamilyen rendszere. Az adománylevelekkel egyidőben Királyköve, Hőltövény és Törcsvára kizárólag királyi várként szerepel. Az adományozás nem terjedt ki minden falura. Báthori István erdélyi vajda 1484-ben Földváron kiadott egyezséglevelében Krizbát Törcsvárhoz tartozó helységeként jelöli. Nem fordul elő a ránk maradt adománylevelekben Tatrang és Pürkerec neve sem. Az egyre inkább fenyegető török veszedelem megakadályozhatta a magánbirtoklás rendszerének állandósulását.

Brassó felemelkedése kiszorította a magánbirtoklás rendszerét, és új helyzetet teremtett a Barcaságon. A város a XIV. századtól céltudatos birtokszerzési politikát folytatott. 1377-ben kiterjeszti joghatóságát a tizenhárom barcasági szász községre, s 1395-ben megszerzi Tohány és Zernyest román lakosságú falvakat. 1462-ben Mátyás király megerősíti azt a hagyománylevelet, amelyben Péter Szentágotai Sándor, Antal fia brassói polgár eddigi birtokait, Újfalut és Komlóst örökösen és visszavonhatatlanul Brassó közönségének adja.

Brassó már régóta birtokba akarta venni a törcsvári uradalmat, hogy megszerezze a lakosság kötelezettségeiből, a törcsvári vámból és a földvári sóilletékből származó jövedelmeket. A vár megszerzését még Mátyás idejében megkísérelte. Báthori István vajda 1486-ban közbenjárt a királynál Brassó érdekében. Erről ír a városi tanácshoz címzett levelében: „Tudjátok, hogy Törcsváranak veletek beszélt ügyében a királyi felséggel bőven és részletesen tanácskoztunk. Ő Felsője a király a várra vonatkozó egész ügyet és üzletet reánk bízta. Tudjátok tehát, hogy ama várat rövid időn belül megkapjátok...“ A próbálkozás azonban nem sikerült, csupán Mátyás halála után, Jagelló Ulászló erélytelen uralkodása idején indul meg az a több mint 150 évig elhúzódó folyamat, amelynek eredményeképpen a törcsvári uradalom Brassó örökös birtoka, és a hajdani várnép jobbágya lesz. A király 1498-ban 1000 forint ellenében a várat tíz évre zálogba adja Brassónak. Ugyanez év decemberében a szerződést 2000 forintért felújította. 1500-ban újabb kölcsön fejében az uradalomhoz tartozó kilenc falut is elzálogosítja, nyolc év múlva pedig 1300 forint kölcsönért a zálogidőt huszonöt évre hosszabbítja.

A lakosság minden alkalmat megragadott, hogy szabaduljon új urától. Dózsa parasztháborújának hullámai a Barcaságot is elérték. „... amint értesültünk — írja a király Zápolya János erdélyi vajdának —, Törcsváranak alattvalói, kiket Brassó városához adtunk, lázonganak, sem országunk védelméhez nem járulnak, sem a közadót Brassó polgárainak megadni nem akarják; hogy a szokásos taxát — amint előbbi levelünkben elrendeltük — Brassó polgárainak beszolgáltatni vonakodnak s az előbbi évben a keresztetek lázongása ellen fegyvert ragadni megtagadták, miért Brassó polgárainak azok megfenyítésére engedélyt adtunk. Neked is meghagyjuk, hogy légy azon, miszerint nevezett várhoz tartozó parasztok, kiket Brassónak rendeltünk alá, minden közzfizetések és közzszolgáltatásokban engedelmesek legyenek; a taxát és cenzust egészben és pontosan beszolgáltassák, s minden lázongástól tartózkodjanak...“

Nem sokkal később Apáca lakói használták ki a Zápolya és Habsburg Ferdinánd között dúló trónharcot — amelybe Zápolya oldalán Petru Rareș moldvai vajda is beavatkozott —, és szabadulni próbáltak a Ferdinánd-párti Brassó uralma alól. 1530-ban nem fizették meg a gabonadézsmát, s amint az uradalom számadáskönyvében olvasható, a moldvai vajda embereinek pártjára állottak, és a város hűségére sem jótanácsra, sem fenyegetésre visszatérni nem akartak. Ezért 1531-ben Apáca lakossága bírságot fizetett. Feltehetően a város elleni lázongásért pusztították el a brassóiak 1561-ben Komlós falut, amelynek határát és megmaradt kevés lakosát Újfaluhoz csatolták. Egy szász krónikairó feljegyzi, hogy Brassó e tettével magára vonta az uralkodó haragját.

A mohácsi vést követő trónviszályok és az erdélyi fejedelemség kialakulásával járó zűrzavar megakadályozta a zálogba vetett birtok kiváltását. Csak a fejedelmi központi hatalmat kiépítő Bethlen Gábor gondolt annak visszaszerzésére.

1615-ben a töröcsvári uradalom már az elidegeníthetetlen kincstári birtokok közt szerepel. Az 1625. május 1-ére összehívott országgyűlés felszólította Brassót jogainak igazolására: „...ő kegyelmek két hónap alatt produkálják ebbeli igazságukat és praesentálják Felsőgednek; hogy ha penig nem produkálhatnak, el legyenek nélkülű.” A fejedelem a felmutatott okmányokat „gyengéknek és erőtleneknek” találta, ennek ellenére 1625 novemberében az uradalmat átengedte Brassónak. Ellenzolgáltatásként a város átadott öt Fogaras vidéki falut, és Forgách nádor brassyával szemben fennálló 15 000 forintnyi tartozását a fejedelemre ruházta. A fejedelem kötelezte Brassót a vár, a szorosok és ösvények őrzetére. Ám a brassyóiak még mindig nem voltak biztosak jogaikban, ezért az országgyűlés jóváhagyásának megszerzésére törekedtek. I. Rákóczi György ez irányú igényeiket visszautasította, II. Rákóczi György trónraléptével azonban a város az országgyűlés beleegyezését is elnyerte. Az uradalom 1651-ben a zálogbirtokból örökös birtok lett, a fejedelemmel kötött megegyezés szövegét az országgyűlés az erdélyi törvényes könyvbe is beiktatta: „...in perpetuum övék legyenek... mind Törtsvára, és ahhoz tartozó jószágok... A criminalis casusokban pedig halállal való büntetésre legyenek a brassyói tiszteknek.”

Ezek után érdemes bepillantani a falvak mindennapi életébe. Brassó az uradalmat egyetlen gazdasági egységként kezelte. Az 1504-től rendszeresen vezetett számadáskönyvek lehetővé teszik a falvak gazdasági, társadalmi életének rekonstruálását.

A város földesurasága az általános keretekbe illeszkedett ugyan, de jelleménél fogva különleges helyzetet teremtett jobbágyság számára. Erről ad képet az alábbi táblázat (1 forint = 50 aspera), amely pontosan tükrözi, hogy mivel tartoztak a barcasági jobbágyságok a városnak:

Cenzus		Stipendium		Dézsmá								Mak-hollai díj		Bírság		Összesen	
				Gabona		Bárány		Méh		Len							
Ft.	Asp.	Ft.	Asp.	Ft.	Asp.	Ft.	Asp.	Ft.	Asp.	Ft.	Asp.	Ft.	Asp.	Ft.	Asp.	Ft.	Asp.
1527	198 10	—	—	20	—	8	—	2	21 ½	—	—	—	—	—	—	228	31 ½
1528	193 45 ½	—	—	26	—	8	4	1	21	—	—	2	10	—	—	231	30 ½
1529	97	—	—	19	—	8	4	—	44	—	—	—	—	—	—	124	48
1530	132 3	—	—	12	—	2	23	1	8	1	32	—	—	—	—	149	16
1531	182 2 ½	—	—	15	17	1	38	1	10	—	—	—	—	54	25	254	42 ½
1532	204 47 ½	182	41	19	25	4	13	2	1	—	—	—	—	—	—	413	27 ½
1533	152 12	187	44	19	25	13	41	1	19	3	—	—	—	—	—	377	41
1534	245 1	121	48	22	—	12	28	7	—	4	25	—	—	—	—	413	2
1535	241 10 ½	—	—	32	—	4	22 ½	3	19	6	—	—	—	—	—	287	2
1536	246 40 ½	124	34	44	—	7	2	2	9	4	—	—	—	—	—	428	35 ½
1537	254 32 ½	255	47 ½	51	25	8	11	2	41	5	25	—	—	—	—	578	32

A jobbágyságok kötelezettségeik nagy részét pénzben fizették. A dézsmát mindig megváltották. Abban a korban, amikor Erdély-szerzte nő a robotnapok száma, a töröcsvári uradalom jobbágyságai nem robotoltak, és a kincstárnak nem fizettek külön adót. E különös helyzet a majorsági gazdálkodás hiányának tulajdonítható. Az árutermelésre és kereskedelemre berendezkedett Brassónak elsősorban a jobbágyságok pénzére volt szüksége. Így az itteni jobbágyságok más vidékek lakosságánál nagyobb mértékben kapcsolódhattak be az áruterelésbe, és szabadabban mozoghattak. Mind a levéltári források, mind pedig a helynevek (Fűrészmező, Alsófűrészvölgy, Zsindelybérc) virágzó deszka- és zsindelykészítésről beszélnek. Brassó a megszokottnál nagyobb jövedelmet igyekezett kipróbálni az uradalomból. A jobbágyságok rovására épített malmokból származó bevétel 1560-ban 46 forint 2 asperára, 1580-ban már 222 forint 18 ½ asperára rúgott. A cenzus növekedésén lemérhetjük a jobbágyságokra rótt terhek súlyosbodását. A kilenc falu 1514-ben 197 forint 20 asperát, 1575-ben 791 forint 56 dénárt fizetett. Ezt az ijesztő különbséget némiképp ellensúlyozza az adóköteles családok számának növekedése (1514-ben 240, 1599-ben 552) és a pénz értékének csökkenése (egy ökorára 1504-ben 1,32, 1595-ben 3 forint).

A csángó falvak önkormányzatát a városi hatóságok erősen korlátozták. A bírót és az esküdteteket a brassyói tanács küldötteinek jelenlétében választották. A cenzust a bíró szedte össze és szolgáltatatta be. A falvak minden fontosabb ügyét Brassóból intézték, sőt Türkösön, majd később a többi faluban is uradalmi központot, kúriát építettek. Az igazságszolgáltatás is a város kezében volt. A papok

és tanítók fizetésüket a várostól kapták. (1560-ban az apácai tanítónak évi 9 forint 25 asperát fizettek.)

Hétfalu „plájás“ lakosságára hárult a határokon átvezető ösvények és eltorlaszolt szorosok őrzése. A plájások a törcsvári vármhatóságoknak voltak alárendelve. I. Rákóczi György a városi tanácshoz intézett levelében a hétfalusiak őrszolgálatát régi kötelességnek nevezi, és a brassói bírót 1646 júliusában szigorúan felszólítja: „Amely faluk az havasok alatt az utakhoz, ösvényekhez közel vadnak, meghirdesse hűséged közöttük s megparancsolja nekik, ugy vigyázzanak, hogyha melik határon el találna afféle menni vigyázatlanságok miatt, biztonnyal minden egy-egy személyért 500—500 forintot vétetünk rajtok.“ 1709-ben 24 hétfalusi őrizte az ösvényeket; a jobbágyi kötelezettségek alól részben mentesültek. Státusuk a csiki örállókéhoz volt hasonló.

Bár a lakosság főmegében jobbágygá vált, egyeseknek mégis sikerült kisenemesi jogállást kivívniuk. A számadásokban birtokaikkal szereplő Tóth István és Török Péter kisenemes lehetett. Gyakran jártak a brassói tanács megbízásából a havaselvi és a moldvai vajda udvarában. Néhányan a fejedelem szolgálatába szegődtek. Báthori Gábor 1612-ben egy Apáczai Mihály nevű megnesesített, és portáját mindennemű szolgálatas alól felmentette. Hasonló megnesesített, vagyontalan családból származhatott Apáczai Csere János is. Bethlen Miklós a következőket jegyzi fel nagy tanítójáról: „Apáczai János volt Barcaapácai szegény, ott a minémű szabadsággal élnek, olyan ember gyermeke.“ E néhány jogi kivétel azonban nem változtatott a barcasági jobbágyfalvak helyzetén.

Sokat szenvedett a Barcaság a hadak pusztításaitól. 1421-ben Amurát szultán hadai felperzselték Brassót és Hétfalut. A census és dézsma 1529- és 1530-beli jelentős csökkenése (lásd a táblázatot) a falvak pusztulásának következménye. Az erdélyi fejedelemség hanyatlásának korában (a XVII. század második fele) török, tatár, majd osztrák hadak zúdultak a Barcaságra. 1658-ban a Bodzaihágónál harcoló székelyek és hétfalusiak nem tudták feltartóztatni a török—tatár sereget. 1661-ben a tatárok újra előzőnlötték a Barcaságot, és Hétfalut annyira feldúlták, hogy egyetlen ház sem maradt épen. Súlyos károkat okozott a megmegújuló pestis. Az 1718—1719. évi járvány csak Apácán 811 áldozatot szedett.

A Habsburg-uralom újabb megpróbáltatásokat hozott a falvakra. A birodalom perifériájára került Brassó Caraffa seregének dülásai nyomán (1688) eladósodott, céhes ipara visszaesett. A kereskedelem pangása következtében megcsappant jövedelmét birtokai megterhelésével igyekezett pótolni. A lakosságot szabályos úrbéri szolgáltatásokkal sújtotta, fokozatosan megfosztotta a létfontosságú erdők, havasi legelők használatától, és eltiltotta az iparüzéstől.

A XVIII. században új szakasz kezdődött abban a küzdelemben, amelyet a falvak vívtak város-földesuruk ellen. A barcasági csángó és román jobbágyok — akárcsak más vidékek jobbágjai — panaszlevelekkel árasztották el a királyi fő-kormányiszéket. Ezek közül néhány Bécsig is eljutott. Jellemző ama panaszlevél, amelyet Hosszúfalu nyújtott be a guberniumhoz a brassóiak elkobozta malmáért Bécsig perelő Molnár Pál ügyében. Ez az 1759-ben kelt fogalmazvány történelmi dokumentum, s egyben méltó foglalata Barcaságon beszélt anyanyelvünknek is: „Méltóságos Gróf Erdélyi Gubernátor ur, nekünk kegyelmes Patrónus Urunk! Ugyannyira már gyakortább való alkalmatlanságunkért, melyet keserves esetünk és nekünk szánakodásra méltó bajunk okoztanak, kimondani elégségesek nem vagyunk, vélvén azt, hogy már világos legyen Excellentiátoknál, bizzuk azért — tapasztalván sok ügyefogyottakkal, szegényekkel — istenes szándékát és belső tanácsát kinyilatkoztatni, de mitévők legyünk, midőn magunk részünkre igazságot, mely ítéletet kíván, Excellentiádnál találtatik. Szenved mégis a szegény társunk Molnár Pál a brassai tömlöcben, kinek látván igazságát a belső tanács, commitála a brassai magistrátusnak; ime mostan veszi hasznát, igazságát kereső atyánkfia hordozza a bilincset, félünk mi is, midőn Excellentiához eszedni jöttünk; brassai főbíró uram ilyen fenyegetéssel két izben pirongata ki udvarából; menjetek haza, mert mind rendre fogatunk és amíg hármát-négyet fel nem akasztatunk, meg nem nyugosunk. Irtózik ettől az emberi természet, kivált mi, akik már minden pénzünkből, eleségünkből kifogytunk, visszamenni nem merészlünk. Könyörüljen Excellentiád, akik mostan hazánknak, Felső Asszonyunknak szolgáltunk, mai napon is szolgálunk, azért várjuk Excellentiádnak áldása kiterjesztett kezeit nyújtandó, rabunknak szabadulását, nekünk továbbra teendő szolgálatunknak helyére bátorságon és bajunk szabadulását kérjük, továbbá Isten fizesse örökké háláljuk Excellentiádnak. Szintén most érkezik egy társunk, hogy minden javainkat a brassai magistrátus felprédálja, ami szegény társunknál taláztatott, szakérrel a majorokba hordották, ládánkat felverték, több károk között Posár Mihálynak egy vont lyuku puskáját a házába összerontották, ugyanezen

alkalmatossággal 110 német forintot rajtunk vettek, mindezeket mi okból cselekedték, nem tudjuk. Szegény szolgái Hosszufalvi lakosok közönségesen.“

A jobbagy—hűbérúr viszony maradványai ezen a tájon túléltek az 1848-as forradalom korszakát. A XIX. század második felében indult meg a falvak és Brassó városa között az a hírhedt per, amelyben a felek az igazságügy-minisztériumhoz és az országgyűléshez fordultak. Mindkét fél érvelése a hűbéri és polgári jognak az akkori jogrendszerbe beillő sajátos keveréke. Az erdőiket, legelőiket követelő községek még 1870-ben is a Királyföldön élő más, szabad polgárokkal egyenlő jogokat kértek. Brassó az erdélyi országgyűlés 1651. évi határozatával igazolta az uradalomra vonatkozó tulajdonjogait, sőt a Tripartitumra hivatkozott. A falvak követelését a magántulajdon megsértésének tekintette, és az országgyűléshez fordult: „A dolgoknak illető állásával szemben Brassó városa nézve azon kötelesség áll elő, hogy tulajdonjogai megóvása érdekében felszólaljon, és egyszersmind azon kötelessége is, hogy a nemes kormányt és országgyűlést e tulajdonjogok megsértésétől visszatartóztassa.“ A falvak igényeit „földosztási, közösség-büzü és a nemzetközi munkásszövetség negyedik gyűlése alkalmával, Baselben 1869 szeptemberben a földbirtok magántulajdona eltörlésére nézve hozott határozatai kaptájára huzott javaslat“nak minősítette, és kifejezte reményét, hogy a kormány és az országgyűlés nem hajlik e kommunisztikus propagandára. A per 1889-ben megegyezéssel végződött. A falvak megkapták az erdők, legelők kétharmadát, a többi Brassó tulajdonában maradt. Az állami kincstár és a falvak — dézsmakárpótlás, szántók, malmok, udvarházak megváltása címén — 690 431 forintot fizettek a városnak.

E rövid tanulmányban a legújabb eredményeket és saját kutatásaimat is hasznosítva nagyjából átfogó kép megrajzolására törekedtem. Nem érintettem az 1848-as forradalom külön tanulmányt igénylő időszakát. Különbön is számos kérdés vár megoldásra. A falvak belső életének feltárását oly gazdag levéltári anyag biztosítja, mely minden történetész kutatásra csábíthat; a munka a középkori jobbagyélet eddig ismeretlen vonatkozásaira vetethet fényt.

Az Arvay művének megjelenése óta eltelt harminc év intő figyelmeztetés anyanyelvű történetírásunk számára. Csak a múlt feltárásával válhatnak teljessé a jelen és a jövő emberi értékei. Bethlen Miklós szavaival élve: a maga eleinek viselt dolgai nem tudó ember olyan kőműves, aki „csákány, kalán, kő s mész nélkül“ akar várat építeni.

Vogel Sándor

IRODALOM

A hajdani törösvári uradalom jogi állapotjához. Brassó, 1871. — André Leroi-Gourhan: Az emberi kéz és agy felszabadulása az eszközben és szóban. Világtörténet, 1970. 21. 17—19. — Approbatæ Constitutiones Regni Transilvaniae. Claudiopoli, 1696. — Arvay József: A barcasági Hétfalu helynevei. Kolozsvár, 1943. — Bán Imre: Apáczai Csere János. Budapest, 1958. — Bethlen Miklós Önéletrása. Bukarest, 1970. — Cáfolata az első könyvnek (Szerk. Pávai V. Elek). Kolozsvár, 1873. — Erdélyi Lajos: A csángók eredete nyelvjárásaik alapján. Magyar Nyelvőr, 1908. 1—13., 63—75. — Györffy György: Besenyők és magyarok. Budapest, 1940. — Horger Antal: A barcasági magyar községek története. Brassó, 1903. — Horger Antal: A csángó nép és csángó név eredete. Erdélyi Múzeum, XXII. 1905. 65—80., 131—137. — Iczkovits Emma: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Budapest, 1939. — Jakab Elek: Brassó város és a hétfalusiak birtokpere. Századok, 1890. 49—66., 154—161. — Kolombán Lajos: A hétfalusi csángók a múltban és a jelenben. Brassó, 1903. — Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt (Brassó) in Siebenbürgen I—VII. Brassó, 1886—1918. — Mika Sándor: I. Rákóczi György levelezése a brassói bíróval és tanáccsal. Történelmi Tár, 1892. 700—715.; 1893. 307—332., 505—521. — George Moroianu: Chipuri din Săcele. Cluj, 1938. — Orbán Balázs: A Székelyföld leírása VI. Budapest, 1873. — D. Prodan: Iobăgia în Transilvania în sec. XVI. I—II. București, 1968. — Săpăturile arheologice efectuate de muzeul județean Braşov în anul 1970. Cumidava, 1970. 4. 641. — Székely Zoltán: Korai középkori temetők Délkelet-Erdélyben. Korunk Évkönyv 1973. 219—228. — Szelei József krónikája (A barcai magyarságnak rövid történeti rajza). Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, V. 1862. 1303—1310., 1335—1344. — Ţara Birsei I—II. București, 1972—1974. — Vöö István: A barcasági tájszólás. Művelődés, 1973. 3. 13—14. — Vöö István: Hétfalu nyelvjárási atlasza. Kolozsvár, 1971.

A kortársak szemével

„Amit halhatatlanságnak nevezünk, az nem más, mint állandósult időszerűség“ — írja a *Palackposta* bevezetőjében Fábry Zoltán. Ilyen értelemben az ő műve a halhatatlanság jegeit hordozza, mert szüntelenül éreznünk kell időszerű intelmeit. „Csak a valóság és erkölcs maradéktalan egyezése adja, mondja és hozza az igazságot“ — hirdette, és olykor hősies egyedüliségben is állhatatosan kitartott eszméje mellett.

Ezt a példamutató magatartást idézi az a tanulmánygyűjtemény*, amely Fábry életművének értelmezésével, esztétikai és morális hatósugarának feltérképezésével nemcsak tiszteletadás kíván lenni: a stószai örökség továbbélését is szolgálja.

Végrendeletében Fábry Zoltán figyelmeztet: „Az író legigazibb öröksége a mű: könyveinek, írásainak összessége, hatása, továbbélése... Stósz már életemben zarándokhely lett. Stósz és a Fábry-mű realitását, egységét biztosítani kell, mint hagyatékot, mint elkötelező örökséget.“ Csehszlovákia, Magyarország, a Szovjetunió, Jugoszlávia és Románia írói, publicistái, irodalomkritikusai tesznek ebben a gyűjteményes kötetben hitet a Fábry-formula, a „vox humana“, az emberség szelíd törvénye mellett. (A kötet hazai szerzői: Gaál Gábor, Balogh Edgár, Méliusz József, Robotos Imre.) „Az etika egyetlen realizmust ismer: a vállalás hűségét“ — és ennek a hűségnek neve, Fábry szavai szerint, humanizmus.

Hogy a Fábry-formula milyen elevenen hat, annak egyik jellemzője, hogy a halálát követő esztendőben már megjelent róla az első monográfia (Kovács Győző: *Fábry Zoltán*. Budapest, 1971). Ez a monográfia, mint a most kiadott gyűjteményes kötet is, mindenekelőtt Fábry Zoltán aforisztikus tömörségű gondolatait visszhangozza: ez a legméltóbb főhajtás szelleme, heroikus emberi mértéke előtt.

Életrajzának emlékiratának megírását várva, sürgetve, észre kellett vennünk, hogy Fábry Zoltán a maga szerény, de szuggesztív módján műveinek előszavában megírta életrajzát: „Tanú akartam lenni és tanulság. Kortanú és írói példa. Ez volt az életem.“

Korának nemcsak egyszerű tanúja: koronatanúja volt. „... lángban, tűzben, bűzben, füstben és koromban“ rőtta feljegyzéseit, s megírta korának „korparancsát“ is. „Engem köt a megismerés ténye, a kortársi felelősség szociális parancsa...“ — írja, s hozzáteszi, hogy az írói cselekedet, tehát az írás egybe kell hogy essék az emberség etikumával, a humánus igazolásával. Fábry Zoltán büszkén vallja, hogy ő ennek az etikumnak, ennek a meggyőződésnek a foglya, „börtönlakója“, s küldetésének tekinti az erkölcsi realizmus irodalmi-politikai szolgálatát. Ezért választja Husz János imáját a maga hitének, elkötelezettségének jelmondatává: „Keresd az igazat, hallgasd az igazat, tanuld az igazat, szeresd az igazat, mondj igazat, őrizd az igazat, óvd az igazat mindhalálig.“ Méltán mondja róla Illyés Gyula, hogy Fábry nem csupán klasszikus európai, hanem ugyanakkor „egy szentszagúan hű szabadsághívó“. S mert hívő és fanatikus, olykor nem óvhatja meg magát a türelmetlenség egyoldalúságától, leszűkítő tévedéseitől. Például attól, hogy Taraszov Rogyonov *Csokoládé*jában a makulátlan forradalmár, Szugyin ellen elkövetett justizmordot ne igazolja. „Az egyén, a halál nem fontos — írja —, a forradalom ügye kell hogy tiszta maradjon, és inkább bukjon el, ha kell, ártatlanul az egyén, hogy így bizonyítson és tisztítson.“ Fábry Zoltán később ráeszmélt, hogy „a forradalom ügyének szentségét“ nem tisztíthatja ártatlan emberek elveszejtése — még az irodalmi művek lapjain sem.

Ő maga sohasem ismerte el, hogy egy irodalmi mű megítélésekor kizárólag esztétikai mértéket kellene alkalmaznia; az erkölcsi igazságtevés eszméjét vallotta. „Ő sosem alkudott meg, sosem hazudott, sohasem hízelt“ — mondja róla Komlós Aladár. „Vannak korok, sorsfordulók, amikor az írói magatartás lényegül

* Fábry Zoltán kortársai szemével. Madách Könyvkiadó. Bratislava, 1973.

műfajjára" — vallotta egyik írásában Fábry, önmaga írásművészetének természetét vizsgálva. Valóban, írói magatartása, konok hűsége, törhetetlen jellemzilárdsága sajátos műfajjára ötvöződött, a korszerű humanum műfajává, amelyet ő „antifaszizmusnak" nevezett. („Az antifaszizmus világirodalmi műfaj lett" — írta.)

Bori Imre a Fábry-mű polemikus jellegét emeli ki: „Szinte nincs írása, amelyből a polemizáló kedv ne csapna ki." A vívóra jellemző alapállás, vitára ajzottsága nem öncélú. A szenvedély, amely harcba lendíti, dühei, amelyek lényét (tehát stílusát) hevítik, a kortársi felelősség feladatait jelzik. Ismételten meghirdeti: „Az író a kor lelkiismerete" — s a maga igazságkeresése, igazságkísérletei ezt a törvénytáblát szegezik megszállottan a stósz-i remetelak kapujára.

Kovács Győző az életmű szintézisét kutatva Fábry Zoltán terminológiájával felel: „erkölcsi realizmus". Úgy érzi, hogy Fábry ezzel „élő hagyományt teremtett és őrzött meg; az emberi hangot az embertelenséggel, az erkölcsi realizmussal az irodalmi, politikai és hatalmi erkölcstelenséggel szegezte szembe".

Fábry Zoltán vallomások írója. B. Nagy László jegyzi meg, hogy „gyónásai nem flagelláns mea culpa, hanem hitvallással nemesednek, a történelemmel szembekeverült személyiség orációi, a másképp nem tehetek kinyilatkoztatásai". Így személyes, önéletrajzi emlékezései sem önmutogatások, exhibicionista kitárulkozások, hanem egy magatartás genezisének jelzői.

Fábry Zoltán több mint harminc kortársa próbálja e kötetben megközelíteni a „stósz-i legenda" tartalmait. Érdekes, hogy Fábry Zoltán is szüntelenül vívódott az önmeghatározással, a művét és személyét övező legendaelemekkel. S ha a kortársi tanulmányok megvonják is a valóság és a képzelet határvonalát, egyértelműen tisztázódik, hogy „a legendát a valóságtól elszakítani nem lehet" — mint azt Fábry Zoltán meghatározta. A „stósz-i magány" volt a legendakör egyik életetője, csakhogy ember és világa nem különülhet el egymástól, s Fábry „kollektív magány"-nak nevezte életformáját. Stósz, valóban, nem a magány szigete, hanem Európa egyik centruma volt, ahol a földrész legjobb szellemei műveikkel vagy személyesen jelentkeztek, és innen „e vizsgáztató és tisztító csendből" szinte rakétaerővel röpítette ki Európa felé Fábry a maga felfokozott hitét — a „szellem-erkölcs" alaptételét. Így lett a stósz-i magány közügy, Stósz a korszerű emberségtudat nyilvános szálláshelye, őrzésre és emlékezésre méltó jelkép.

Robotos Imre

Könyv a közös múltból

Magyar nyelvű hazai történettudományi irodalmunk nem bővelkedik szintézisre törekvő munkákban. Történeiszünk nem igyekeztek nagyobb vállalkozásokba fogni, bár tagadhatatlan, hogy számos értékes rész tanulmány született meg, főleg a művelődés- és a gazdaságtörténet területén. Ezért vesszük érdeklődéssel kézbe Bányai László könyvét*, amely a magyar és román néptömegek ezeréves egymás mellett élésének a történetét vázolja fel.

Bányai László történelmi vázlatnak nevezi csaknem 400 oldalas tanulmányát. De tegyük hozzá: szintézisre törekvő vázlat, amely kézikönyv a tanulni vágyók, és gondolatébresztő-serkentő feldolgozás a történészek és szociológusok számára. Nem hagy figyelmen kívül úgyszólván semmit, ami jelentős történelmünkben. Nemegyszer azonban csak jelzést — vagy ösztönzést — ad a fehér foltok eltüntetésére.

* Bányai László: Közös sors — testvéri hagyományok. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1973.

Módszere a kiteljesedett történelmi materializmus, amely egyaránt kutatja az osztályok között vívott kegyetlen és kíméletlen küzdelmeket, valamint az együtt és az egymás mellett élőknek a nemzeti felemelkedést célzó tevékenységét. Vezérfonalként húzódik végig a könyvön a Bányai László fogalmazta alapelv: „Az osztálykizsákmányolás és nemzeti elnyomás ellen küzdő, különböző nemzetiségű tömegek összefogását a marxizmus a társadalmi fejlődést elősegítő tényezők első sorába helyezi. Azt hangsúlyozza, ami a megosztó nacionalizmussal szemben a dolgozók harci egységét erősíti."

A történelmi materializmus módszerét következetesen alkalmazza, akár a primitív, rabszolgatartó vagy feudális társadalmi alakulatokkal foglalkozik, akár az újkori és a legújabb kori történelmi eseményeket elemzi. Persze, hozzá kell tennünk: az ősi társadalomtól a feudalizmusig terjedő erdélyi történelmet a történettudomány legújabb eredményei alapján vázolja fel, s természetszerűen nem próbálkozik eredeti kutatással, a leg-

újabb kori történelmet azonban saját történeti kutatásainak eredményeivel gazdagítja.

Könyvének első fejezetében „anyaföldünk” őskorát s a magyar és román nép életének „gyökereit” vizsgálja. Minden, amit az „ösrománok” kialakulásáról és az „ösmagyarok” vándorlásáról mond, megfelel a hazai történeti kutatások jelenlegi állapotának. Ugyanezt mondhatjuk mindarról, amit „az együttélés” első századairól ír. A kora feudális államalakulatok kérdése azonban nyilván még kutatásra, elemzésre szorul. Jelentős vizont állásfoglalása a tudománytalan elméletekkel szemben a székelység eredetének kérdésében. Bányai rámutat, hogy „a székelység magja a magyar törzsszövetséghez az utolsók közt vagy utolsóként csatlakozott népesség”, s hogy „az ösmagyarországnak talán legtöbb hagyományát őrizték meg szokásaikban, népköltészetükben, moldvai csángó nyúlványokkal együtt...”

A tanulmány rengeteg adattal bizonyítja a békés együttélés tényét az országalapító magyar uralom első századaiban. Magyarok, székelyek, szászok, románok sajátos önkormányzatok keretei között éltek. „Az Erdélyre is kiterjedő magyar feudális uralom — írja Bányai — az első századokban a királyi és püspöki uralomban s később a nemesi vármegyék románlakta részein meghagyta az ősi jogszokásokat. A pásztorokodással és mezőgazdasággal foglalkozó román községek maguk választják bíráikat, s jó ideig vezetőik is görögkeleti hitű kenézek, zsupánok, bojárok, helybeli vajdák voltak.” Ahogyan viszont a társadalmi differenciálódás bekövetkezett, a régi patriarkális életformákat élesedő osztályellentétek váltják fel, s a XIV. században uralkodóvá válik az intézményesített jobbágyság. Kialakul a nemesi osztály s vele szemben a jobbaggyá vált magyar és román kizsákmányolt tömeg.

A földesúri és egyházi hatalom önkénye és szipolyozása váltja ki az első nagy felkelést, az 1437-ben Bábólnáról kiinduló jobbágmegmozdulást, amelyet nem egészen egy évszázad múlva követ a Dózsa vezette parasztháború. A felkocolt paraszttömegek, a katonák hiánya s a hűbérurak hatalmi versengése Mohácshoz vezetett. „Erdély, amelynek önkormányzati szervei s földrajzi adottságai lehetővé tették függetlenségének legalább részleges fenntartását, a török szultán hűbéres adófizetője lesz, fejedelmválasztó jogának fenntartásával, akárcsak Moldva és Havasalföld. Sajátosságaiknak megőrzése alapján a három fejedelemség kapcsolatai, érdekei még szorosabbá válnak ezután, ami gaz-

dasági, politikai és katonai vonalon egyaránt érezteti hatását.”

Bányai a középkori erdélyi politika fővonalát a függetlenség megtartásában látja. Úgyesen csoportosított adatokkal bizonyítja az oszmán iga elleni harc s a magyar—román összefogás jelentőségét, valamint a Habsburgok elleni küzdelem állomásait, amely végül is a Rákóczi vezette nemzeti-népi felkelésben csúcsosodott ki. Az 1703-ban kirobbant felkelés „táborába vonzotta a mindenféle nemzetiségű, elégedetlen társadalmi rétegeket, a jobbágyokat, a főuraktól szorongatott kismemeseket, a megszálló Habsburg-zsoldosok által kifosztott lakosokat, ortodox románokat és magyar kálvinistákat, az erdők és puszták betyárságát. Az erdélyi román parasztok a magyar, szlovák és kárpátaljai ukrán paraszttal együtt zárt sorban csatlakoztak a Dózsa-felkelők nevét viselő kurocokhoz...”

A Habsburgok leverték ugyan a felkelést, a XVIII. századot mégis az anti-feudális jellegű megmozdulások, az osztályharc kiéleződése jellemzi, amely a Horea-felkelésben éri el csúcspontját. A XVIII. századi osztályharcok közepette azonban növekedett a nemzetiségi tudat, s a Habsburg-ellenes harcok egyben a nemzeti függetlenségre való törekvést is jelezték. A reformkor haladó eszméi szintén hozzájárulnak az 1848-as forradalmakhoz és szabadságharchoz.

A forradalmi eseményeket követve Bányai megfigyeljük a március 21-i kolozsvári tüntetésekről, s nem foglalkozik a Berzenczey és az *Ellenőr* körül tömörülő radikális ellenzék forradalmi szerepével. Különbözik a fejezet a forradalmi események követésében igen gazdag.

A tanulmánynak több mint fele a 67-es kiegyezés utáni száz év történetét tárgyalja. Gazdag anyaggal bizonyítja a dualista rendszer elnyomó politikáját, s leleplezi az imperialista politikát, amely nemcsak a bécsi kormányt, hanem a magyar uralkodó réteget is jellemezte. A magyar burzsoázia a kapitalista fejlődés lehetőségét fedezi fel a Béccsel együttműködést kereső arisztokrácia politikájában, s támogatja ennek a poroszok felé való közeledését, mert a Bismarck államéletét megfogalmazó Treitschke imperialista politikája igen megfelelt az uralkodó osztályoknak. Treitschke szerint a szlovákokkal és románokkal szemben „a némettség és magyarság nemesebb népe” hivatott a vezetésre, s szerinte „minden állam joga a benne egyesített nemzetiségeket egygyé olvasztani”. E szellemben a radikálisokkal és a még alig megszülető munkásmozgalommal szemben a kormányzat uralkodóvá teszi az „egységes

nemzeti állam“ s a „magyar politikai nemzet“ elméletét. Ennek lesz gyakorlati következménye az 1868-as nemzetiségi törvény, az iskolapolitika és a származáselemzés. De ennek a következménye a nemzetiségek fokozódó ellenállása, a nemzetiségi pártok — köztük a Román Nemzeti Párt — megalakulása.

A monarchia összeomlását követő időszakot: az őszirózsás forradalmat, a gyulafehérvári román nemzeti gyűlést és határozatait szintén részletesen tárgyalja Bányai László. Teljes mértékben egyérthetünk az ilyen megállapításokkal: „A volt monarchia elnyomott népeinek nemzeti felszabadulása a néptömegek forradalmi harca következtében valósulhatott meg, de a nemzeti állam kialakulása folyamán a burzsoázia fokozódó hegemoniája érvényesült.“ A következmény tragikus a munkásmozgalomra. A munkástanácsok s a forradalmi szellemű szocialista munkásság az 1919-es forradalmi hullám politikai és gazdasági mozgalmai ellenére is gyengének bizonyul a polgári szabadságjogokat megtagadó és az oligarchiával szövethető burzsoázia ellen. Amit az 1918-i késő őszi szakaszra vonatkozóan Bányai megállapít, vagyis hogy „a forradalmi szellemű helyi munkástanácsok“ egymástól elszigetelten működtek, nem volt központi vezetésük s országos akcióprogramjuk, nem tudtak kapcsolatokat kialakítani a paraszttömegekkel —, az bizonyos mértékben érvényes az 1919—1920-as mozgalmakra is. Pedig jelentős mozgalmakról tesz említést Bányai, amelyekben a nemzetköziség eszmei alapján vettek részt a román és magyar munkások. A zsilvölgyi bányászok eleinte egyaránt visszaverik előbb a magyar, majd a román burzsoázia ellenforradalmi törekvéseit, Nagyváradon a Tanácsköztársaság hetei alatt egyidőben jelenik meg a *Nagyvárad* *Vörös Újság* és a *Foia Tăranului*. 1919. április elején ugyancsak Nagyváradon megalakul a Román Forradalmi Tanácsok Központi Tanácsa, amely kinyilatkoztatta, hogy célja a „romániai rendszerváltoztatás meggyorsítása, az egyesülés megkönnyítése végett a Kárpátokon túli testvérekkel, nem az ottani bojárssággal és földbirtokossággal, hanem a szorgalmas és becsületes, felszabadult munkássággal és parasztsággal, a román munkás- és paraszttanácsok köztársaságával“.

A magyar és román forradalmi szocialisták tevékenysége nem volt inyére sem a bukaresti kormánynak, sem a szebani kormányzótanácsnak, de a Kratochwill ezredes vezette székely hadosztálynak és a magyar ellenforradalmi különítménynek sem, ami végül is oda vezetett, hogy francia segédlettel közös ak-

ciót indítottak a magyar forradalmi kormány leverésére. Bányai László számos konkrét eseményt idéz fel a román és magyar munkások közös akcióinak bizonyítására.

A monografikus tanulmány több mint 150 lapon foglalkozik Erdély két világháború közötti történetével. A könyvnek ez a része a dokumentáció tekintetében a legalaposabb, bár a szerző sok fontos esemény — nyilván a terjedelem miatt is — kénytelen „átszaladni“. Az ország politikai életébe ágyazza be mind a kommunisták vezette munkásmozgalom, mind a magyar burzsoázia és arisztokrácia szervezte politikai mozgalmak történetét. A kezdődő magyar demokratikus szervezkedés, amely a Kós Károly csoportjától elindított *Kiáltó Szó* című röpirat megjelenésével kezdődik, az úri ellentámadás nyomán eltorzul, s a konzervatív Magyar Szövetség, majd a Romániai Magyar Párt megalakulásába torkoll. Bányai László rámutat, hogy a konzervatív és reakciós magyar szervezkedéseket egyaránt támogatták Bukarest és Budapest maradi erői. Az értelmiség egyes csoportjai keresték a kapcsolatot a román polgári, demokratikus erőkkel, valójában azonban sem az 1927-ben alakult Magyar Néppárt, sem a Magyar Kisgazda Párt nem tudott tartós eredményt elérni.

A Romániai Kommunista Párt V. kongresszusa új irányvonalat és lendületet ad a demokratikus magyar mozgalomnak is. Előbb az Országos Magyarpárti Ellenzék alakul meg 1933-ban, majd egy év múlva zászlót bont a Magyar Dolgozók Szövetsége. Bányai László, aki alapító tagja és vezetője volt a MADOSZ-nak, dokumentáltan és élményszerűen, részletesen ismerteti a szervezet tevékenységét, együttműködését a román Ekésfronttal, s harcait a burzsoák kormányok nemzetiségellenes politikájával szemben, kemény küzdelmét a névelemzés, származáskutatás és iskolapolitika ellen. A MADOSZ a kommunisták irányvonalát követte, együttműködött a román demokratikus szervezetekkel, s küzdött — kár, hogy nem sok eredménnyel — a demokratikus magyar kisebbségi egység megvalósításáért...

Egyetlen történelmi monográfia sem törekedhet a felvetett témakör maradéktalan megoldására. És egyetlen történész sem állapíthatja meg a teljes igazságot. *Bányai László munkáját messzeemenően pozitívan kell értékelnünk*. Anyaga, módszere, szemlélete egyaránt elismerésre méltó, s véleményünk szerint kiegészítő történelemkönyvként kellene használni iskoláinkban.

Egy-két megjegyzést mégis tennénk, főleg az utóbbi száz év tárgyalását il-

letően. Hiányérzetünk marad a kiegyezés utáni korszakkal kapcsolatban. Érdekes lenne megvizsgálni az erdélyi nemzetiségi harcokat, az itteni magyar burzsoázia és arisztokrácia szupremáciás törekvéseit, az egyházak befolyása alól kiszűrt és polgári párttá vált Román Nemzeti Párt megalakulását. Többet érdemelne a munkásmozgalom jelentőségének hangsúlyozása a múlt század kilencvenes éveitől, mert a szakszervezeti és a szociáldemokrata mozgalom kezdettől a nemzetköziség és az osztályharc gondolatára épült. Az *Adevărul* mellett jelentős volt a Temesváron megjelenő *Volks-wille* s a magyar szociáldemokrata sajtó Aradon, Nagyváradon, Kolozsváron és Marosvásárhelyen. A legnagyobb hibának pedig azt tartjuk, hogy a két világháború közötti időszakban teljesen mellőzi a legáltalában maradt Szociáldemokrata Párt tevékenységét, pedig ez lényeges szerepet játszott a román nép és a magyarság együttműködésében. Kezdetől a nemzet-

köziség alapján állt, és legjobb képviselői a szocialista mozgalom országos egyesítésére törekedtek. Visszautasított minden együttműködést a Magyar Párttal, s elhatárolta magát 1940 után az Erdélyi Párttól. Harcolt a nemzeti egyenjogúsáért, a városi tanácsokban a szabad nyelvhasználatért, a nyelvvizsgák és mindenféle megkülönböztetés ellen. A párt balszárnya már a harmincas évek közepén megvalósította a kommunistákkal az egységfrontot. És talán több teret kellett volna szentelni a Kommunista Párt irányította legnagyobb tömegszervezet, a Városi és Falusi Dolgozók Blokkja tevékenységének...

Mindent egybevetve, Bányai László munkáját történelmi irodalmunk jelentős eredményének tartjuk. Felhívjuk rá szakemberek, nevelők és diákok, művelődésre vágyó olvasók figyelmét, mert történelmünk rengeteg eseményét vetíti eléénk, s nyilvánvalóan bizonyítja kultúrateremtő értékünket.

Jordáky Lajos

Művelődéstörténeti módszerek – művelődéstörténeti feladatok

Művelődéstörténeti központúság jellemzi a romániai magyar történelemtudományt — hangzik el gyakran írásban és szóban, de csak ritkán adódik alkalom annak a felmérésére, hogy jogos-e a megállapítás, a művelődéstörténeti eredmények egyenes arányban állanak-e a valóban sokoldalú művelődéstörténeti kutatásokkal. Dankanits Ádám most megjelent könyve* e téren kényszerít számvetésre, miközben a kutatók figyelmét is új szempontok felé irányítja.

Tanulmánya azzal a törekvésével, hogy viszonylag teljes forrásanyag feltárásával egy nagy, az erdélyi művelődéstörténetben döntő korszak szellemi arculatát rajzolja meg a számok, a statisztikai felmérések tükrében, úttörő vállalkozás marxista történetírásunkban. Kutatásainak kiindulópontján az erdélyi nyomdászat XVI. századi, külföldi szerzőktől megjelent kiadványai, néhány fennmaradt könyvjegyzék és mindennek előtt a hazai könyvtárak antikvári között őrzött s kimutathatóan a XVI. században már nálunk is olvasott idegen szerzők könyvei (mintegy 2000 kiadvány) álla-

nak. Természetesen mindez csak töredéke annak a könyvmennyiségnek, amely a század olvasóközönségének igényeit szolgálta, de töredékében is része az egésznek, s így elégségesnek bizonyult az olvasmányigényeket jellemző tendenciák felvázolására és az egyes olvasmánycsoportok közötti arányok rekonstruálására. A tanulmányozott forrásanyag méretei és a feldolgozást jellemző statisztikai szemlélet eredményeként művelődéstörténeti kutatásainkban szinte példátlanul biztos alapokon állanak a szerző megállapításai, melyek — és ezt szükséges ismételt is kiemelni — egy teljes művelődési korszakra és a XVI. századbeli Erdély területére vonatkoznak. Eredményei korábbi álláspontokat kérdőjeleznek meg, és új feladatokat jelölnek ki nemcsak a művelődéstörténeti, hanem a történelmi múlt egészére irányuló kutatások számára.

Legfontosabb eredményei három tételben foglalhatók össze:

— az olvasmányanyagban mennyiségi és minőségi szinten a XVI. század negyvenes éveiben olyan átalakulás következett be, amely „művelődési robbanást” jelez;

— ennek a „művelődési robbanásnak”

* Dankanits Ádám: XVI. századi olvasmányok. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1974.

a magyarazatot a szerző az új kommunikációs eszköz, a nyomtatott könyv erdélyi térhódításában látja;

— a fenti gondolatmenet folytatásaként kérdőjelezi meg a művelődéstörténeti szemléletben még mindig domináló *reformáció* → *könyvnyomtatás* → *műveltségi szintemelkedés* képzetet, és azt a *könyvnyomtatás* → *művelődési robbanás* → *reformáció* összefüggéssel helyettesíti.

Olyan eredmények ezek, amelyekkel az elkövetkező művelődéstörténeti kutatásoknak, ha vitatkozva is, de számolnia kell; mi több, ezeket a megállapításokat mindaddig el kell fogadnunk, amíg hasonló teljességre törekvő feldolgozással nem tudjuk megcáfolni.

A felsorolt alapvető eredmények mellett számos olyan kiegészítést hozott ez a kutatás az eddig kialakult művelődéstörténeti képhez, amelyekről, ha röviden is, de szólni kell. Dankanits kideríti, hogy a reformáció korának erdélyi társadalmára legnagyobb hatással a humanista Erasmus és a reformátor Melancthon munkássága volt; igazolja azokat a kutatásokat, akik a svájci reformáció, pontosabban Bullinger szerepének túlértékelésével szálltak szembe; s új eredmények tekinthető a heliocentrikus világmép vagy a politikai gondolkodó Lipsius korai recepciójának bizonyítása is. A többnyire a szakmabeliek érdeklődését felkeltő rész-eredmények sorát tovább is folytathatnánk, de úgy tűnik, fontosabb azokra a kérdésekre fordítani a figyelmet, melyeket a tanulmány megoldatlanul hagyott, illetve amelyekre vitatható válaszokat adott.

A statisztikai felmérésekből kiolvasott következtetések egy módszertani kérdést vetnek fel. A számszerűség a történettudományban is hozzásegít ahhoz, hogy vizsgálódásainkat szilárdabb alapokra helyezzük, de ennek az eljárásnak, mint minden más módszernek, megvannak a maga buktatói is, ami arra kötelez, hogy a számsorokból adódó eredményeket más természetű forrásokkal vessük össze. Hogy ez mennyire érvényes Dankanits tanulmánya esetében is, két példával világítom meg. Az olvasmányanyag számbavétele azt mutatja, hogy Luther munkái viszonylag későn (1537-ben) és kis példányszámban jelentkeztek. Így tehát különösebben nagy hatást nem gyakorolhattak a korabeli olvasóközönségre. Ennek az ellenkezőjét bizonyítja viszont II. Lajos királynak a szebeni tanácshoz küldött levele 1524-ből, amelyben az uralkodó rosszaságát fejezte ki amiatt, hogy a tanács tagok, a polgárok (külön is kiemeli a kereskedőket) Luther írásait terjesztik, olvassák és vitatják. Feltehetően a vallásos propagandának inkább megfelelő kisnyomtatványokról volt szó, ame-

lyek — mint Dankanits is megállapítja — jobban ki voltak téve a pusztulásnak, de kétségtelenül *léteztek* és *olvasták* is őket. Hasonló „optikai csalódás”-ból ered az a megállapítás, hogy a domonkos rendi irodalom hatása meghaladta a ferencesek befolyását a század első évtizedeiben. Köztudott, hogy a két koldulórend közül a domonkos volt az, amelyik jobban megszervezte az oktatást (itt nálunk is már 1508-ban tervezték rendi főiskola létrehozását), a könyvgyűjtésre is nagyobb gondot fordítottak, aminek következtében a domonkos propaganda szolgálatában álló könyveknek eleve nagyobb volt a fennmaradási esélye. A ferencesek, jóllehet nagyobb súlyt helyeztek a vallási propagandára (s hogy milyen eredménnyel, arra az újabb Dózsa-kutatások figyelmeztetnek), a rendi reformok útján is előbb jártak domonkos társaiknál, a könyvtárfejlesztésre pedig — úgy tűnik — kisebb gondot fordítottak, aminek eredményeképpen a reánk maradt könyvanyagban is kisebb súllyal jelentkeznek.

Nehéz feladatot jelentett a szerzőnek az olvasmányok, a könyvforgalom társadalmi hátterének felvázolása. Történetírásunk társadalomtörténeti eredményei távolról sem kielégítőek. A művelődési jelenségek mögött csak homályosan látjuk azt a társadalmi közeget, amely befogadja, terjesztője és létrehozója volt a művelődési értékeknek. Az erdélyi értelmiségi társadalom kialakulásáról, az egyházi és világi értelmiség szétválásának folyamatáról, e réteg történelmi szerepéről néhány év óta pontosabb ismeretekkel rendelkezünk, de még mindig hiányzik az értelmiségi réteg pontos, a lehetőségekhez mérten számszerű számbavétele. Dankanits e téren igen kevés támponttal rendelkezett. Az egyetemet járt értelmiség számának ismerete volt az egyetlen biztos kiindulópontja, és azt az általános feltételezett erdélyi könyvmennyiségből (80 000 kiadvány) levezetett értelmiségi számmal egészítette ki (feltételezi, hogy egy könyvtulajdonosra leg-több 10 könyv jutott, tehát a század végén mintegy 8000 értelmiséggel számolhatunk). Ez a szám semmi esetre sem tükrözi a valóságos helyzetet, mivel a XVI. században hagyományos értelmiségi állás (ide számítva a papi-tanítói rendet, a hivatali szervezetet, a közelebről meghatározhatatlan munkakört betöltő literátus réteget is) aligha haladta meg a három és fél ezret. A nyilvánvaló ellentmondás feloldására két megoldás kínálkozik:

— a szerzőtől feltételezett könyvmennyiség kiszámítására adott kulcsszámok felülvizsgálása;

— szét kell választani (és ez tűnik a járhatóbb útnak) a ténylegesen értelmi-

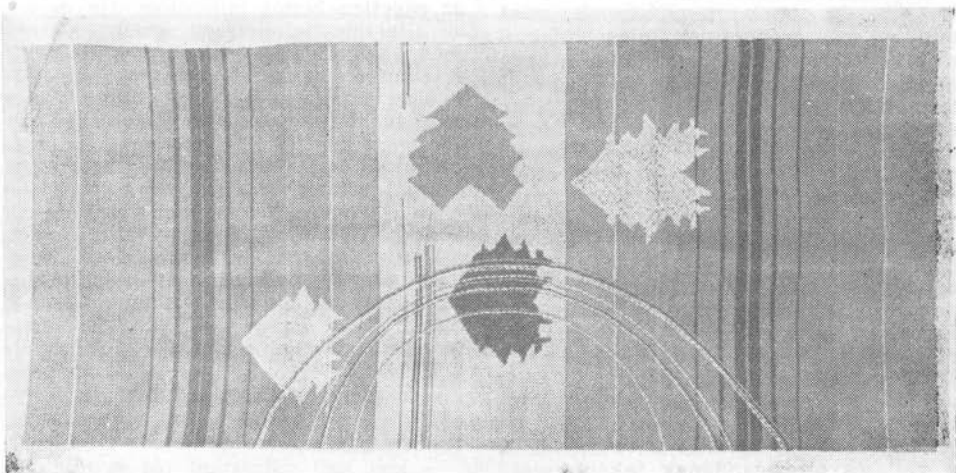
ségi pályákon mozgó könyvolvasókat az írni-olvasni tudó, könyvet forgató, művelődő kézműves, kereskedő polgároktól, akiknek száma a XVI. század elején már tekintélyes lehetett. Így a sokat emlegetett művelődési robbanás is nagyobb távlatot kap: feltűnik mögötte a foglalkozását tekintve nem értelmiségi, de érdeklődésében már értelmiségi vonásokat mutató polgári réteg, melynek képviselői a tanulmányban szereplő XVI. századi könyvtulajdonosok között is ott vannak.

Az írni-olvasni tudás, az olvasnivágyás térhódítása a polgárság körében összefüggésben van az iskolázás terén beálló változásokkal. Dankanits álláspontja szerint a század első évtizedeiben az értelmiség képzésében beálló válság volt az a kihívás, amelyre a legfejlettebb polgári közösségek nyomdák és iskolák alapításával válaszoltak. Tételét az egyetemjárásban jelentkező hanyatlással támasztja alá. A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. A hazai iskolázásra vonatkozó adatok éppen a XV—XVI. századforduló körüli évtizedekben szaporodnak meg. (Sajnos, a szerzőnek a XIV. századi fejlett iskolahálózatra vonatkozó hipotézise téves forrásértelmezésen alapul: a pápai tizedjegyzékben szereplő két kis falucska, Kásztó és Berény *scholasticusa* nem iskolamester volt. Ez a megjelölés abban a korban olyan klerikusokra vonatkozott, akik csak az alsóbb egyházi rendeknek voltak birtokosai, tanulmányaikat nem fejezték be, s így elképzelhető, hogy az

említett két scholasticus időlegesen látta el a pap nélkül álló két egyház szolgálatát.) A nagyobb településekben lévő iskolákban a tanulni vágyók a XV. század végétől már megszerezhették a „hét szabad művészet“ keretébe tartozó ismereteket (a sárospataki iskola számára készült Szalkai-kódex bizonyítja ezt). Fontos ezt hangsúlyozni, mert a korábbi időszakban külföldet járt diákok nagyobb része tulajdonképpen beérte ezeknek az ismereteknek a birtoklásával. Mivel az egyetemi tanulmányok nagy anyagi erőfeszítést igényeltek, elképzelhető, hogy inkább a Mátyás halála után bekövetkező gazdasági nehézségek, zúzavarak kényszerítették arra a hazai polgárságot, hogy helyi iskolákban taníttassák gyermekeiket, s így ez a „kihívás“ is hozzájárulhatott a hazai oktatás szintjének emelkedéséhez. Természetesen az itt emondottak szintén nélkülözik a megfelelő bizonyítóanyagot, de figyelmeztethetnek arra, hogy e téren is sürgető a kutatások idestova egy évszázada eljuttat fonalának felvétele.

A bemutatott eredmények, az új szempontok és módszerek révén a XVI. századi *olvasmányok* megjelentetése tudományos könyvkiadásunk fontos eseménye. Dankanits Ádám munkája azonban nem zárt le egy kérdéscsoportot, ellenkezőleg: a vele vitakozó, a tételeiben kételkedő történészeket egy egész sor kérdés tisztázására ösztönzi. És ez a könyv nagyon nagy érdeme.

Tonk Sándor

Sajgó Fodor Erzsébet: **Ősz**

A ROMÁN KÜLPOLITIKA DINAMIZMUSA (Era socialistá. 1974. 16.)

Hazánk felszabadulásának 30. évfordulója alkalmából George Macovescu külügyminiszter országunk külpolitikai tevékenységét vizsgálja. Ez a politika megfelel az országban végbement társadalmi, gazdasági és kulturális átalakulásnak. Minden külső befolyástól mentes, önálló és független külpolitikánk a nemzetközi élet aktív tényezőjévé vált. Híven tükrözi népünk érdekeit, törekvéseit, és teljes összhangban van a többi ország és nép alapvető érdekeivel. Ily módon szolgálja a barátság, együttműködés és béke ügyét az egész világon.

A sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építése megköveteli a nemzetközi kapcsolatok következetes ápolását; bel- és külpolitikánk között teljes az összhang.

Külpolitikánk alapelvei nyomatékosan hangsúlyozzák minden állam és nép függetlenségének, szuverenitásának, a teljes jogegyenlőségnek, a bel- és külpolitikába való be nem avatkozás elvének tiszteletben tartását. Kizárják az erőszak alkalmazását, elismerik a területi integritást, a határok sérthetetlenségét, és biztosítják minden nép számára, hogy saját akarata szerint alakítsa életét.

A jogegyenlőség elvének államközi viszonylatban való alkalmazásából következnek: a világ problémáit csak a népek együttműködésével lehet megoldani.

Országunk szüntelenül bővíti, fejleszti kapcsolatait az összes államokkal. Ezek közötti központi jelentőségű testvéri és baráti viszonyunk fejlesztése a szocialista országokkal. Ez a törekvés kifejeződik a KGST keretein belül fokozódó együttműködésben is, amely a szocialista tábor erősítését szolgálja. Állandóan szélesítjük és mélyítjük kapcsolatainkat a gyengén fejlett országokkal. Segítjük őket az elmaradottság felszámolásában, függetlenségük és önállóságuk megszilárdításáért folytatott harcukban. A békés együttélés elvének jegyében sokrétű az együttműködésünk az összes többi állammal, függetlenül politikai-társadalmi berendezésüktől. Mindez megfelel az általános fejlődés objektív követelményeinek.

Országunk minden fórumon igyekszik a béke ügyét gyakorlatilag is előmozdítani. Az RKP 1972. évi konferenciáján

a nukleáris fegyverek betiltását és megsemmisítését, az idegen csapatok kivonását és az idegen katonai bázisok felszámolását javasolták. Az ENSZ, országunk kezdeményezésére, 1970-ben első esetben tűzte napirendjére a fegyverkezési hajszá gazdasági és társadalmi következményeinek és káros hatásának megvizsgálását. Határozottan felleptünk minden erőszakos cselekedet ellen. Ismeretesek erőfeszítéseink a vietnami és közel-keleti béke megteremtésére s a ciprusi konfliktus felszámolására.

Külpolitikánk másik fontos célkitűzése az európai biztonsági konferencia ez évi sikeres befejezése. Országunk mindkét világháborúban súlyos károkat szenvedett. Ez is fokozott tevékenységre készítet annak érdekében, hogy földrészünkön a fegyveres összetűzés lehetőségét kizárjuk. A jelenlegi katonai tömbökre épülő biztonsági rendszer nem megfelelő. Minden európai ország egyformán érdekelt olyan garanciális rendszer létrehozásában, mely a békés építést és fejlődést szolgálja.

Nemzetközi kapcsolataink fejlődését az alábbi számok is bizonyítják: 1947-ben 25 állammal voltunk diplomáciai viszonyban, 1956-ban 38-cal, 1965-ben 67 állammal, 1974-ben pedig már 118 országgal van diplomáciai kapcsolatunk.

Hasonló mértékben nőttek kereskedelmi kapcsolataink is: 1950-ben 29, ma 120 állammal bonyolítunk le árucserét.

Az elmúlt években számtalan találkozás jött létre. Csak a X. kongresszus óta 114 látogatás és találkozó történt, és pedig 90 államfői, 24 pedig miniszterelnöki szinten. A találkozásokon a tartós békét szolgáló egyezményeket kötöttünk.

Külpolitikánk elvszerűsége, a nemzetközi együttélés normái és országunk tevékenysége közötti összhang megszerelte számunkra a megérdemelt nemzetközi presztízst.

NŐKRŐL — NEMCSAK NŐKNEK... (Les Temps Modernes, 1974. 4—5.)

Jean-Paul Sartre folyóirata nem várta meg az UNESCO kezdeményezte *A nők nemzetközi évét*, 1975-öt, hogy korántsem exhaustív igénytel összeállított különszámot adjon ki, melyet szerkesztője, Simone de Beauvoir így vezet be: „Csalódni fog az olvasó, ha arra számít, hogy megtalálja benne a női

sors módszeres és teljes bemutatását [...] csupán azt reméljük, hogy sikerül némi szellemi nyugtalanságot keltenünk." Ennek a reális és realista célkitűzésnek a szám egésze, de a benne foglalt írások jó része külön-külön is elegendő tesz. Kiben kíván nyugtalanságot kelteni, miben akar megzavarni a szerkesztői koncepció, amely inkább látszik igazodni a mintegy harminc szerző mondanivalójához, mint maguk a szerzők valamilyen előzetesen rögzített elgondoláshoz? Választ kérdésünkre a különszám anyagaitól, azok rendkívüli változatoságától kapunk, a szociográfiai felmérés eszközeit hasznosító tanulmányoktól a naplószerű személyes vallomásig és a szabad asszociációs álombeszámolóig, valamint a tudomány, a szépirodalom és a dokumentumértékű spontán emberi megnyilatkozás határára. Ha tárgyukon kívül van bennük valami közös, az éppen a bevezetőben megfogalmazott szándék: gondosan óvott nyugalomban kívánják megzavarni azokat a férfiakat és nőket, akik egyre kevesebb sikerrel próbálják meggyőzni magukat nem arról, hogy a nők helyzete összhangban volna korunk emberi méltóságáéval, erkölcsi igényeivel, műszaki fejlettségével, a fejlődésnek a felhalmozott anyagi és szellemi értékek biztosította lehetőségével, hanem arról, hogy a probléma azért megoldatlan, mert megoldhatatlan...

A *Les Temps Modernes* szerkesztői és szerzői a jelek szerint annak ellenére, hogy semmit sem szépítenek a fennálló helyzetet, nemcsak bíznak abban, amit a nők felszabadításaként fogalmaznak meg, hanem cselekvőleg segítik a folyamat kibontakozását. Ismert problémák éles sarkításával, új felvetésével vagy szokatlanul bátor megfogalmazásával igyekeznek továbblépni egy olyan úton, amely nem ígérkezik sem simának, sem rövidnek. Sokatmondó a két legértelmesebb szövegcsoporthoz gyűjtőcíme: *Encerclement* és *Rupture du cercle*. A bekerítettségéről, illetve a kirekesztettségéről, egyazon jelenség két oldaláról szól például az a tudományos értékű beszámoló, amelyből a Béarn vidéki falu családstruktúrája rajzolódik ki, mind hagyományos felépítésében, mind pedig szétesésében az elvándorlás, a város felé áramlás hatására. Az ősi, patriarkális családtípuson belül s ennek alárendelten, minthogy a fiatal házások a férj szüleinek házába költöznek, egészen a legutóbbi időkig tartósult egy anyós-központú (a fiatalasszonyt feleségként, munkaerőként, de anyaként is háttérbe szorító) matriarchális hierarchia; újabban azonban az örökölt szokások merevsége és a korszerű igények közötti fel-

oldhatatlan ellentét oda vezetett, hogy egyre több gazdaság gazdátlan marad, egyre több család gyermektelen, sőt egyre több földműves nőtlen, mert a francia falut néhány évtizede nem a legények, hanem a hagyományos családtípusból mindenáron kitörni akaró lányok hagyják el tömegesen. Elsősorban számukra jelentenek felszabadulást a civilizáltabb, korszerűbb városi életforma és munkakörülmények. A folyamat közvetlen hatása a falusi társadalomra az, hogy mindenekelőtt a kisgazdaságok tűnnek el, a nagybirtok terjeszkedik; az urbanizáció kísérő következménye pedig a munkásosztály, de még inkább a kispolgári réteg szerkezetét és mentalitását módosítja: az ipar szakképzetelén, tehát olcsó, igénytelen munkaerőhöz jut, illetve tájékozatlan és konzervatív háziasszonyok kerülnek lakó- és fogyasztói közösségbe lényegesen igényesebb rétegekkel. Ha csupán egyedi sorsok pillanatnyi változását tartjuk szem előtt, ez valóban kitörés a bekerítettségéből. Behatóbb elemzésre kitűnik, hogy az idejétmúlt falusi családszervezet szűk köréből való kitörés valójában egy másféle, kevésbé fojtogató bekerítettségbe, a modern metropolis kötelező, illetve tiltott területeinek a hálózatába helyezi a nők tömegeit.

Üttörő vállalkozás az a kettős, város-szociológiai és csoportszociológiai bekötésű tanulmány, amelyben Claude Enjeu és Joana Save a nagyváros topográfiaját abból a szempontból veszi szemügyre, hogy hol fordulnak meg a leggyakrabban a nők, hol csak elvétve, hol pedig egyáltalán nem. A városi nők többségének napi útvonalai a lakónegyedtől a munkahelyig, vásárcsarnokig, önkiszolgáló boltig, áruházakig pontosan követhetők; nem kevésbé világosan körülhatárolható az a zóna, ahol a nők jelenléte nem tilos ugyan, de mindenképpen kivételesnek tekinthető, számbelileg elenyésző. Ide tartoznak azok a negyedek és épületek, ahol az államhatalom és a kultúra legmagasabb intézményei székelnek.

A nőknek a modern ipari társadalomban kialakult helyzetét különböző, részként is az egészre jellemző területeken vizsgálják azok a tanulmányok, illetve beszámolók, amelyek például: a nagyáruházak (szinte kizárólag) női alkalmazottainak munkakörülményeiről tudósítanak, a sztrájkoló nőkről, a nemekekről a megkülönböztetéséről s ennek módzatairól az oktatás és továbbképzés különböző fokain, az ún. „női sajtó” szerepéről a nők hátrányos helyzetének fenntartásában (álproblémák látványos találása, a valóságos tények és tennivalók elkendőzése, illetve hamis beállítá-

sa), valamint arról a — Simone de Beauvoir által — „femme-alibi“-nak nevezett női elitről, amelynek tagjaira szívesen hivatkoznak mint a női jogok korlátlan valóra váltásának lehetőségére, holott néhány kivételes életút, karrier, világhír korántsem jelent egyet a nők tényleges és arányos jelenlétével a közéletben, a gazdaság, a tudomány, a művelődés legfontosabb területein.

Fontosságát megillető teret szentel a folyóirat különszámra az anyaságnak. A legkorszerűbb tudományossággal feltárt pszicho-fiziológiai vonatkozásainak taglalása mellett, melyet személyes élménybeszámolók egészítenek ki, a szerzők mint társadalmi funkciót a modern élet és a gondolkodásstruktúrák összefüggésében tárgyalják azt a partikuláris női funkciót, amely éppúgy lehet a személyiség kiteljesedésének a feltétele, mint a családon és a társadalmon belül alárrendelő, kiszolgáltatottság manipulatív eszköze.

A szám egésze, beleértve a szélsőséges indulatoktól fűtött feminista hitvallásokat is, egyértelműen azt, a marxizmus klasszikusai által már rég leszögeztett tényt támasztja alá, hogy a nőkérdés — legszemélyesebb vonatkozásaiban is — mindenekelőtt társadalmi probléma, megoldása mindkét nem, minden nemzet, az egész emberiség léteéréke. Ezt az elvi álláspontot érvényesítik azok a tudományos tartású tanulmányok, amelyek a szám feldolgozta problematikát a forradalom, illetve a humanizmus távlatában tárgyalják, nem tévesztve szem elől az összefüggések gyakran tapasztalt ellentmondásait.

Elszomorító a *Les Temps Modernes* különszámának az a — már a tartalomjegyzékre vetett első pillantáskor feltűnő — furcsasága, hogy a mintegy harminc szerző közül mindössze öt (!) jegyzi teljes névvel az anyagát, a többi szöveg olvasásakor be kell érünk egy (vagy társzerzők esetében két) női kereszt-névvel. Nem tekinthető véletlennek, hogy a nemzetközi tekintélyű, munkatársai megválogatásában messzemenően igényes, legrangosabb francia folyóirat indokoltanak ítélte, hogy nem egy-két, de huszonöt tehetséges és képzett szerzője *gyakorlatilag névtelenül* számoljon be a nők helyzetével kapcsolatos kutatásairól, tapasztalatairól, véleményéről, törekvéseiről, névtelenül tanúszkodjon, általánosítsa, lázadozzon. Már ez a pusztá tény is jelzi a téma „kényes“ voltát, még ha annak tulajdonítjuk is a tömeges anonimátust, hogy a szám munkatársai nem óhajtottak „alibi-nő“-ként, vagyis privilegizált lényként kiválni ténylegesen névtelen társnőik közül, s hogy a közös ügyet helyezték az egyéni szereplés elé-

be; egy ilyen elképzelhető magatartás nagyon etikus, és erősen közösségi motivációt tételez fel. De nem zárhatjuk ki azt a hipotézist sem, hogy a szerzők jó részének számot kellett vetnie azzal, hogy a bemutatott tények, a szenvedélyes kiállás sokkoló hatása közvetlen környezetük, feljebbvalóik heves ellenzését is kiváltja. Akad végül néhány olyan, jószerével exhibicionistának minősíthető megnyilatkozás a köztöl-vegek között, amely a megbotránkoztató kihívásának kinos következményeivel szembesítheti.

AZ EMBERI NEM LEHETŐSÉGEI (Magyar Filozófiai Szemle, 1974. 1.)

Heller Ágnes jelentékenynek ígérkező tanulmánysorozat közlését kezdte meg a folyóirat e számában. A probléma lényege: a jövő társadalmát a létező emberek alakítják, és a meglévő társadalom formálja a jövő embereit. De vajon a ma emberei, úgy ahogy ma léteznek, teremthetnek-e egy nem a mai emberre méretezett társadalmat?

Kérdéses, hogy vannak-e az ember „második természetének“ a maitól eltérő lehetőségei? Heller Ágnes szerint a kérdőjeleket is meg lehet és meg is kell kérdőjelezni. A szerző ezt tűzi ki feladatául tanulmánysorozatában, melyet a szociálandropológia névvel foglal össze. A megnevezésnek nincsen kapcsolata az angolszász etnológiai iskolával, amely szintén ezzel a terminus technicusszal nevezi meg magát; Hellernél ennek más értelme van: azt kívánja jelezni, hogy elsődleges és megkülönböztetett fontosságú tárgya az emberi nem lehetőségei, természetesen nem mellőzve az ember emberré válásának kérdését sem.

Az emberi nem lehetőségeinek szabad kibontakoztatásához „csupán“ egy olyan társadalmi formáció szükséges, ahol ez mindenki számára lehetséges, ám — jegyzi meg Heller — ez a „csupán“ éppen a *minden*. Az emberiség csak saját lehetőségeit valósíthatja meg, ennyiben beszélhetünk a lehetőségek kifejlesztéséről — a döntő viszont az, hogy minden új tevékenységűtpussal, minden új objektivációval, értékkel stb. egy konkrétan addig még nem létező jön létre, minden nyomot hagy az ember második természetében (a pszichikai-társadalmi természetben), megrögződik, további beépítések bázisává válna. Így, ha az ember teremti, majd a megalkotott bázison újratermeli önmagát, akkor a „beépülés“ permanens folyamatáról beszélhetünk. Rendkívül fontos, hogy a magatartásban megnyilatkozó természetről beszéljünk, és nem természetről általában (az orga-

nisztikus adottságok egyértelmű határokat és korlátokat állítanak a beépítés elé), ugyanis a magatartás, pontosabban az ember emberhez való viszonya, azaz az ember pszichikai-társadalmi szerkezete az a szféra, ahol a beépítés számára végtelen lehetőség nyílik. Tehát: „... az emberiség lehetőségeit a második természet (pszichikus-szociális természet) átalakításában és nem az első természet átalakításában kell keresnünk.“ A természeti korlátok visszaszorítása és az emberi természet beépítése az egyedbe korrelatív folyamat — mondja Heller —, a korreláció a magánvaló nembeli objektívációk szintjén egyértelmű, viszont csak a magáért való nembeli objektívációk szintjén önállósulhat (még ha viszonylagosan is). Így a jog, az erkölcs, a művészet tudatosan a beépítést célozza, míg a természetudomány a külső természet visszaszorítását. A magatartást tekintve az emberi organizmus rendkívül plasztikus a beépítést illetően.

Heller Ágnes olyan ösztönfogalomhoz akart eljutni, amely „egyrészt meg is felel az empirikus és kísérleti tudomány jelenlegi szintjén felderített tényeknek, de ugyanakkor megfelel filozófielméleti és érték-előfeltevései“-nek is. Nem tagadva tehát értékpreferenciáit és filozófiai előfeltevéseit, olyan ösztönmeghatározáshoz szándékozott eljutni, mely „a legvalószínűbb tudományos igazságként“ legyen megfogalmazható.

A döntő filozófiai előfeltevés Marx koncepciója az ember lényegéről, melynek összetevői: a társadalmiság, a tudatosság, az objektíváció, az univerzalizitás, a szabadság. Az emberi történelmet ezen összetevők realizálásának folyamatként foghatjuk fel, és ezek azok a tényezők, melyek az emberiséget jellemzik az állatvilággal szemben, s ezért ezek az ember lehetőségei. Az emberi nembeli lényege a történelem folyamán létrehozott objektívációkban bontakozik ki. Ezen a ponton válik nyilvánvalóvá, hogy miért fontos a „beépülés“ kontra „kifejlődés“ gondolata. „A nembeli képességek ugyanis — a társadalmi munkamegosztás következtében — kifejlődhetnek anélkül is, hogy ezek az *individuumokba* beépülnek vagy akár beépíthetők lehessenek.“ Az „igazi történelem“ a nembeli lényeg minden *individuum* által történő elsajátíthatósága. Ez az elsajátítás nem azt jelenti, hogy minden egyed realizálja az emberi nem minden lehetőségét, hanem hogy *bármely* lehetőségét realizálhatja.

A tudományban használatos fogalmak közül kevés olyan „ideologikus“ fogantatású, mint az ösztön fogalma. Heller Ágnes olyan meghatározásra törekedett, amelynek alapján igazolható az ember

nyitottsága, az a feltevés, hogy a magatartás szempontjából az emberi természet nem az, ami „kifejleszhető“, hanem az, ami „beépíthető“. Egy ilyen ösztönfogalom perspektívájából „az emberi természet“ lehetőségei végtelenek, vagyis a jövő embere a jelen emberéből kötelező módon nem extrapolálható. Egy, a marxi koncepcióra alapozó ösztönfogalom főbb mozzanatait tehát:

1. Mivel az ösztönök genetikai kódban öröklődnek, a bennük felhalmozott információk tisztán biológiaiak, nem tanultak.

2. Ha az ösztönöket belső ingerek váltják ki, ezek az ösztönök eltérő ösztönvezetésű fajok közös jellemzői lehetnek.

3. A külső ingerek (pl. puskaövé) által kiváltott ösztönök a fajra jellemző mozgáskoordinációkban jelentkeznek. Megváltozásuk, átalakulásuk csak mutáció vagy új faj kialakulása révén lehetséges.

4. Az ösztönök mozgáskoordinációban való jelentkezése azt jelenti, hogy mindig egy konkrét akcióban való viselkedésben jelentkeznek, ahol is elemekre nem bonthatók. Az ösztönök izoláltsága jelzi, hogy különböző ösztönökről van szó. Nincsenek tehát általános (szociális, szexuális, menekülési, anyai vagy agressziós) ösztönök.

5. Az ösztönvezetés és a tanult cselekvés kombinálódása jellemző a legfejlettebb emlősökre is. A legegyszerűbben ösztönvezetett állatok, a rovarok bizonyára ezért jelentenek zsákcútcát az evolúció szempontjából. Az „öztönleépülés“ kizárólag az emberre jellemző.

6. Az ösztönök pozitív szelekciós érték szempontjából felülmúlják a faj intelligenciáját. Ha valamely feladatot a faj tanulással meg tud oldani, a feladat szempontjából ösztönei leépülnek. Nem tekinthetők ösztönöknek azok a mozgáskoordinációk, amelyek nem játszanak szerepet a faj és az egyed fenntartásában.

Mind ezek értelmében: az ember nem ösztönvezette lény, mi több, az embernek egyáltalán nincsenek ösztönei, csak „öztönconkjai“, ezek is leépülőben vannak. (A szopásról például igen sok újszülöttet meg kell tanítani.) A biológiai ösztönrendszer leépülésével párhuzamosan a magánvaló nembeli objektívációk rendszere veszi át azok szerepét, és vezeti az egyed cselekvését és magatartását ön-maga és adott társadalmá — végső soron neme — reprodukálásában. Nem lehetséges tehát emberi élet nembeli objektívációs struktúra nélkül.

Következő tanulmányában a szerző az affektusok elméletével, a „második ter-

mészettel", a szükségletek elméletével és a személyiség elméletével kíván foglalkozni.

KULTÚRÁK KÖLCSONHATÁSA (Zeitschrift für Kulturaustausch, 1974. 1.)

Semleges fogalom-e az akkulturáció? Milyen jelenséget vagy folyamatot takar? Az akkulturáció problematikája vizsgálható-e figyelmen kívül hagyva a meglévő hatalmi struktúrákat? A Külföldi Kapcsolatok Intézetének Stuttgartban megjelenő negyedévi folyóirata teljes számot szentel e kérdések tisztázásának.

A fogalom terjeszkedését könnyű nyomon követni. A kultúrák kölcsönhatása értelmében felfogott *akkulturáció* az amerikai etnológusok és kultúranthropológusok terminus technicusaként honosított meg a szakirodalomban. Lassan kiszorította az angol szociálintropológiában megszokott *kulturális érintkezést* (cultural contact), Franciaországban pedig a *kultúrdiffúzió és kultúrákereszteződés* kifejezésekkel ütközött meg. A tudományos avantgarde olyan divatszavává lépett elő, mely többértelműségénél fogva csak nehezíti a nemzetközi tudományos kommunikációt.

Az akkulturáció kultúranropológiái megközelítése etnocentrizmusa és történelmietlensége révén egyaránt a kritika keresztüzébe került az 50-es évek folyamán. A kritika ugyan Melville Herskovits 1938-as úttörő meghatározásából indul ki („az akkulturáció olyan jelenségeket foglal magába, melyek különböző kultúrákhoz tartozó csoportok és egyének közvetlen és tartós kapcsolatából származnak, és megváltoztatják az illető kultúrák jellemző viselkedés- és gondolkodásformáit“), de a fogalom további finomítása érdekében szükségesnek látja, hogy a kutatások kibontakozzanak a pszichológiai orientáció merev szorításából. Olyan változókat is figyelembe kell venni, mint az érintkező csoportok nagysága, társadalmi struktúrája és politikai kultúrája, értékkongruenciája, technológiai fejlettségi szintje és demográfiai sajátosságai, valamint az érintett egyének státuszviszonytalansága és szerepkonfliktusai. A kutatók „módszertani szorongását“ az okozza, hogy nem képesek kitörni a modern és hagyományos társadalmak minden elméleti továbblépést akadályozó kettősségéből. A legtöbb tanulmány ugyanis a nyugati civilizáció szemszögéből vizsgálja az ettől eltérő kultúrákat.

Az akkulturáció komplex, dinamikus folyamat, amely egy adott kultúrán belül egyéb dinamikus folyamatoktól el-

térően, mindig egy idegen kultúrával való kölcsönhatás. Ha egy fejlettebb civilizáció átvételéről van is szó, a nyugati kultúra elemeit többnyire szelektív módon sajátítják el (pl. a japánok a XVII. században). Az újabb kutatások különbséget tesznek aktív-zinkretikus és passzív-imitatív akkulturálódás között attól függően, hogy az érintett kultúra hajlékony-e vagy merev. Hajlékony például az ültetvényes rabszolgák néger kultúrája, mert nyugat-afrikai előtörténetében az iszlámmal való érintkezésben már felkészült, kellőképpen rugalmassá vált egy új „alkalmazkodáshoz“. Merev kultúrájuk volt a gyarmatosítás következtében kipusztult indián népeknek.

Az ENSZ, a Világbank és más fejlesztési segélyprogramok gyakran csak az akkulturációs folyamat gazdasági oldalát tartják szem előtt. A modern akkulturációs kutatások tágabb perspektívái nemcsak hogy történelmi összefüggéseiben látattják e folyamatot, hanem politikai, emberi oldalaira is felhívják a figyelmet. Werner K. Ruf, Ottmar Kliem és Urs Bitterli tanulmányai az akkulturációt jellegzetesen a Harmadik Világ problémájának tekintik. Kutatásának elméleti és gyakorlati fontossága szerintük a dekolonizációval függ össze, s mint ilyen, semmiképpen sem tekinthető semleges problémának.

ELMÉLET KÉT FIZIKAI VILÁGRÓL (II Nuovo Cimento, 1974. 1.)

Az elméleti fizikusok közül egyre többen helyezkednek arra az álláspontra, miszerint a speciális relativitáselmélet matematikai alapját alkotó Lorentz-transzformációk nemhogy kizárnák a fénynél sebesebben mozgó anyagi objektumok létezésének a lehetőségét (amint ezt sokáig elhamarkodottan állították), hanem ellenkezőleg, megfelelően értelmezve őket, formális keretet nyújtanak az ilyen objektumok létezéséhez. E. Recami és R. Mignani olasz fizikusok a Lorentz-féle transzformációkat fénysebességnél nagyobb sebességből vonatkoztatási rendszerekre is kiterjesztették, s az új, általánosított transzformációs csoport alkalmazásával igen érdekes következtetésekre jutottak.

A szerzők szerint a világ kétféle „fizikai“ objektumból állhat; ezek a fénynél kisebb sebességű *bradionok* és a fénynél sebesebb *tahionok*. A fénysebességgel haladó luxonok ebben az értelemezésben sajátos, egyedi helyzetük miatt „nem fizikaiak“-nak tekintendők. A fénysebességnek mind a bradionok, mind a tahionok számára határjellege van; az előbbieknél felső, az utóbbiaknál alsó

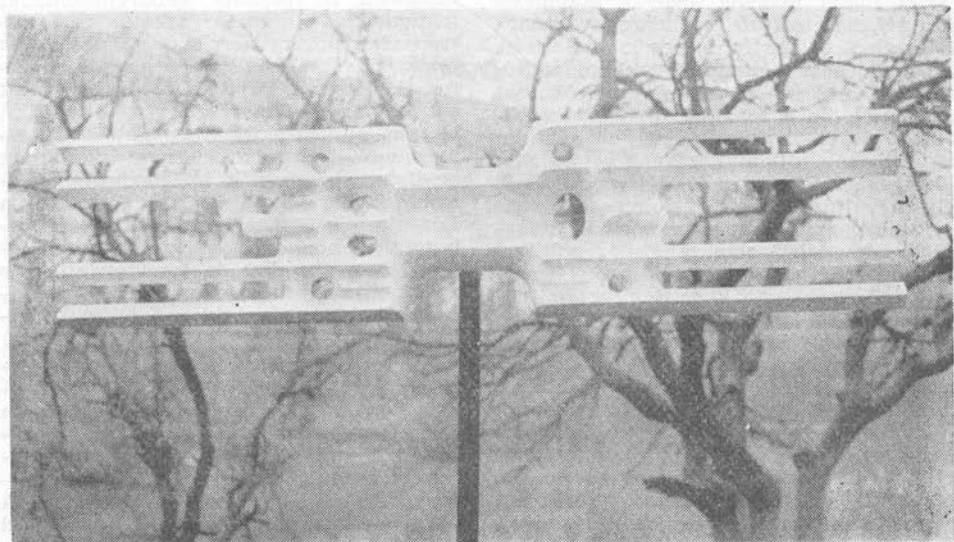
határát jelenti. A nulla és végtelen sebességek egymásnak megfelelői, illetve szimmetrikusai a két világban, azaz a nulla sebesség a bradionok számára ugyanaz, mint a végtelen sebesség a tahionok esetében.

A Lorentz-transzformációknak fénynél sebesebb vonatkoztatási rendszerre való kiterjesztése a speciális relativitáselmélet kiterjesztését jelenti. Ennek egyik alapelve szerint a fizika törvényei minden tehetetlenségi rendszerben azonosak. Az olasz fizikusok elméletében a „minden tehetetlenségi rendszer“ fogalma a feltelezett fénynél sebesebb rendszerek is magában foglalja. Ha tehát a tahionok világában azonos objektumok léteznek, mint a bradionokéban, akkor azonos fizikai törvények is uralkodnak. Ezt az elvet a szerzők „dualitási elv“-nek nevezik. A második elv, amelyet bevezettek, az úgynevezett „tahionizációs elv“, amely szerint valamely bradionikus fizikai törvényszerűség tahionikus megfelelőjét úgy kaphatjuk meg, hogy az egyenleteket formálisan szorozzuk i -vel, ahol $i = \sqrt{-1}$, s a „klasszikus“ relativitáselméletben a négydimenziós tér-idő-kontinuum idő jellegű intervallumaira jellemző. Mivel $i \times i = -1$ valós szám, ebből az következik, hogy valahányszor egy bradionikus rendszerben tér jellegű intervallumról beszélünk, a tahionikus rendszerben ez idő jellegű intervallumként nyilvánul meg — és fordítva. Ez az inverzió igen érdekes sajátossága az új, általánosított Lorentz-transzformá-

cióknak, s a téridő szervezesebb egységére, bizonyos belső szimmetriájára enged következtetni. Ugyanez a transzformációknak az elektrodinamika törvényeire való alkalmazásával arra a meglepő eredményre jutunk, hogy például egy pozitív töltésű bradion egy tahionikus rendszerben negatív töltésűként jelenik meg, tehát egy részecske a saját antirészecskéjeként viselkedik. Hasonlóképpen az egyik világ elektromos töltéseinek a másik világban „mágneses“ töltésként kellene jelentkezniük (a mágneses monopólusokat feltételelesen már mások is azonosítani próbálták a tahionokkal).

A Doppler-effektusra alkalmazva az új transzformációkat, arra a következtetésre jutunk, hogy egyik világból származó hullámok a másikban fordított időrendi sorrendben (negatív frekvenciával) jelentkeznek. Ez igen fontos lehet a kozmológia számára, mert ha sikerül olyan hullámokat észlelnünk, amelyek valamilyen ismert törvényszerűség alapján emittálódnak, az időrendi sorrend alapján eldönthetjük, hogy a hullámok bradionikus vagy tahionikus forrásból származnak-e.

Az általánosított Lorentz-transzformációk segítségével nyert elméleti következtetések mindeddig nem ellenkeznek a tapasztalattal. Lehetséges, hogy a fenti elvek alapján kissé rendet lehet majd teremteni az elemi részecskék egyre áttekinthetlenebb világában — amint ezt maguk a szerzők is remélik.

Szakács Béla szobra

SZERKESZTŐK-OLVASÓK

ENDRE KÁROLY költő (Temesvár). — Franyó Zoltán műfordításairól írt cikkem szépen jött le. Sajnos azonban, egy műszó hibásan került bele, amelynek helyreigazítását mind a tárgyi, mind a tudományos hűség megköveteli. Arkhilokhosz a *choliámbus*-nak, nem pedig a *choriámbus*-nak volt a megalkotója. E kettő merőben mást jelent. A *choliámbus* a görög *cholos* (béna, sánta) és a *iambus* szavak öszszetétele, s egy olyan trimeter iambikus *versornak* az elnevezése, amelynek utolsó *iambusa* helyett egy *trocheus* vagy egy *spondeus* áll. Arkhilokhosz ennek a *sornak*, illetve az ilyen sorokból álló *versnek* első alkalmazója (az *Osi örökség* szeméivényeiben ez a visszaütő, megtorpanó zenét létrehozó *vers sokszor* fordul elő mint különös kifejezésforma, igen szép és hű tolmácsolásban). Ezzel szemben a *choriámbus* egy négyzótagú *versláb*, amelynek első tagja egy *choreus*, második tagja pedig egy *iambus*. Ez a *versláb* Arkhilokhosz idejében még ismeretlen volt, és csak két évszázad múltán használták először a karköltészetben mint elevenítő ütemet.

MORAVETZ GYÖRGY technikus (Marosvásárhely). — Műszaki foglalkozásom ellenére (vagy éppen azért, hogy „egyensúlyban“ tartsam műveltségemet) igen érdekel az irodalom, nemcsak a szépirodalmat értve ez alatt, s a nálunk megjelenő könyvek jó részét elolvasom. Ez azonban nemcsak nagy nyereséget, hanem sokszor idővesztéséget is jelent, mert ha rendelkeznék a jó, megbízható, tárgyilagos és nem utolsósorban gyors (a könyv megjelenésével majdnem egyidejű) kritika irányítójával, okosabban szelektálhatnék olvasmányaim között. Persze, ez nem az Önök feladata lehetne elsősorban, mert nem hiszem, hogy havonkénti megjelenéssel lépést tarthatnának a könyvek „piacra dobásának“ gyors ütemével; valamelyik helyilapunknak kellene vállalnia ezt a szolgálatot, az eddiginél sokkal rendszeresebben. Önöktől én inkább azt várnám, hogy — a havonkénti megjelenésből következő kisebb mozgékonyssággal, de nagyobb alapoossággal — a hazai magyar könyvkiadásban és általában az irodalomban (illetve az irodalom és a közönség viszonyában) megmutatkozó jelenségeket elemezzék. Nagyon érdekelne például egy olyan ankét, hogy kik az olvasói a mai költők versesköteteinek, melyeknek fogyasztását, mint szorgos könyvesbolt-látogató, tapasztalom ugyan, de magam nem tartozom ebbe a „fogyasztói csoportba“.

Szerkesztőségünk

új címe:

Calea Moșilor 3.

ÁRA 8 LEJ